

TARTALOM

TÁVOL A SZÜLŐFÖLDTŐL (<i>Cholnoky Győző</i>)	7
--	---

TANULMÁNYOK

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI MOZAIK

Niederhauser Emil: A francia forradalom hármasszövege a 19. századi Kelet-Európában	8
Fried István: Emigráció és labirintus	18
Stark Tamás: Migrációs folyamatok a második világháború alatt	29

MAGYAROK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS A VILÁGBAN

Tóth Pál Péter: Magyarok a nagyvilágban	40
Pomogáts Béla: Magyar irodalom Nyugaton	47
Szarka László: A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)	57
Hamberger Judit: A szlovákok az MKP kormányzati szerepéről	68
Vigh Károly: A német és a magyar kisebbség sorsa Csehszlovákiában a második világháború után	81

PORTRÉ AZ EURÓPAI NÉPCSOPORTOKRÓL

Zsebők Csaba: A macedónkérdés 1878-tól az első világháború végéig és a macedón nemzet kialakulásának kezdetei	88
---	----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT. NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Joseph Pungur (szerk.): A nemzeti kisebbségek teológiája (<i>Vadász Rezső</i>)	104
Wiltshire, Kenneth – Castles, Stephen: A társadalmi átalakulások kezelése és tanulmányozása (<i>Vadász Rezső</i>)	113
Ball, Richard: Az egyéni érdek, a közösségi érdek és a gazdasági fejlődés kapcsolatai (<i>Vadász Rezső</i>)	118
Ortega, Andres – Areilza, José M. de: Törés és folytonosság az Európai Unión belül (<i>Kakasy Judit</i>)	123
Kiliánová, Gabriela – Popelková, Katarína, Vrzqulová, Monika – Zajonc, Juraj: A szlovákok és Szlovákia mai területe <i>Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képfen</i> című enciklopédiában (<i>Futala Tibor</i>)	125
Ragaru, Nadege – Dubien, Arnaud (Rip.): Szerbia és a Balkán Milošević bukása után nyolc hónappal (<i>Kakasy Judit</i>)	126
Geißler, Rainer: Bevándorlók vagy bűnözők? – Németországi tapasztalatok (<i>Vadász Rezső</i>)	128
Radzik, Ryszard: Lengyel–fehérorosz sztereotípiák a két világháború között (<i>Zoltán András</i>)	131
Messina, Anthony M.: A második világháború utáni migráció hatásai Nagy-Britanniára (<i>Biczó Krisztina</i>)	134
Clague, Christopher – Gleason, Suzanne – Knack, Stephen: A tartós demokrácia alappillérei a fejlődő országokban (<i>Vadász Rezső</i>)	136

Letavajová, Silvia: Férfi–nő-viszony Afganisztánban (<i>Futala Tibor</i>)	139
Onana, Jean-Baptiste: Milyen jövő vár az Afrika déli részén élő fehérekre? (<i>Kakasy Judit</i>)	141

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Bori Imre – Leskovac, Mladen: Csuka Zoltán születésének századik évfordulójára (<i>Cholnoky Olga</i>)	145
Németh Zoltán: „Szobánkba zártan; vágyaink keltette hiánnyal...” (<i>Cholnoky Olga</i>)	147
Ānovič, Sakrat: A lengyelországi fehérorosz irodalom (<i>Zoltán András</i>)	148

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Kamusella, Tomasz D. I.: A nyelv mint a nemzettudat egyik eszköze Közép-Európában (<i>Biczó Krisztina</i>)	151
Bulatova, N. Ā. – Vahtin, N. V. – Nasilov, D. M.: Az észak-oroszországi kis népek nyelvei (<i>Zoltán András</i>)	153
Greń, Zbigniew: A lengyel–cseh–szlovák határvidék nyelvi problémái (<i>Zoltán András</i>)	156

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Nasevič, Ūryj: A protestantizmus szerepe a fehérorosz nemzeti tudat kialakulásában (<i>Zoltán András</i>)	158
Geier, Wolfgang: Az ortodox egyház helyzete Kelet- és Délkelet-Európában (<i>Tarján Miklós</i>)	159
Kučera, Matúš: A szlovák múzeumok ezredfordulós kiállítása (<i>Futala Tibor</i>)	160
Alojzie, Stantić: Dicséretessék a Jézus Krisztus! Örülnek-e a vendégnek? (<i>Cholnoky Olga</i>)	162
Holthof, Marc: Alkotók, akik nem ijednek meg a saját árnyékuktól (<i>Kakasy Judit</i>)	166
Miškinienė, Galina: A litvániai tatárok szláv nyelvű kéziratai (<i>Zoltán András</i>)	167
Rao, Vijayendra: India szegényeinek népműnepei (<i>Vadász Rezső</i>)	168

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Somer, Murat: A Jugoszláviára „zúduló” etnikai polarizáció tanulságai (<i>Vadász Rezső</i>)	171
---	-----

KISEBBSÉGI POLITIKA

Kurth, James: A vallás és az etnikai konfliktusok (<i>Biczó Krisztina</i>)	174
Stiegnitz, Peter: Magyarország etnikai kisebbségei. Egy mintaország törekvése az Európai Unióba (<i>Vadász Rezső</i>)	175
Halvoník, Alexander – Rezník, Jaroslav: A kultúra finanszírozása Szlovákiában; a Kulturális Minisztérium és a Szlovák Matica jövője (<i>Futala Tibor</i>)	178
Gur’ánov, A. □: Szovjet megtorló akciók a lengyelek ellen (<i>Zoltán András</i>)	179
Vodička, Karel: Roma-kérdés és EU-tagság: a szlovák „dupla vagy semmi” (<i>Vadász Rezső</i>)	182
De Néve, Dorothée: Romániai választások: egy tragédia anatómiája (<i>Vadász Rezső</i>)	184
Gordin, Joseph P.: A nyugat-európai etnoregionális pártok választási sorsa (<i>Vadász Rezső</i>)	185
Gleason, Suzanne: Az indiai nők részvétele a politikában (<i>Vadász Rezső</i>)	187

KISEBBSÉGI JOG

- Bessis, Sophie (Rip.): Emberi jogok: a szótlanok szószólója – Beszélgetés Mary Robinsonnal (*Kakasy Judit*) 190
A 2000-ben megtartott szerbiai helyi választások (*Yugoslav Survey – Biczó Krisztina*) 192

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

- Kabuzan, Vladimir Maksimovič: Az európai népesség számának növekedése 1700 és 1920 között (*Futala Tibor*) 194
Patschovszky, Alexander: Miért igazi forradalom mégis a huszita forradalom? (*Futala Tibor*) 195
Boeckh, Katrin: Románosítás és represszió. Az Odessza-Transnistria térség egyházpolitikájához (1941–1944) (*Tarján Miklós*) 197
Agičić, Damir: Horvát nemzetiségű hallgatók a prágai cseh egyetemen 1882 és 1918 között (*Futala Tibor*) 199
Kucharczyk, Gregorz: Az „Isten, ki Lengyelhont” kezdetű himnikus ének és a porosz cenzúra a 19. század második felében (*Futala Tibor*) 201
Potulnyckyj, Volodymyr: Az ukrán történelmi gondolkodás a 19. és 20. században: Konceptió és periodizáció (*Tarján Miklós*) 202

CONTENTS

FAR AWAY FROM HOME (<i>Győző Cholnoky</i>)	7
--	---

STUDIES

A MIDDLE- AND EASTERN EUROPEAN MOSAIC

Emil Niederhauser: The Triple Slogen of the French Revolution in Eastern Europe in the 19 th Century	8
István Fried: Emigration and labyrinth	18
Tamás Stark: Migrations during the Second World War	29

HUNGARIANS IN THE CARPATHIAN BASIN AND IN THE WORLD

Pál Péter Tóth: Hungarians in the World	40
Béla Pomogáts: The Hungarian Literature in Western Europe	47
László Szarka: Changes in the Number of the Hungarian Urban Population in Hungary's Neighbouring Countries (1910–2000)	57
Judit Hamberger: Slovaks about the Governing Role of the PHC	68
Károly Vigh: The Fate of the German and the Hungarian Minorities in Czechoslovakia after the Second World War	81

A PORTRAIT OF THE EUROPEAN ETHNIC GROUPS

Csaba Zsebők: The Macedonian-Question from 1878 until the End of the First World War and The Beginning of the Formation of the Macedonian Nation	88
--	----

REVIEWS

NATIONAL CONSCIOUSNESS. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Joseph Pungur (editor): A Theology of National Minorities (<i>Rezső Vadász</i>)	104
Kenneth Wiltshire – Stephen Castles: Management of Social Transformations – Studying Social Transformation (<i>Rezső Vadász</i>)	113
Richard Ball: Individualism, Collectivism and Economic Development (<i>Rezső Vadász</i>)	118
Andres Ortega – José M. de Areilza: Break and Continuity in the European Union (<i>Judit Kakasy</i>)	123
Gabriela Kiliánová – Katarína Popelková: The Slovaks and the Territory of Today's Slovakia in the Encyclopaedia „ <i>The Austro-Hungarian Monarchy in Text and Picture</i> ” (<i>Tibor Futala</i>)	125
Nadege Ragaru – Arnaud Dubien (Rip.): Serbia and the Balkans Eight Months after the Fall of Milošević's Regime (<i>Judit Kakasy</i>)	126
Rainer Geißler: Immigrants or Criminals? – Foreigners in Germany (<i>Rezső Vadász</i>)	128
Ryszard Radzik: Polish–Belorussian Stereotypes between the Two World Wars (<i>András Zoltán</i>)	131
Anthony M. Messina: The impacts of post-WWII migration to Britain (<i>Krisztina Biczó</i>)	134
Christopher Clague – Suzanne Gleason – Knack, Stephen: Determinants of Lasting Democracy in Poor Countries: Culture, Development and Institutions (<i>Rezső Vadász</i>)	136

Silvia Letavajová: The Relationship between Men and Women in Afganistan (<i>Tibor Futala</i>)	139
Jean-Baptiste Onana: The Future of the White Population in Southern Africa (<i>Judit Kakasy</i>)	141
NATIONAL AND MINORITY LITERATURE	
Imre Bori – Mladen Leskovac: To the Anniversary of the 100 th Birthday of Csuka Zoltán (<i>Olga Cholnoky</i>)	145
Zoltán Németh: „Locked in Our Rooms; Alone with Our Desire...” (<i>Olga Cholnoky</i>)	147
Sakrat Ânovič: Belorussian Literature in Poland (<i>András Zoltán</i>)	148
THE LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Tomasz D. I. Kamusella: Language as an instrument of nationalism in Central Europe (<i>Krisztina Biczó</i>)	151
Bulatova, N. Â. – Vahtin, N. V. – Nasilov, D. M.: The Languages of the Small Ethnic Groups in Northern Russia (<i>András Zoltán</i>)	153
Zbigniew Greń: The Language Problems in the Polish–Chech–Slovak Border Territory (<i>András Zoltán</i>)	156
THE CULTURE OF MINORITIES	
Ūryj Nasevič: The Role of Protestantism in the Development of Belorussian National Consciousness (<i>András Zoltán</i>)	158
Wolfgang Geier: The Situation of the Orthodox Church in Eastern and South-Eastern Europe (<i>Miklós Tarján</i>)	159
Matúš Kučera: Millennium-Exhibitions in Slovakian Museums (<i>Tibor Futala</i>)	160
Stantić Alojzije: Praised Be Our Lord Jesus Christ! Are the Guests Happy? (<i>Olga Cholnoky</i>)	162
Marc Holthof: Creators Who Are Not Afraid of Their Own Shadows (<i>Judit Kakasy</i>)	166
Galina Miškinienė: The Slavonic Manuscripts of the Lithuanian Tartars (<i>András Zoltán</i>)	167
Vijayendra Rao: Poverty and Public Celebrations in Rural India (<i>Rezső Vadász</i>)	168
RELATIONS OF THE CENTRAL- AND EASTERN EUROPEAN PEOPLES AND COUNTRIES	
Murat Somer: Cascades of Ethnic Polarization: Lessons from Yugoslavia (<i>Rezső Vadász</i>)	171
MINORITY POLITICS	
James Kurth: Religion and ethnic conflict (<i>Krisztina Biczó</i>)	174
Peter Stiegnitz: Ethnic Minorities in Hungary. The Ambitions of a Model Country into the European Union (<i>Rezső Vadász</i>)	175
Alexander Halvonič – Jaroslav Rezník: The Financing of the Culture in Slovakia; the Future of the Ministry of Culture and the Slovakian Matica (<i>Tibor Futala</i>)	178
Gur’ânov, A. □: Soviet Retaliatory Actions against the Polish (<i>András Zoltán</i>)	179
Karel Vodička: Roma-Question and EU-Membership: The Slovakian „Double or Quits” (<i>Rezső Vadász</i>)	182
Dorothee De Néve: Elections in Rumania: The Anatomy of a Tragedy (<i>Rezső Vadász</i>)	184

Joseph P. Gordin: The Electoral Fate of Ethnoregional Parties in Western Europe (<i>Rezső Vadász</i>)	185
Suzanne Gleason: Female Political Participation and Health in India (<i>Rezső Vadász</i>)	187
MINORITY RIGHTS	
Sophie Bessis (Rip.): Human Rights: A Spokesman for the Speechless – An Interview with Mary Robinsonnal (<i>Judit Kakasy</i>)	190
Local election in Serbia, 2000 (<i>Yugoslav Survey – Krisztina Biczó</i>)	192
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
Vladimir Maksimovič Kabuzan: The Growth of the European Population between 1700 and 1920 (<i>Tibor Futala</i>)	194
Alexander Patschovszky: Why was the Hussite Revolution yet a Real Revolution? (<i>Tibor Futala</i>)	195
Katrin Boeckh: Romanisation and Repression. About the Church Policy in the Odessa-Transnistria Region (1941–1944) (<i>Miklós Tarján</i>)	197
Damir Agičić: Croatian Students at the Czech University in Praga between 1882 and 1918 (<i>Tibor Futala</i>)	199
Gregorz Kucharczyk: The Hymnic Song „God Who Poland” and Prussian Censorship in the Second Half of the 19. Century (<i>Tibor Futala</i>)	201
Volodymyr Potulnyckyj: The Ukrainian Historical Thinking in the 19. and 20. Centuries: Conception and Periodization (<i>Miklós Tarján</i>)	202

Távol a szülőföldről

Az Osztrák Dunatáj és Közép-Európa Intézet évente Anton Gindely-díjjal jutalmazza a Közép-Kelet- és Délkelet-Európára vonatkozó történettudományi kutatásokban kimagasló eredményt produkáló *egyetlen* történészt. Ezt a rangos nemzetközi kitüntetést az idén szerkesztőbizottságunk elnökének, Niederhauser Emil akadémikusnak adta át az osztrák követségen Gerhard Busek, aki alkancellár és az említett intézmény elnöke. A kitüntetéshez szívből gratulálunk, és a professzor úrnak jó egészséget, még hosszú, tevékeny életpályát kívánva buzdítjuk egyben a fiatal pályatársakat a példa követésére. A díjazott is nyilván erre gondolt, amikor a Gindely-díj teljes összegéből alapítványt tett évente egy-egy fiatal történész ösztöndíjas támogatására. Mostani számunk első tanulmányát épp *Niederhauser Emil* jegyzi, írásában a francia forradalom hármasszavának 19. századi utóéletét vizsgálva. Gondolatmenetében arra a megállapításra jut, hogy még a kelet-európai munkásosztály elkötelezettsége is a nemzetállami irány felé fordult: az egyenlőségtől eljutott a szabadsáig, persze a nemzetállami szabadsáig. A harmadik jelszó, a testvériség azonban még a rá való hivatkozás szintjén sem tudott hatást gyakorolni a közgondolkodásra. *Fried István* Emigráció és labirintus (Kelet-közép-európai létformák és tudatok) című tanulmányában sokoldalúan és több életpályával illusztrálva vizsgálja az emigráns alkotói helyzet sajátosságait. Máraira hivatkozva figyelmeztet a „labirintus-lét” veszélyeire, amelyek közül a legsúlyosabb az autentikus beszéd elvesztése, hiszen ez a feltétele az értésnek és megértésnek. Másfelől viszont, amikor Magyarországon (és a többi kelet-európai szatellit-államban) nem kaphatott teret az avantgárd és neoavantgárd irodalom és művészet, akkor a modern irányzatokkal dialogizáló magyar emigráns alkotók munkásságukkal jól kiegészítették az egységes magyar irodalmi rendszert. *Stark Tamás* a (2. világ)háborús események nyomán kialakult (és kényszerített) népességmozgásokat veszi sorra. A folyamat elindítóinak célja az etnikai homogenizáció kikényszerítése volt, amelyre bizonyíték, hogy a migráció a háború után is folytatódott. S noha a hivatalos ideológia egyik fő eleme a proletár internacionalizmus jelszava lett, a németesség és a vészorkorszakot túlélő zsidóság fokozatos kivándorlásával a hagyományosan soknemzetiségű Románia, Csehszlovákia és Lengyelország minden korábnál közelebb került az annyira óhajtott nemzetállam megvalósításához.

Az év végéhez közeledvén a mi óhajaink egészen más természetűek. Minden kedves olvasónknak áldott, békés karácsonyt és sikeres, tartalmas új esztendőt kíván – megköszönve az idén tíz évessé lett Kisebbségkutatáshoz való hűségét a szerkesztőség és a kiadó nevében

Budapest, 2001 decemberében

Cholnoky Győző

Niederhauser Emil

**A francia forradalom hármasszója
a 19. századi Kelet-Európában**

**The Triple Slogan of the French Revolution
in Eastern Europe in the 19th Century**

The first two of the triple slogan of the French Revolution, Liberty and Equality, had a big influence on the development of societies in the 19th century, the third however, Fraternity, could not make any practical impact on that. The First World War made radical changes in the preconditions of a further development and in accordance with that changes began a new era in the after-life of the french slogans: an ever bigger misuse of their original meaning.

Szabadság, egyenlőség, testvériség – a nagy francia forradalom óta nemcsak a francia köztársaság címerének a felirata, hanem a politikai gondolkodás kulcsszavainak együttese, amelyből messzemenő következmények fakadtak, eszmei iskolák, politikai pártok, elméletek alakjában.

A jelszó első két részének az értelmezése ma eléggé nyilvánvaló. És eléggé nyilvánvaló az is, hogy alaposabb utángondolás nyomán az első kettő összeférhetlensége egyértelmű lesz. A harmadik jelszóval már nehezebb mit kezdeni. Van olyan tiszteletlen felfogás, hogy a harmadik fogalmat egyszerűen azért függesztették hozzá az első kettőhöz, hogy meglegyen a megszokott hármasszó. Tisztelettelőbban a szolidaritásra szoktak utalni, az emberek együttérzésére, a kölcsönös tiszteletre, akár még egyéb hasonló értelmű erkölcsi normákra. Ám akármelyik értelmezést is vesszük elő, az első két fogalom átfogóbb érvényű és súlyosabb, mint a testvériség jelszója.

Persze lehet arra gondolni, hogy a hármasszó mellett a francia forradalom korának van még két büvös szava, amelyek ugyancsak sokféle jelentésben használhatók, és sok és több későbbi mozgalmak magyarázhatók belőlük. Ez a kettő a nemzet és a haza, alapjában véve rokon fogalmak, nemegyszer úgy gondolják, hogy a kettő akár fel is cserélhető. Más megközelítésben élesen elválik a két fogalom.

Ahogy a bevezetésben jeleztük, az elvont fogalmakból valóságos mozgalmak, ideológiák és pártok lettek. Nagyon leegyszerűsítve: a szabadságból a liberalizmus, az egyenlőségből a szocializmus, a nemzetből (vagy akár a hazából) a nacionalizmus. Nyilvánvaló, már a liberalizmus is eléggé sokjelentésű jelenség. Különböző, olykor akár egymással szemben is álló irányzatok tartották és tartják magukat liberálisoknak. Maga a kifejezés a 19. század első éveiből való, a spanyol politikában jelent meg először, innen terjedt a világon mindenütt.

A szocializmus még valamivel később vált egyáltalában ismert fogalommal, ma már tudjuk, igen sokféle a jelentése, hiszen a kezdeti utópista elgondolásoktól a kommunizmusig és annak szovjet megvalósításáig terjed a skála, de a mai nyugati szocializmus is ragaszkodik az elnevezéshez, már csak saját múltja iránti kegyeletből is.

Már ez a két fogalom is sokféle értelmezést tett és tesz lehetővé. A nacionalizmus még sokkal bonyolultabb összetételű. Mert először is feltételezi a nemzet létét. A nemzet pedig megint csak a sokféle értelmezéssel bíró szavak közé tartozik. Van, aki már az ókorban nemzetekről beszél (a nagy karriert befutott marxizmus alapító atyáitól sem volt ide-

gen ez a felfogás), van aki szerint a kapitalizmussal függ össze (ez lett a későbbi standard marxista dogma), van, aki ettől függetlenül is valahol a francia forradalom óta ismeretes társadalmi modellnek tekinti, van, aki egyszerűen csak elképzelt közösségnek, kitalált csoportosulásnak tartja, van, aki újkori jelenségként értelmezi, de bizonyos előzményeit a korai újkorban, sőt akár a középkorban is felfedezi. És ez még mindig csak a nemzet fogalma, Kelet-Európában a 19. században kétségtelenül sokat emlegetett fogalom. A nacionalizmusnak is sokféle értelmezése képzelhető el. Itt azonban két alapvetőt kell megkülönböztetni. Az egyik nacionalizmuson egyedül a nemzeti identitástudatot érti, tehát annak tudatát, hogy valaki milyen nemzethez tartozónak vallja magát. A másik a nemzet mint egység igénye valamiféle előnyös helyzetre, uralomra mások felett, területi hódításra, mások elnyomására. Ezt az utóbbit nyilván egyértelműen negatívnak kell tekinteni, az előbbit pedig semleges mozzanatnak. A kétféle (és még sok egyéb lehetséges jelentés) mind a mai napig egymás mellett él, sok vitára is ad okot, mert a vitakozó felek más és más értelmezését alkalmazzák.

Akár magát a forradalom hármas jelszavát, akár a belőle adható értelmezéseket nézzük, ezek nyugat-európai, jórészt francia és német eredete kétségtelennek tekinthető. A jelszavak, fogalmak, értelmezések Kelet-Európába is eljutottak. Mégpedig annak mindegyik területére, tehát Oroszországba és a Balkánra, vagyis az Oszmán Birodalomba is. Ennek a folyamatnak előzménye, hogy maga a felvilágosodás eszmeráramlata is eljutott már egész Kelet-Európába, szemben a korábbi, nyugati eredetű szellemi irányzatokkal a romantikától a barokkig, amelyek Kelet-Európának csak a Nyugattal érintkező és rokon struktúrájú területeire jutottak el. Az eljutás kifejezés persze ugyancsak értelmezésre szorul: a jelszavak és áramlatok eljutnak a kelet-európai társadalmak vezető elitjeihez, a politikai és a szellemi elithez. Jóval későbbi korszak fejleménye, hogy majd a szélesebb alsó rétegek is megismerhetik, hogy elterjedhet az előbb vagy utóbb általánossá váló alapfokú iskolahálózat révén.

A felvilágosodáshoz hasonlóan a keletre terjedés itt is könyvek, a sajtó révén ment végbe, továbbá utazások révén, akár úgy, hogy itteniek jutottak el nyugatra, akár úgy, hogy nyugatiak jártak erre. Az utazás, esetenként a tanulás nyugati egyetemeken már régóta ismeretes formának számított. A 19. század újdonsága, hogy az eleje (ha – jogosan – 1789-től számítjuk), az első negyedszázada a forradalomé és Napóleoné, amikor hirtelen a kapcsolatok igen szorosakká válnak. Hiszen egyrészt a francia katonák eljutnak Kelet-Európába, a napóleoni hadjáratok során többször is, a legmesszebbre tudvalóóleg 1812-ben. De francia tisztek járnak politikai megbízatásokkal a Balkánon, nemcsak az oszmán hadsereg kiképzésére, hanem hírszerzés céljából is. A negyedszázad végére pedig kelet-európai katonák jutnak el egészen Párizsig Napóleon üldözése során. A Habsburg-birodalom seregeinél még fontosabb ez az orosz katonák szempontjából. Persze elsősorban a tisztek, de voltaképpen a közkatonák is megismerkednek a nyugati helyzettel, az emberek mindennapjaival, amelyek egy, az otthoninál jóval magasabb szintet mutatnak be. Az egyik orosz tábornok meg is jegyezte, a legjobb volna a hazatérő katonákat belefojtani a tengerbe, mielőtt partra szállnak, mert egészen furcsa híreket terjesztenek majd otthon. De hát az ilyesfajta tömegmészárlás akkor még nem volt „divatban”, a tisztek és a közkatonák egyaránt hazajutottak, és beszámolhattak arról, amit láttak, tapasztaltak.

Eddig olyan eszmékről, jelszavakról, elméletekről volt szó, amelyek eljutnak Kelet-Európába. De mit is jelent Kelet-Európa éppen a forradalmi negyedszázadban? Három birodalmat, a Habsburgokét, a Romanovokét és az Oszmán-dinasztiáét. Három olyan birodalmat, amelyek rendelkeztek néhány hasonló jellemvonással ebben a korszakban. Az egyik ilyen az abszolutisztikus államforma. Nem érdemes ezen a ponton azon töpreng-

ni, hogy az oszmán birodalom esetében abszolutizmusról a szó európai értelmében beszélhetünk-e. Gondolatmenetünk szempontjából az a lényeg, hogy a társadalomnak, még a felső rétegekben sincs, vagy alig van beleszólása a birodalom politikájának az intézésébe. A másik igen fontos közös vonás, hogy mindegyik birodalomban sokféle etnikum él, és ezek körében ekkor indul meg az a folyamat, amelyet nemzeti megújulásnak, ébredésnek vagy újjászületésnek nevezünk manapság, de sok etnikum már akkor így emlegette a jelenséget. Az etnikumokat két nagy csoportra lehet osztani társadalmi struktúrájuk szerint, és ennek éppen a nyugati hatásra való reagálás szempontjából igen nagy a jelentősége. Az egyik csoport az, amelyben a népcsoportnak megvan a saját politikai elitje (akkor is így kell neveznünk, ha nincs olyan politikai fórum, ahol ez a politikai elit megnyilvánulhatna). A másik nagy csoport az, amelynek nincs ilyen politikai elitje. Az oszmán birodalomban jóformán csak ilyen etnikumokat találunk, talán a görögök kivételével. A Habsburg Birodalomban már jó néhány saját elittel rendelkező csoport van, és ezekről a központi hatalom, Bécs is tudomást szerez, számon tartja őket. Azért, mert bár a birodalom felül, Bécsben abszolutisztikus berendezkedésű, egyes országaiban és tartományaiban még működnek (úgy-ahogy persze) a rendi képviselők, bizonyos politikai fórumot is biztosítva az adott etnikum számára. Az itt fellépő politikai elitek kerültek a bécsi kormányzat látókörébe. Amelyek itt nem szerepelhettek, mert nem volt az etnikumnak politikai elitje, azokról a kormányzat nem is vett tudomást. Minthogy az Orosz Birodalomban csak orosz politikai elit létezik, amelynek persze nincs semmi önálló rendi szervezete, a kormányzat is csak erről vesz tudomást. Az ukránok és a beloruszok egyszerűen oroszoknak számítanak, a gyarmati területek más etnikumai pedig „másfajúak”, ahogy őket hivatalosan számon tartották, tehát valójában nem számítanak.

Nézzük meg egy kicsit közelebről, vajon mit jelenthettek a Kelet-Európába eljutott eszmék a 19. század első felében a három birodalomban? Tekintettel e társadalmak fejletlen állapotára, a gazdasági élet kezdetleges színvonalára (a korabeli Nyugathoz képest) világos, hogy a szocializmus kérdése ekkor még nem kerülhetett előtérbe. Még az eredeti jelszó, az egyenlőség sem. A társadalmon belül a rendi különbségek oly egyértelműek és megszokottak voltak, hogy az egyének egyenlőségének a kérdése fel sem vetődött. Annak ellenére egyébként, hogy az uralkodó vallások, akár a keresztény felekezetek, akár az iszlám, valamilyen formában hirdették az emberek egyenlőségét. Az etnikumok, vagyis a nemzetek egyenlőségének a kérdése egészen más értelmezést nyer, és a szabadsággal összefüggésben tudatosul.

Ez az a jelszó vagy fogalom, amelynek már ebben az időszakban van jelentése, mondanivalója Kelet-Európa számára. A szabadság ekkor már egyértelműen valamiféle politikai szabadságot jelent, az államon belül parlamentarizmust, egyéni szabadságjogokat, választásokat, politikai pártokat. Mindenekelőtt: valamiféle alkotmányos berendezkedést. Minthogy ennek léteznek előzményei a rendi szervezetben, tehát a Habsburg Birodalom egyes országaiban és tartományaiban is, e körben fogant meg az alkotmányosság gondolata mint politikai cél, amelyért harcba kell szállni. És ehhez a harchoz a rendi intézmények biztosítottak is bizonyos mozgásteret. Az alkotmányosság kivívása forradalmi módon, ahogy az 1789-ben Párizsban történt, sokáig szóba sem került, az erőszakos forradalmat a jakobinus diktatúra híre a felső rétegekben eléggé diszkreditálta, az alsóbbak meg semmit sem tudtak róla. A felsőbbiség iránti átlánosnak volt mondható.

A másik két birodalomban semmiféle rendi intézmény sem volt (a balti tartományok német intézményei elhanyagolható mennyiség az Orosz Birodalom egészéhez képest), így nem állt rendelkezésre legális fórum, bármiféle politikai harchoz. A kormányzat szí-

gorúan tiltotta akárcsak a kérdés említését is. Az Orosz vagy az Oszmán Birodalom alkotmányos átalakítása tehát ekkor nem került elő.

Csakhogy, ha a szabadság jelszava összbirodalmi méretekben nem jelent semmit, vagy nem is képzelhető el, itt van a nemzet jelszava, a nacionalizmus, a nemzeti öntudat kérdése, konkrétan a század első évtizedeiben az egyszer már említett nemzeti megújulás. Ez a mozzanat veti fel, nemzeti vonatkozásban, ha úgy tetszik, az egyenlőség kérdését is. A szabadság a soknemzetiségű birodalmakban a nemzetek szabadságát is jelenti, sőt elsősorban ezt, és nem az egyének szabadságát. Ebben a vonatkozásban a nemzetek voltaképpen egyenlőek, a szabadság mindegyiküket megilleti.

A század első felében a nemzeti szabadság elvének a kimondásáig jóformán mindenütt eljutottak Kelet-Európában. De kik voltak a hirdetőik? Az a néhány tucatnyi ember, jórészt értelmiségi, vagy ahol van, a politikai elit néhány messzibbre tekintő képviselője, akik szűk baráti körben, lehetőleg zárt ajtók mögött a fennkölt eszmén eltöprengenek ezen. A Habsburg Birodalomban éppen a rendi szervezet miatt a nemzeti szabadság a politikai elitek számára még nem számított elérendő célnak, hiszen úgy tűnhetett, hogy épenséggel rendelkeznek vele. Más volt persze a helyzet a politikai elit nélküli nemzetek esetében, de ezek ekkor olyan gyengék voltak még (gazdasági és politikai tekintetben egyaránt), hogy nem gondolhattak arra, hogy bármilyen mozgalmat indítsanak a meglévő hatalom, a birodalom ellen. Végül is, az egyéni szabadság kérdéseit sem lehetett megvalósultnak tekinteni, de e tilalom ellen sem indult meg mozgalom, még a forradalmi negyedszázadban sem: a lengyel felkelés 1794-ben még az előző eseményor, a Lengyelország felosztásainak következménye volt. A lengyelek segítséget kértek ugyan Párizstól, de nem kaptak, nemcsak a fizikai lehetetlenség miatt nem, de azért sem, mert nem tettek semmit a jobbágyokért.

A helyzet 1848-ban változott meg Kelet-Európa egyik alrégiójában, amely ekkor nagyjából a Habsburg Birodalmat jelentette, meg az ezen kívüli, porosz és orosz fennhatóság alatt lévő lengyel területeket. A lengyelek voltaképpen már valamivel korábban, 1846-ban el is kezdték mozgalmukat a Krakkóból kiinduló felkeléssel. Krakkó ugyanis a bécsi kongresszus rendelkezése szerint szabad város volt, mert nem tudtak megegyezni hovatarozásáról, így az egyetlen szabad lengyel területnek számított. Az emigráció innen szeretett volna az egész lengyel területre kiterjedő felkelést kirobbantani (az egész lengyel terület persze az ő elképzelésükben az első felosztás előtti országot jelentette). Ezt az osztrák haderő hamar leverte, a jobbágyok is szembefordultak földesuraikkal, pedig azok felszabadulást kínáltak nekik.

Ez végül is epizódnak bizonyult. De a párizsi forradalom nyomán a Habsburg Birodalom egyes fővárosaiban kitört mozgalmak összességükben forradalommá kovácsolódtak. Azt a forradalmat, amely megteremtette az alkotmányos szabadságot, felszámolta a jobbágyrendszert, vagyis a liberális elképzelések szerint meghozta a szabadságot. Meghozta, de kinek? Kétségtelenül a parasztoknak, akik az úrbéri viszonyok felszámolása után már nem is törődtek többé az eseményekkel. Nem hozta meg a szabadságot nemzeteknek, sem általában, sem az egyes népeknek. Valójában ők nem is akartak valamiféle teljes szabadságot. A cseh történetíró és politikus, a nemzet elismert vezére, František Palacký ebben a történelmi pillanatban nyílt levélben válaszolt a frankfurti német nemzetgyűlést előkészítő bizottságnak, amely őt is meghívta mint az egykori német-római birodalom egyik képviselőjét. Palacký a meghívást elutasította, mert ő úgymond szláv, cseh, nem német. Azt fejtette ki hosszan, hogy az oroszok és a németek közt sok kis nép él, ezek külön nem tudnak ellenállni egyiknek sem, a két szomszéd közül a veszélyesebb az orosz, mert az egyetemes birodalmat akar létrehozni. Ezért ezeknek a népeknek egye-

sültniük kell, ennek az egyesülésnek pedig természetes központja Bécs. Ha Ausztria nem volna, fel kellene találni. Végül is az egyes kis nemzetek az osztrák kormány mellé álltak, mert az kimondta a nemzetek egyenjogúságát. A magyar politikai elit erre az elhatározásra nem tudott eljutni, bár ugyancsak eredetileg a birodalom mellett foglalt állást. Az 1848 nyarán kibontakozó fegyveres harcban a honvédség végül vereséget szenvedett. A magyar nemzeti szabadság elveszett, de a Bécs mellé állt nemzeteké is, hiszen az 1849 márciusában meghirdetett alkotmányt a valóságban sohasem vezették be. Egy időre viszont az abszolutizmus, a kortársak és utókor egyaránt szerettek megfedkezni arról, hogy az alapvető változás mégis bekövetkezett, a feudális rendet felszámolták.

A Balkánon az Oszmán Birodalommal szemben ugyancsak nehéznek látszott a nemzeti szabadság kivívása. Különösen a század első felében, a szentszövetségi rendszer uralma idején. Ez a rendszer mindenütt a legitim uralkodó mellett foglalt állást. A legitim uralkodó pedig az Oszmán Birodalomban a szultán volt. Egy vonatkozásban azonban különbözött a többi európai legitim uralkodótól: nem volt keresztény. A balkáni népek viszont azok. Ez különös aspektust adott a helyzetnek. A szerbek már 1804-ben harcot indítottak, előbb csak a randalírozó janicsárok ellen, éppen a szultán mellett, azután már az oszmán uralom ellen. Az időzítés is jó volt: az éppen zajló orosz–török háború lehetővé tette az ideiglenes sikert, a fegyveres leverés után viszont egy újabb felkelés kikényszerítette a szerb terület autonómiáját a birodalmon belül (ez a mai szerb terület kisebb felét jelentette). Ez persze az oszmánok belső ügyének is tűnhetett.

Az 1821-ben megindult görög felkelés viszont, igaz, hogy sok év után, súlyos harcok árán, de végül a görög terület egy részének a teljes felszabadulásához vezetett. Az első pillanatban a Szent Szövetség hatalmai mind a görögök ellen fordultak, hiszen lázadóknak számítottak, akik legitim uralkodójuk ellen harcolnak. Ezekre az esetekre találták ki a Szent Szövetséget. Csakhogy az angol kormány hamarosan rájött, milyen fontos stratégiai szerepe van a görög félszigetnek, és végül is az európai hatalmak biztosították a görög állam teljes szabadságát, éppen tíz évvel a felkelés megindulása után.

Ha a szerb felkelés esetében nem is volt egyértelmű, a görög eset világossá tette: az Oszmán Birodalommal szemben az egyes etnikumok számíthatnak az állami szuverenitás elnyerésére, ha legalább egy, de inkább több nagyhatalom támogatja ezt az igényt. A században később ez ilyen értelemben meg is valósult, önálló szerb és román, aztán – nagy sokára – bolgár és az utolsó pillanatban, 1912-ben albán állam is megalakult. Minden esetben a nagyhatalmak támogatásával, azok rendelkezése szerint, sőt még uralkodókat is ajándékoztak az új államoknak valamelyik kisebb dinasztiából. Csak a szerbek tartották meg a sajátjukat, mert nekik kettő is volt, akik egymást váltogatva regnáltak.

Sok évi előkészület, többféle, egymást keresztező próbálkozások után a Habsburg Birodalomban az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés hozta meg a nagy változást, a véglegessé lett alkotmányosságot, az osztrákok csalódását, hogy kimaradtak a német birodalomból, amely egységessé vált, a magyarok diadalát, hogy nemzeti igényeik zöme valóra vált, egyes nemzetek bizonyos fokú autonómiáját (horvátok, a lengyelek Galíciában, bizonyos értelemben akár a csehek is). A többiek megelégedhettek az általános liberális szabadságjogokkal, az első francia jelszó egyfajta megvalósulásával legalább is az egyének vonatkozásában.

A kiegyezés egy időre konszolidációt teremtett, s ez hamar gyors gazdasági fejlődést eredményezett. A nemzeti szabadság további kiterjesztését azonban a dualista rendszer megakadályozta, mert nem tette lehetővé a birodalom föderatív átalakítását, nem biztosította a benne élő nemzetek többségének a nemzeti szabadságát. Ez különben is problematikus volt azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyek egy része a Monarchiával szom-

szédos és független államban élt, mint a szerbek vagy a románok. A dualizmus merev rendszere előbb vagy utóbb a legtöbb nemzetet szembeállította a meglévő állammal, legalábbis széles tömegeket is elidegenített tőle, még akkor is, ha érdemben mindenki megszokta Ferenc József patriarchális uralkodását. 1914-ig ez az állapot rendíthetetlennek tűnt, és elviselhetőnek is látszott rövid távon.

Az orosz rendszer nagyon sokáig még az oroszok számára is elviselhetőnek tűnt, még az 1905-ös forradalom által létrehozott félalkotmányos változások után is. Az önálló államiság kérdése pedig még ebben a félalkotmányos rendszerben sem kerülhetett napirendre, erről a kormányzat gondoskodott. 1914-re tehát a liberális egyéni szabadságjogok nagyjából már mindenütt érvényre jutottak, még a maradék Oszmán Birodalomban is 1908-ban bekövetkezett az alkotmányos éra. A nemzet szabadsága azonban – érdemben voltaképp az oroszok kivételével – még csak távoli elképzelésnek tűnhetett, a balkáni országok kivételével. Azok meg kénytelenek voltak valamelyik nagyhatalom oltalma alá helyezkedni.

Ezek után nézzük, mi a helyzet az egyenlőség jelszavával? Amilyen mértékben terjedt a liberális rendszer Kelet-Európában, olyan mértékben tűnhetett úgy sokaknak, hogy az egyenlőség is megvalósult. Hiszen formálisan ez valóban bekövetkezett, a törvény előtt mindenki egyenlővé lett. Nyugaton persze a forradalmi negyedszázad után rövidesen kiderült, hogy ez nincs így. A valódi egyenlőséget még meg kell teremteni. A gazdasági fejlődés Angliából kelet felé terjeszkedve létrehozta a modern kapitalizmust, vele a munkásosztályt. És vele azt a nyughatatlan értelmiséget, amely a maga doktrinér módján számon kérte az európai fejlődéstől az igazi egyenlőséget, amelyet a megvalósuló szabadság éppen lehetetlenné tett. Ebből született meg nyugaton előbb az utópisztikus szocializmus, aztán a munkások szervezkedése, segélyegyletek, aztán megint csak a nyughatatlan értelmiség mozgalma, amelyet majd legnagyobb hatású képviselője után marxizmusnak fognak nevezni. Vele az osztályharc felfedezése, a társadalom egészen másfajta víziója, mint amelyet az első jelszó nyomán kezdtek megvalósítani. Az egyenlőség profétái idővel vagy lecsillapodtak és politikai szervezkedésbe kezdtek (így jöttek létre a munkáspártok), vagy türelmetlenségükben a terrorhoz folyamodtak, ám ez sem oldotta meg az egyenlőség problémáját. 1914-ig még nyugaton sem valósult meg az egyenlőség úgy, ahogyan azt a század elején, a forradalmi negyedszázad után elképzelték.

Az csak természetes, hogy a második jelszó kiteljesedése Kelet-Európában még később indult meg, mint az első. Mert egyrészt a korabeli Kelet-Európában a gazdasági helyzetnek megfelelően a munkásosztály jóval később és lassabban alakult ki. Persze, a nyugat-európai országokban sem szerveződött mindenféle nagy létszámú munkásosztály, hanem csak kisebbség maradt. Keleten még inkább. Igaz, hogy itt, éppen az elkésett és sajátos fejlődés miatt sokkal inkább koncentráltabb, mint nyugaton. A Habsburg Birodalmon belül, a cseh tartományokban, Oroszországban néhány területen (a két főváros, a lengyel területek, az Ural, a Don–Donyec környéke) nemegyszer olyan nagy tömegű munkásságot teremtett kis területen, üzemi méretekben, amilyen még nyugaton is ritkaság volt. A századfordulóra az oroszországi munkásosztályon belül a többség a nagy üzemekben tömörült, ahol ötszáznál is több volt egy-egy üzemben a munkások száma. És itt is, meg a Monarchiában is ennek a munkásosztálynak megvolt az a sajátossága, hogy etnikailag heterogén volt, vagyis a marxista felfogás nemzetközössége szempontjából egyenesen ideális volt a helyzet. Az egyformán kizsákmányolt munkások természetesen együtt fordulnak majd kizsákmányolóik ellen, az elavult etnikai különbségüktől függetlenül.

Mielőtt rátérnénk erre a témára, egy szót kell szólni a balkáni országokról. Itt a gazdaság még olyan elmaradott szakaszban volt, hogy munkásosztályról érdemben aligha le-

hetett beszélni. Belgrádban, az egyik önálló állam fővárosában 1900 táján fél kézen meg lehetett számolni azt a néhány gyárat, amely itt működött. Az alrégió egyéb területein is hasonló volt a helyzet.

Ez persze mit sem változtatott azon, hogy itt is megvolt az a nyughatatlan értelmiség, amely meg akarta szervezni a mozgalmat. Ez a mozgalom itt is elsőrendűen értelmiségi passzió volt, mint nyugaton is a kezdeti időkben. Minthogy nyugaton a század vége felé már megszerveződtek a munkáspártok, még ha messze nem is fogták össze egyelőre a munkások egészét, ez az értelmiség úgy látta, hogy Kelet-Európa sem maradhat el. (Persze nem Kelet-Európában gondolkodtak, ez a történész utólagos hozzájárulása.) Vagyis ha volt angol, német, francia munkáspárt (utóbbiból olykor kettő is), akkor ezeket a pártokat itt is létre lehet hozni.

A Habsburg Birodalom volt az, amelynek az alkotmányos rendje végül is lehetővé tette a formális politikai pártok létrehozását. Ehhez persze nem csekély hatósági ellenállást kellett leküzdeni, de az 1890-es évekre végül is létrejött a munkáspárt. A II. Internacionálé útmutatásai értelmében egy államban egy párt alakult, tehát külön az ausztriai és külön a magyarországi. De Horvátország különállása miatt létrejött egy horvátországi is, amelynek a társadalmi háttere majdnem olyan csekély volt, mint a balkáni államokban.

Egy ország – egy párt, ez a képlet a Monarchia két felében egy ideig be is vált. Magyarországon a horvátok kiválásával még könnyebben ment a dolog, mert a munkásosztály Budapesten és néhány más városban vagy bányavidéken élt, ennek megfelelően a természetes asszimiláció elég hamar megtette itt a magáét. A szociáldemokrata párt vezetősége ugyan sohasem mondta ezt ki, de valójában ezt tartotta a dolgok természetes rendjének, csak közvetlenül az első világháború előtt kezdett azon gondolkodni, hogy nemzetiségi szekciókat lehetne létrehozni, ez még nem zavarná az egy ország – egy párt elvét. Egy nemzetállamban – és nemcsak a magyar politikai elit tartotta Magyarországot nemzetállamnak –, ez rendjén való törekvésnek számít.

Persze más volt a helyzet a ciszlajtán (ausztriai) területen. Itt a német nyelvű munkásság mellett párhuzamosan létrejött egy cseh nyelvű, a lengyeleknél csak később, hiszen Galiciában alig volt ipar, de az értelmiség itt is mozgolódott és követelte a saját munkáspártot. A nemzeti mozzanat tehát előtérbe nyomult, elvben ugyan nem oszlott fel az ausztriai szociáldemokrata párt, de ezen belül megalakultak a nemzeti pártok, a cseh-szláv (kissé a szlovákok felé kacsintva), meg a lengyel, persze egy szlovén is. Az osztrák párt kongresszusai már majdnem az Internacionálé kongresszusaira emlékeztettek, de nem is hívták össze sűrűn. A párt vezetői is tisztában voltak a nemzeti mozzanat jelentőségével, ezt próbálták megoldani a területi autonómia helyett a kulturális autonómia lehetőségét felvetve, amely megoldotta volna a vegyes települések problémáját. (Lenin majd nagyon fog haragudni ezért.)

Bármennyire is gyenge volt, enyhén szólva, a munkásosztály a Balkánon, az itteni értelmiség mégsem maradhatott el aktivitásban a többitől. Az északi szomszédoknál valamivel ugyan később itt is megalakultak a szociáldemokrata pártok. Hogy mennyire értelmiségi divat volt ez, jól mutatja a román szociáldemokrata párt szerepe, amelyet az 1890-es évek elején hoztak létre értelmiségiek, néhány év múlva meg is szüntették, és a pártvezérek zöme a liberális pártba ment át. A tényleges munkásmozgalom valamelyes megerősödése vezet majd itt közvetlenül a háború előtt a munkáspárt megalakulásához, persze itt is az előzetes spontán formák, érdemben a szakszervezeti mozgalom talaján. A Balkánon tehát még egyértelműbb az értelmiség szerepe a munkáspártok létrejöttében.

Világos, hogy Oroszország sok szempontból a balkáni országhoz hasonló helyzetben volt a munkásosztály imént említett erőteljes koncentrációja ellenére. Nyilvánvaló, hogy

itt is az értelmiség kezdte a mozgalmat szervezni. Ez az (orosz) értelmiség azonban komolyabb előzményekre tekinthetett vissza, mint a balkáni, elődei a nemsek közül kerültek ki, akik nem találták helyüket a társadalomban, a „felesleges emberek” voltak ők. Ennek megfelelően viszont, és minthogy világosan látták, az Orosz Birodalomban a mindent elsópró többség a parasztság, amely 1861 után szabadult fel jobbágyi helyzetéből, de még nem lett teljesen önálló és szabad, ezért a korai mozgalmat a néppel, vagyis a paraszttal próbálták megvalósítani.

Szokták azt is emlegetni, hogy az orosz nemesség 1762-ben megszabadult a kötelező állami szolgálat alól, ennek a helyébe került nála a nép szolgálata, vagyis modernbb viszonyok között már valamiféle politikai mozgalom a szabadság és az egyenlőség elérésére. Összefüggött a mozgalom kezdete persze az 1861-es jobbágyreform negatív vonásaival, a parasztek feletti hatalom fenntartásával, az egyéni tulajdon helyett az obscsina tulajdonjogával. A mozgalom hamarosan a narodnyik nevet kapta, az orosz narod szóból, amely népet jelent, szemben más szláv nyelvekkel, ahol ez jelenti a nemzetet a szó modern értelmében. Volt egy jelszavuk is, Ogarjov fogalmazta meg először: mit akar a nép? Földet és szabadságot (zemlja és volja a megfelelő orosz szavak). A mozgalomnak támadt hamarosan néhány prófétája, akik megint csak az értelmiség kötelességét emlegették a néppel szemben, amely eltartja őket. Az utópikus szocializmus hatása alatt állóknak vallották magukat, a legtöbben szocialistáknak, és ez hamarosan a marxista elméletet is jelentette.

„A nép közé járás” lett a mozgalom jelszava, és a nép természetesen a parasztokat jelentette, és lakhelyüket. Az 1870-es évek dereka volt a virágkor, a diákok mesterségeket tanultak, hogy így is segítsék a parasztokat. Fehér kezükről azonban többnyire felismerték, hogy nem a népből valók, sokszor éppen a parasztek adták őket rendőrkézre. 1878-ban a mozgalom ketté is szakadt. Az egyik rész megmaradt az anarchista módszerek, a merényletek mellett, a narodnaja volja (népszabadság) nevet vették fel, még nagy jövőt várt rájuk 1914-ig. A másik csoport a „fekete földosztás” nevet választotta. Ez egyrészt az illegitimitást jelentette (a fekete), másrészt az igényt a teljes paraszti tulajdon elérésére. Mindkét irányzat persze továbbra is Marxtot tekintette mesterének.

II. Sándor császár ellen több merényletet is megkíséreltek, sikertelenül. 1881 elején végre meg tudták ölni egy bombával. Csakhogy a rendszer ettől nem omlott össze, sőt a megtorlás még súlyosabb lett. A narodnyikok ekkor fordultak azzal a kérdéssel Marxhoz, hogy ha a szocialista átalakulás csak fejlett kapitalista körülmények közt indulhat meg, akkor most az ő feladatuk, hogy elősegítsék ezt a kapitalista fejlődést? Marx sokat töprengett a válaszon, hiszen nem akarta kiábrándítani követőit. Mintegy tucatnyi választ fogalmazott meg, olykor nagyon hosszúakat is. De végül csak az egyik rövidet küldte el, azzal a dodonai válasszal, hogy ha a szocialista forradalom győz nyugaton, akkor Oroszországban az átalakulás az obscsina alapján mehet majd végbe. Az obscsinát, vagyis a faluközösséget tekintették sokan úgy, mint a szocializmus alapját Oroszországban.

A fekete földosztás vezetői, köztük Plehanov, hamarosan a marxi szocializmust választották, ennek megfelelően élesen elítélték a merényleteket, az anarchista módszereket. Persze az orosz viszonyok mellett legális munkáspártot 1905-ig nem tudtak létrehozni, az illegitimitásba szorultak, meg külföldön szervezkedtek, előszeretettel Svájcban, ahol minden országból összejöttek az emigráns forradalmárok. A népszabadság híveiből viszont egy másik illegális párt jött létre, a szociálforradalmárok pártja, az orosz kezdőbetűkből képzett „eszter” névvel. Ez a mozgalom is természetesen marxistának tekintette magát, bár továbbra sem riadt vissza a merényletekről. És éppen a hazai munkásosztály csekély száma miatt nem tett különbséget paraszt és munkás között. A legalitásban nagy

tábort tudott szerezni, a paraszti származású katonatisztek mind ehhez a párthoz húztak, és a századforduló után már ők tették ki a többséget a tisztikaron belül.

A szocialisták is két részre szakadtak 1900-ban, persze külföldön. A radikális kisebbség a kongresszus egyik napirendi pontjánál többséget kapott, ettől kezdve nevezték magukat bolsevikoknak, ezzel többségüket és fölényüket hangoztatva. Amikor szabaddá vált a szervezkedés, a velük szembenállók, akik elfogadták a mensevik jelzõt, mert kevéssé törődtek a szociálpszichológiai tényezőkkel, mint Lenin, a többséget jelentették. Az archaikusabb viszonyok miatt persze ők sem léptek még arra az útra, mint a Habsburg Birodalom szociáldemokratái, akik továbbra is harcosan forradalmiaknak tekintették magukat, de valójában már kezdték követni a nyugati szociáldemokrata és szocialista pártokat, elsősorban a németországit. Szavakban ez a szárny is még nagyon harcoss volt, de valójában már jólfésült parlamenti párttá változott, sőt a háború előtti utolsó birodalmi gyűlési választásokon már megkapta a relatív többséget. Valahol itt kezdődött el az a fejlődés, amelyből majd a második világháború után, sok kerülőútta, a népjóléti állam kerül ki mint cél, és ezt átmenetileg el is érik. A Monarchia szociáldemokratái is ezen az úton indultak el.

A Balkánon még 1900 után is a középkoriakra emlékeztető parasztháborúkkal találkozhatunk (1907 Románia), az értelmiségi vezetők a nyugati pártok felfogásához ragaszkodtak, hiszen maguktól mit tudtak volna kezdeni a szocializmus jelszavaival. De megmaradtak szocialisták ők is. A cél tehát továbbra is a második forradalmi jelszó megvalósítása maradt.

Hadd jegyezzük meg mintegy mellékesen, hogy eddig többféle társadalmi osztály kivánságairól vagy szervezkedéseiről esett szó, de a parasztság többnyire kimaradt a leltárból. Lehetne azt mondani, hogy a narodnyikok képviselték őket. De ők is meg folytatóik, az eszerek ugyancsak szocialistának, vagyis marxistának tartották magukat. A századfordulóra majdnem mindenütt megjelentek parasztpártok is, a legjellegzetesebb a Bolgár Népi Földműves Szövetség, amely nagyon tudatosan paraszti volt, igényt tartott a kormányzásra azon az alapon, hogy az ország nagy többségét a parasztek teszik ki. Az eszerek ugyancsak bizonyos mértékig egy parasztpárt szerepét is betöltötték. A jelentős politikai tevékenység azonban majd a két világháború közti korszakban bontakozik ki.

Az egyenlőség jelszavát tehát elvben még mindig a munkáspártok tekintették a magukénak. Esett már szó arról, hogy ez a munkásosztály, akár a Habsburg Birodalmat nézzük, akár az orosz, soknemzetiségű, vegyes nemzetiségű összetételű, ami nyilván kevéssé az alapító atyák által meghirdetett internacionalizmusnak. Valójában viszont ennek éppen az ellenkezője következett be. Ausztriában az osztrák szociáldemokrata párton belül ment végbe a nemzeti elkülönülés (hamarosan a szakszervezeti mozgalmon belül is, amit a II. Internacionálé vezetői csak fejcsóválva vehettek tudomásul). A Balkánon létrejött munkáspártok amúgy is sokkal inkább értelmiségiek, mint munkások pártjai, hamarosan beleilleszkedtek a nemzeti környezetbe, a nemzeti feladatokra, saját nemzetállamuk érdekei mellett álltak ki nem is egyszer.

Az orosz munkásmozgalomban kissé más volt a helyzet. Még a mensevikek sem hallgattak szívesen nemzeti jelszavakat, hiszen az ellenséges burzsoá fecsegés volt, a bolsevikok pedig végképp vérre menően harcoltak mindenfajta nacionalizmus ellen, deklarálta elsőrendűen éppen az orosz nacionalizmus ellen. Csakhogy éppen a bolsevikok feje, Lenin, aki olyan hevesen elítélt minden sovinizmust, a nemzeti mozzanatot legfeljebb a Balkánon tűrte meg az ottani háború idején (mert minden háború elősegíti a forradalom győzelmét), éppen a győzelemre való tekintettel egyre gyakrabban hangoztatta, hogy a nemzeti önrendelkezési jog természetesen nagyon fontos, alapvető dolog, csak hogy

mégis alá kell rendelni ezt is a forradalom érdekeinek, az pedig megköveteli a minél nagyobb államot, mert azon belül bontakozhat ki a munkásosztály forradalma. Vagyis – együtt kell tartani az Orosz Birodalmat, mert akkor győzhet a forradalom. Egészen együtt tartani csak a forradalom győzelme után néhány évtizeddel sikerült, de a forradalom kétségtelenül győzött.

Ha őszintén végiggondoljuk az eddig felvázoltakat, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a kelet-európai munkásmozgalom is valahol a nemzetállam eszménye felé indult. Ha az eredeti kérdésfelvetéshez térünk vissza, kétségtelen: az egyenlőségtől eljutott a szabadságig, persze a nemzeti szabadságig. Ez volt benne a modern.

A merényletek, II. Sándor meggyilkolása, Szergej nagyherceg moszkvai főkörmányzó darabokra szaggatása egy bomba által, aztán az időszak végén Ferenc Ferdinánd halála – ezek már egyenesen a 21. századba mutattak, bár épp ezek a merényletek még nem a teljesen ártatlan kívülállók ellen irányultak.

A szabadság és egyenlőség jelszava továbbélt, a harmadikkal továbbra sem volt mit kezdeni. Az első világháború gyökeresen megváltoztatta a további fejlődés előfeltételeit. A francia jelszavak utóéletében is újabb korszak kezdődött, a még nagyobb visszaélés a jelszavak eredeti tartalmával. Ez azonban már egy másik történet.

Fried István

Emigráció és labirintus (Kelet-közép-európai létformák és tudatok)

Emigration and labyrinth

In today's world literature those authors can expect the peoples interest and approval who build on the experience of co-existence of different cultures and language traditions. The emigrant authors in Middle- and Eastern European region became aware of the universality of this experience, namely that mutual understanding can help bridge over the gap between the own and other peoples culture.

Talán még mindig nem tudatosodott eléggé, hogy Jan Amos Komenský élete és munkássága mily mértékben reprezentálja a kelet-közép-európainak, közép-európainak (egy bizonyos történelmi periódusban jó okkal: köztes-európainak) nevezett régió tudatát, helyzetértelmezését, sorsát. Nemcsak az a tény beszédes, hogy a kelet-közép-európai, közép-európai térség három „központi” országában fejtette ki tevékenységének jelentős hányadát, tehát Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban, hanem az is, hogy *hatástörténete* meghatározó része a régió művelődéstörténetének. Még hozzá elsősorban azért, mert életében és műveinek tanúsága szerint nem pusztán átélte az *emigráns* létformáját, hanem munkássága, helyzettudata szerves részévé is tette, valamint azért, mivel máig ható érvénnyel látta át a régió *labirintusos* jellegét, és fogalmazta meg ennek a labirintusnak lényegét *Labyrinth světa a Ráj srdce* (A világ labirintusa és a szív Paradicsoma) című barokk regényében. A történelme folyamán többnemzetiségű birodalmak kényszerű részeként egzisztáló régióról – mint azt Komenský a harmincéves háborút lezáró békeszerződés hírének hallatán fájdalmasan tapasztalta – megfélekeztek az Európa sorsát intéző hatalmak, vagy ha éppen ellenkezőleg, új rend kialakítására törekedtek, új viszályoknak, ellentéteknek hintették el magvait; befolyási övezetekben gondolkodva, nemigen foglalkoztak a közép-európai népek, nemzetek valódi érdekeivel, az Európába való integrálás célszerű módzataival. Komenskýt európai tekintélye sem menthette meg attól, hogy – mintegy barokk regénye allegorikus vándorának allegorikus sorsában osztozva – megtapasztalja azt, amit majd a következő századok hitelesítenek: az exodusok (elsősorban politikaiak, de a XIX. század végétől kezdve gazdaságiak is) a nemzeti történelmek szerves, megkerülhetetlen részeivé válnak, s a világnak labirintusként való „megélése” ugyan elsősorban az irodalomban tematizálódik, ám ez az irodalom olyan értelemben jelzés-értékű, hogy egyszerre személyesíti meg a XX. századnak elidegenedett és (nem utolsósorban) az emigrációs létet elszenvadni kényszerülő személyiségeinek személytelenedését. Komenský hatástörténete nem csupán a cseh, valamint a szlovák irodalomban mondható jelentősnek; már 1738-ban elkészült regényének első német fordítása 1805-ben a magyar, amelynek alkotója, Rimány István református lelkészként a II. József türelmi rendeletét követő szabadabb légkörben Csehországban működött; munkássága a cseh–magyar művelődéstörténet kutatóit egyaránt érdekli. A XVIII. század közepén egy Gömör megyében tevékenykedő szerző, Bodó Mátyás írt egy azóta elveszett művet *Poutník* (Vándor) címmel, nagyot ugorva az időben, angliai emigrációjában pedig Oskar Kokoschka, az osztrák–német expresszionizmus festő-írója (1934–1938 között Prágában emigráns) foglalta drámába Komenský alakját. A Közép-Európa-diskurzus egyik első

megfogalmazója, Milan Kundera több ízben kitér (nem pusztán az emigráns-sors értelmezésére, hanem) részint a közép-európai meghatározottságokra, részint régió-létét igazoló párhuzamokra is (az irodalomban és a zenében). *A regény művészetében* (L'art du roman) Kafka, Hašek, Musil, Broch, Gombrowicz (tehát prágai német-zsidó, cseh, osztrák, lengyel) összefüggésekre hívja föl a figyelmet, amelyekből a közép-európaiság megkülönböztető vonásai olvashatók ki, címszó-összeállításában pedig a *modern* megnyilatkozását olyan labirintusban véli fölfedezni, amelyben az ember eltéved. Hogy itt Kafka regényeinek értelmezése milyen szerepet játszik, bővebb fejtegetést igényelne; annyi elmondható, hogy a karkai regényvilág olyan labirintust tételez fel, amelynek középpontjáig nem lehet eljutni, hiszen még az is bizonytalan, létezik-e ez a középpont. Kundera másik gyűjteményes kötetében: *Les testaments trahis* (Elárult testamentumok) cseh–magyar–osztrák zenei párhuzamokat, megfeleléseket emleget (Janáček–Bartók–Berg), és külön fejezetet közöl az emigráns *számtanáról* (időszámításáról), s megállapítja: „egy regényíró, zeneszerző számára törést jelenthet, ha elkerül arról a helyről, amelyhez képelete, obszessziói, tehát alaptémái kapcsolódnak”. A kutatás földelítette, hogy emigráns szerzők kényszerűségükben kedvelt műfaja lesz a napló, az emlékirat, az önéletrajz, a gyermekkor megidézése, visszavágyódás – Komenskýt idézve – a szív Paradicsomába. Példákat bőven találunk; a szerb szerző, David Albahari, aki egyébként a (balkáni) szefárd zsidó hagyományokat is őrzi, *Mamac* (Csalétek) című regényében anyjának magnóra fölvevett szövegét játssza bele az elbeszélésbe, korábban Miloš Crnjanski egy emigráns orosz tiszt végnapjait illeszti *Roman o Londonu* (Londoni regény) című művébe, s a szintén emigráns író Márai Sándor a nyugatiaknak érthetetlen közép-európai emigráns magatartást teszi meg *San Gennaro vére* című regényének témájává, a helyesírás és a névalakok személyiséget jelképező, önazonosságot rejtő lényegét mutatva be, egyben azt is, hogy ebbe a kelet-közép-európai, közép-európai írásba a nyugatiak az emigráns-lét labirintusát, a fel- és kiismerhetetlenséget láthatják bele. A névalakok átírása megfosztódás az autonóm személyiségtől, hiszen az ékezetek és mellékjelek látható módon tanúsítják az egyediséget, a külön léte.

„Ezek az emberek, akik mostanában a vasfüggöny mögül jönnek, mind ragaszkodnak az ékezethez. Bagnoliban, a hivatalokban, ahol kiállítják az okmányokat, kiabálni kezdenek, hogy adják vissza az ékezetet. Úgy látszik, ezekben az országokban az ékezet fontos. Mindenféle jel és ékezet van a nevükön, az irataikban, a magánhangzókön, sőt a más-salhangzókön is van ékezet. Vagy olyasféle jel, mint az ékezet. Külön ékezetük van a magyaroknak, a cseheknek és a lengyeleknek. Ehhez ragaszkodnak. (...) Úgy látszik, már nincsen semmijük, s egy napon feleszmélnek, hogy ékezet nélkül nem egészen azok a világban, mint voltak régebben, amikor még ékezetük volt. (...)

Lehet. (...) Az ékezet a személyiségüket jelenti.”

Ezen a ponton kapcsolhatunk vissza Franz Kafkához, elsősorban *A kastély* című regényéhez. Futólag szeretnék arra figyelmeztetni, hogy a kutatók egy része a Komenský-mű Fortuna kastélya és Kafka falujának kastélya között közvetlen kapcsolatot tételezett, amihez azt szeretném hozzátenni, hogy a regény főszereplőjében, K.-ban, a földmértőben akár gazdasági emigránst is fölfedezhetünk. Ez a „vándor” a teokrácia helyébe lépett bürokrácia labirintusában tévelyeg, átvitt értelemben is, szó szerint is (hiszen a fogadó „labirintusában” eltéved, nem ahhoz a tisztviselőhöz jut el, aki hívatta), ugyanakkor választott hazájában mindvégig idegen marad, célját, a beilleszkedést nem érheti el, talán majd csak halála pillanatában fogják alkalmazni (a regény befejezése nem készült el, egy tervezet árulkodik erről).

Régióink irodalmaiból (ezt talán az eddigi példák is igazolták) vaskos antológia állítható össze „emigráns irodalom” címmel, olyannyira, hogy például a magyar, de a cseh vagy a lengyel is külön „címszökevény” szerepel a nemzeti irodalomtörténetekben. Ennek több-féle oka és következménye lehetett. A nyilvánvaló politikai-cenzurális okokról aligha szükséges bővebben értekezni, legföljebb oly mértékben, amennyire kihat a szorosabb értelemben vett irodalmi-esztétikaiakra. S bár a cseh–magyar–lengyel „irodalmi” emigráció a „rendszerváltozások” miatt következett be, ezzel összefüggésbe hozható az irodalom funkciójára, létére vonatkozó nézetekben mutatkozó különbség is. Rövidre zárva: diktatúrák és megszálló hatalmak kevésbé kedvelik a kísérletező, az ún. „elkötelezetlen” vagy a *másnak* elkötelezett művészeteket, minek következtében a hazai és az emigráns művészeti „kánon” szerkezetében, hierarchiájában számottevő eltérések fedezhetők föl. Az egykori hivatalosság irodalomértelmezésében az emigráció irodalma inkább csak marginális jelentőségű volt, ha éppen nem hallgattak róla a hivatalos kritikusok. Ugyanakkor az emigráció szerzői számára nemcsak a kísérletezés szabadsága adatik meg, hanem helyzetük kendőzetlen átvilágítása is, adott esetben a XX. századi labirintusi egzisztencia meg az emigráns-lét egymásra játszatásának lehetősége is. Ugyanez részben elmondható például a XX. században igen jelentős spanyol emigrációs irodalomról, jórészt a német-osztrákokról is, csak hogy ott talán kevésbé fontos kérdés a nyelvbe emigrálás. A spanyolországi olvasók elvesztése ugyanis nem jelentette a latin-amerikai olvasókéit is, míg a német-osztrákok számára nemcsak Svájcban, hanem másutt is, több tere nyílt a publikálásnak. Igen jellemző, hogy az emigráns szerző nyelvi tudataról az a Joseph Roth elmélkedik, aki Galíciából hozta magával Bécsbe az eltűnt (közös) haza emlékét, továbbá az az Elias Canetti, akinek a tűnt Éden ruszcsuki gyermekkorra, egy olyan többnyelvű közösségre, amelyben a legszűkebb család és az ennél tágabb környezet „nyelve” egymáshoz képest komplementárisnak bizonyult. Márai Sándor még Magyarországon tudatosította, hogy az anyanyelv az igazi haza, az emigrációs nyelvvesztés a létrontódásba csaphat át, mivel a száműzetésbe kényszerültek nem lesznek képesek arra az autentikus beszédre, amely az értésnek-megértésnek nélkülözhetetlen előfeltétele (erre utal Heidegger és Ortega y Gasset is). Márai regényének diagnózisa szerint: „Ezek az emberek folyton készülnek a világra. Mint egy nyelvleckére, úgy készülnek a világra. Mikor már nincsen ékezetük, nincs anyanyelvük sem, s ezért összevissza beszélnek, és olvasnak mindenféle nyelven”.

Az emigrációt veszteségként élte meg Stefan Zweig és Musil, hasonlóképpen a Bánátról (Románia) az NSZK-ba (BRD) áttelepült Richard Wagner író-újságíró. Stefan Zweig a tegnap világot idézte föl emlékiratában, a jól elrendezettség és a polgári béke időszakát, ennek véglegesnek tetsző elmúltát állapította meg, minthogy nemcsak a szűkebb haza veszett el, az Európa-haza is széttört (Márai *Európa elrablása* című, 1947-ben megjelent útirajzában jut erre a következtetésre), Musil az emigrációs műfajokról töprengvén gondolja el, miként lehet a dokumentumszerűt az esztétikai szférájába áthajlítani, miként kompenzálható az elszigetelődés és a gyökértelenedés. R. Wagner kettős veszteségről beszél egy 1994-es nyilatkozatában. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy Kelet-Közép-Európa lényege és kulturális alapelve a sokféleség volt, a több nép együttlélése, amelyből a régió értékei fakadtak. Így Kelet-Közép-Európát beláthatatlan kár érte a kényszerű kitelepülésekkel, kitelepítésekkel (tegyük hozzá: a messze nem önkéntes lakosságcserevel). Másrészt az érintett személyiség szintén kárvallottja ennek a népek életébe történt mesterséges beavatkozásnak; Wagner identitásvesztéséről emlékezik meg, mind a személy, mind a személy képviselte kisebbség identitásvesztéséről. Néhány generáció, és már senki (és semmi) nem emlékeztet a sokféleségre, a kulturális értékekre, a nyelvi, tájnyelvi sokszí-

nűségre, gazdagságra. A kitelepülő-kitelepített még őrzi múltját, azonban unokái sem nyelvét nem beszélik, sem emlékeit nem értik. Amikor R. Wagnert megkérdezték, mit olvas szívesen, osztrák, szerb, lengyel, cseh és magyar olvasmányairól számolt be. Azokról a szerzőkről, akik a közép-európai gondolatot regényformába öntötték: Joseph Roth-ról, Danilo Kiš-ről, Andrzej Kuśniewicz-ről, Milan Kunderáról és Dalos Györgyről. E névsor természetszerűleg vegyes, Közép-Európa-, sőt: labirintus-fogalmuk is erősen eltér egymástól, közös azonban bennük a közép-európaiságnak – mint pluralitásnak – mint egymást értelmező kulturális szövegeknek tételezése. Joseph Roth a Monarchia szétbomlásában a középpontját veszített világ széthullását problematizálta, Kuśniewicz nem akarta feléleszteni a halott nyelvvé lett Monarchia-beszédet, csupán figyelmeztetni arra, miféle értékek hulltak szinte a semmibe, Danilo Kiš a nyelvek egymásba szövődésében a történet elbeszélhetőségének alapfeltételét jelölte meg, nem egy művének hőse a kelet-közép-európai történelmi labirintusban (el)vesző figura. Milan Kundera mintha kitalált volna a labirintusból, nyelvet váltott, sikeres francia íróvá lett, emlegetett két könyve azonban azt sugallja, hogy kulturális gyökereitől nem tud és nem is akar elszakadni (talán Janáček és Bartók műve ezért foglalkoztatja annyira, s ezért fordul oly gyakran vissza Kafkához). S hogy a már említett Hašek–Kafka-párhuzam nem csupán a cseh irodalmi-mentalistörténeti szemléletből eredeztethető, ideírom az egykori prágai egyetemi hallgató, lapszerkesztő, emlékirat-író Willy Haas egy megjegyzését: „Švejk, a katona teljesen átláthatatlan individuum: senki nem tudja, senki nem tudhatja, vajon milyen mértékben színleli a hülyeséget, vagy valóban hülye, ez valami lebegő, mint az élet maga, rejtély, mint a »bűn« Franz Kafka *A perében* (Der Prozess).” Kitérőképpen idézem Haas Monarchia-felfogását, amelyben (természetesen nem nála először) fölbukkan Ferenc József alakja, szimbolikus figuraként, a tegnap világa megszemélyesüléseként: Ferenc József „tartotta össze a Monarchiát, amíg élt, mivel egyszerűen ő maga volt a Monarchia. Nemcsak alakját gyászoltuk, hanem a gondolkodás és kutatás relatív szabadságát is a századforduló Ausztriájában”.

A kelet-közép-európai, közép-európai történelem már jóval korábban megépítette a maga útvesztőit. Komenský csupán nevet adott annak a kényszerpályának, amelyre a XVII. század cseh írástudója (a megannyi exuláns) kényszerült. A XVIII. században a magyar irodalom két kiemelkedő képviselője volt kénytelen irodalmi tevékenységét emigrációs életében létrehozni, a fejedelem II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen, a *Törökországi levelek* szerzője. A XVIII. század végétől aztán több hullámban távoztak Lengyelország írástudói, levert felkelések után, amelyeket az európai közvélemény részvéte kísért. Az 1848/49-es forradalmi események újabb kivándorlási-menekülési áradattal jelezték országok életének és irodalmának átrendeződését. A XX. század világháborúi, békeszerződése, győztes és levert forradalmi szintén a világba kergették ki – többek között – a művészek, a gondolkodók jelentős hányadát. Minek következtében több centrumú nemzeti kultúrák jöttek létre, melyeket a politika elvágott egymástól, majdnem lehetlenné téve közöttük a dialógust. S amikor ledőltek a válaszfalak, tetszett ki: az emigrációs irodalom az esetek számot tévő részében differenciáltabbá, korszerűbbé tette a nemzeti irodalmat, élénk párbeszédet folytatott részint a nemzeti kultúra múltjának elhallgatott szegmenseivel, részint a korszerű irodalmi gondolkodással. A lengyel romantika drámaírása, köztük például két oly fontos mű, mint Juliusz Słowacki *Kordianja* (1834) és Zygmunt Krasiński *Nie-Boska Komédiája* (1835: Istentelen színjáték) nemigen reménykedhetett egyhamar sorra kerülő színpadi előadásában. A reménytelen helyzet felszabadította a szerzőket, nem kellett törődniük a nézők ideológiai és művészi „elvárásaival”, függetleníthették magukat az akkor még nem oly fejlett színpadtechnikától, és

létrehozhatták a színműnek, Krasiński esetében a drámai költeménynek azt az alakzatát, amely nem a hazai kánonba illeszkedett, hanem átírta, az európai (irodalmi) tapasztalatokat figyelembe véve. Egy másik példa: amikor az avantgárd és neoavantgárd irodalma/művészete Magyarországon lényegében nem jelenhetett meg a nyilvánosság előtt, az európai neoavantgárd törekvésekkel dialogizáló magyar emigráns szerzők továbbgondolták a magyar avantgárd hagyományt, és mintegy kiegészítették a magyar irodalmi rendszert.

Az emigráns irodalmi-kulturális centrumok létrejötte történelmi tragédiák következménye, ugyanakkor a policentrikus irodalmi rendszer révén megeremtődött annak lehetősége, hogy a hazai irodalom bezártságával és (politikai-hatalmi szempontú) kiszolgáltatottságával szemben a szűkös keretek ellenére ne szenvedjen törést az anyanyelvű irodalom. Ebben az értelemben akár „küldetéses”-nek is volna nevezhető az emigráció kulturális igyekezete. Egyfelől ott a cél: a folytonosság képviselése, ám másfelől ott az új helyzet tényezője, az egyes ember (nemcsak az író) életének megszakítottága. A világ talán ezért tűnik-tűnt labirintusosnak, de legalábbis az író joggal érezhette úgy, hogy sorsát eldöntő keresztútra érkezett, amelyen rejtvényfejtésre kényszerül(het). Sokszorosan gondolhatja át az elidegenedetségi változatait, részint olyan személyiségként, aki eltávolodott a nyelvi-kulturális háttértől, és részint olyan személyiségként, aki a kultúra civilizációjába merevedésének közvetlen szemtanúja; bár életforma-váltása egybeesik a „fejlettebb” világban bekövetkező váltással, az aszinkronitás mégis megmarad, hiszen egyfelől kívülről érkezett az új formák közé, másfelől más nyelvi kultúrák alapozták meg önazonosságát. Gombrowicz *Naplója* éppen úgy mutatja ezt az olykor rejtett, máskor hirtelen föltárló személyiségválságot, a személyiség sehová nem tartozásában artikulálódó szabadságot, mint Márai Sándornak emigrációs életműve, önéletrajzának 1949-ben írt folytatása (*Föld, föld! ...*), valamint élete végéig vezetett *Naplói*. Ismét a *San Gennaro véreből* idézek, újból egy olasz szereplő beszámolójából, aki a feltehetőleg öngyilkossá lett idegen (emigráns) után nyomozva az emigráns lélektanig hatol előre, miközben meglepő beleérzéssel rekonstruálja az őhazától való távolodás és oda visszagondolás között hanyódozó száműzött helyzetűt:

„Azok az idegenek, akiknek már nincs hazájuk, igazában csak a pillanatokban élnek életük régi feszültségével: a pillanatokban, amikor várják a reggeli postát. Ilyenkor mindig reménykednek. Már tudják, hogy nincs hazájuk, – egy hazát csak feltétlenül és véglegesen lehet elveszteni, s történelmi fordulatok legtöbbször csak ötletszerű, elsietett hazatérésekre adnak módot, de hazát újra nem adnak, – és mégis várják a postát. Tudják, hogy a haza nemcsak egy térképen meghatározható földrajzi tünemény volt, hanem egy élménykör, mint a szerelem. Aki ebből az élménykörből egyszer kilépett, hasztalan tér vissza ahhoz, amit, vagy akit szeretett: nem egy hazát talál, nem is szerelmesét, hanem egy országot, vagy egy nőt, aki időközben kissé meghízott, vagy máshoz ment feleségül. Az idegenek tudják ezt. És mégis várják a postát”.

Márai Sándor első emigrációs éveinek tapasztalatát regénycselekménybe rejti, olyan autotematizációs műbe, amely fikcionalitásával kapcsolja ki a személyességet (megtartván az objektívált személyiséget), olyan alakzatot kísérletezve ki, amely az emigráns életformaváltást a megszokott regényforma váltásával segít érzékeltetni. A jól felismerhető, az 1945–1957-es évek naplójegyzeteiben található személyes mozzanatok, ellenőrizhető események létbölcseleti szintre emelése, a szerző és az olvasó közé iktatott több narrátor azonban eltávolít az „egyszeri”-től, az esettanulmánytól, s az emigráns sors általános léthelyzetté dimenzionálását teszi lehetővé. Josef Škvorecký emigrációs hármas könyvének (amely valójában a még otthon, Csehszlovákiában kiadott regénnyel vált

négyeskönyvvé) értelmezése szintén felkínálja az önéletrajzi olvasat vagy a kulcsregényként olvasás lehetőségét. A kritika a főszereplőben a szerző vonásaira vélt ráismerni. Valójában a személyes cseh történelem jelenik meg, jelenkori és visszaemlékező történések váltják egymást, mint ahogy szerzője merészen él a regiszterváltás és -keverés technikájával, kitágítja az időt és a földrajzi teret. Ennek segítségével távolodik és távolít el az önéletrajz linearitásától, a szórakoztató regény álcájában dolgozva föl az emigrációban (szintén létbölcseletté érett) tapasztalatokat.

A számos példa után ideje visszatérni a dolgozatot megalapozó tézisekhez, amely szerint Kelet-Közép-Európa (és részint Közép-Európa) irodalmi léthelyzetében meghatározó „élmény” az emigráció, valamint az a fölismerés, hogy a világ: labirintus. Sőt: e két tétel igen szorosan összefügg egymással, közöttük kölcsönviszony áll fenn. Két kérdés tehető föl hirtelenében: 1. Vajon csupán ennek a régióknak leljük meg följebb körvonalazott kettős jellegzetességét, vagy esetleg más kultúrákban (például a korábban említett spanyolban) szintén találkozunk efféle összefüggésekkel? 2. Milyen értelmezhető vagy miképpen értelmeződik az írói életműben az egyik típusú sokféleségből a másikba átlépés, miféle nyelvi következményei vannak (és vannak-e), esetleg irodalmi hozadéka lehetnek annak, hogy a hazai kettős kulturáltság fölcserélődik az emigráció kényszerű két- vagy többnyelvűségével, többkulturáltságával?

Az első kérdésre lényegesen könnyebb a felelet. Jóllehet a XIX–XX. századi spanyol (irodalmi) emigráció, mondjuk a romantikus Esproncedától Unamunoiig, szintén átélte az emigrációs léthelyzet antinómiáit, és a francia romantikától a francia XX. századi irodalomig találkozott kortársi áramlatokkal, nem lépett ki a spanyol hagyománytörténeusből, Espronceda szuverén Byron-recepciója éppen úgy tanúsítja ezt, mint a Don Quijote-képzetet újra/átformáló Unamuno tevékenysége. A kelet-közép-európai irodalmi emigráció – ha tudatosította, ha nem – a sokféleség, a többkulturáltság régiójából érkezett, egy „hagyományos” nemzeti-nemzetiségi megosztottságból (emlékeztetnék Márai idézett mondataira az egyes ékezetek és mellékjelek „nemzeti” sajátosságairól) került át más típusú dichotómiákba, egy úgynevezett „kis” nép nyelvéből egy „világnyelvi” környezetbe. S ez mindenképpen arra vall, hogy a kelet-közép-európai szerző emigránsként a száműzöttség egyedí, e régió érvényes képviselője. A másik kérdésre nehezebbnek tűnik a felelet. Hiszen az emigráns szerzők jórészt érett alkotóként jutottak ki (még ha fiatalon is), és legfeljebb új környezetük nyelvi megosztottságáról adtak számot műveikben (mint Škvorecký említett művében élt a kanadai angol és cseh keveréséből adódó nyelvi lehetőségekkel). Az úgynevezett „nemzeti ébredés” korszakában az anyanyelv grammatikailag helytelen használata, nem anyanyelvi szavak-fordulatok belekeverése a beszédbe komikus hatás keltését szolgálta, az emigráns szerző azonban szembenéz a nyelvvesztés, nyelvromlás tényével, és elmozdul a nemzeti ébredés korában kialakult (többnyire romantikus) örökségtől. Más kérdés, hogy például Mickiewicznek élete folyamán több két-nyelvűséggel kellett számolnia. Oroszországi kényszerszertartózkodása a puskinsi életművel ismertette meg többek között (így a „Dél” egzotikumával), majd németországi száműzése során Goethét kereste föl, hogy Párizsban a Collège de France előadójaként a szláv irodalmakkal ismeresse meg hallgatóságát. A magyar romantikus regényíró, Jósika Miklós a császári hadseregben szolgált ifjúként, földbirtokosként Erdélyben élt, majd száműzöttként Brüsszelben. Regényeinek, emlékiratának tematikájából kiolvasható fordulatokban gazdag életútja. Megvolt az esélye arra, hogy német (osztrák) drámaíró legyen. Raimundnak mutatta be első próbálkozásait e téren, s csak miután az osztrák író lebeszélte a (német nyelvű?) drámaírásról, hagyott föl e kísérleteivel. Művei között román és szász tárgyúak is akadnak, hatástörténete az erdélyi szász történeti regény változatai kö-

zött is érzékelhetők, írásai az egykorú erdélyi német nyelvű sajtóban is föl-fölbukkannak. Irodalmi pályája azonban a magyar romantikus regényírás első periódusa érdeklődési körén belül marad (Walter Scott, Eugène Sue), még akkor is, ha futólag reagál Balzac műveire. A magyar nemzeti mozgalom elkötelezettjeként nyelvi ismereteit magánéletében kamatoztatta (magyar főúrként), hogy aztán a brüsszeli emigráció aktív kétnyelvűsége kényszerítse anélkül, hogy a német vagy a francia nyelvű irodalmak újabb irányával kapcsolatot keresett és talált volna. S általában elmondható ez az 1848/49-es események miatt emigrált magyar szerzőkről. Megmaradtak a hazai kultúra, a hazai irodalom alakulástörténetén belül, jóllehet kénytelenek voltak nem anyanyelven beszélni, írni, publikálni. Pulszky Ferenc szépirodalmi munkássága (például angol nyelvű regénye a magyar jakobinusokról) nemcsak azért tartozik a magyar irodalomba, mert később magyar nyelven is megjelent, hanem azért, mert idegen nyelven a feltételezett (vagy remélt) magyar olvasókhöz szólt. Kossuth Lajos angol nyelvű beszédei ugyan angol ajkú (angol és amerikai) hallgatóságot céloztak meg, de a magyar retorikai örökség szerint fogalmazódtak, nem pedig az angol szónoki beszéd szokásvilága szerint épültek föl. Csak azok a szerzők (és még azok közül sem mindegyik) lesznek részei a befogadó irodalomnak, akik nemcsak nyelvet váltanak, hanem gondolkodásformát és „beszédmódot” is. Cioran ugyan egy levelében Hermannstadt (Nagyszében, Sibiu) iránti vágyódásáról panaszkodik, „filozófiájá”-val azonban a modern francia gondolkodástörténetbe illeszkedik, mint ahogy Ionesco „abszurd”-ja szintén a francia színház hatásrendszerében találta meg helyét, nem pedig a román kezdetekre való visszautalásban. Ugyanakkor Milan Kundera „franciaságá”-t erősen megkérdőjelezi egyfelől az elrablott Közép-Európa visszaperlésének és kulturális entitása „rekonstruálás”-ának irodalmi cselekvéssé vonatkoztatása, másfelől a jelenkori francia irodalom „fő”-irányaitól viszonylag távoli szituálttsága. Kis túlzással azt lehetne mondani: Kundera cseh regényeket ír francia nyelven, és talán magyar befogadásának fejleményei is nagyjában-egészében itt kereshetők. Kundera különállása (akárcsak az emigrációs léthelyzetében írói magatartását újragondoló Márai Sándoré) a *költesség*-tudatának vonzáskörében formálódik; s bár Gombrowiczról értekezik, mintha önmagára vonatkoztatható fejtegetéseket olvasnánk (megváltoztatva a megváltoztatandót): „1939-ben, harmincöt éves korában emigrál hazájából. Művészi személyi igazolványként egyetlen könyvet visz magával, a *Ferdydurké*-t, mely zseniális regény ugyan, de Lengyelországban alig ismerik, másutt pedig egyáltalán nem. Európától messze száll partra. Elképzelhetetlenül magányos. A nagy argentin írók sohasem fogadják be. Az antikommunista lengyel emigrációt nem érdekli a művészete...” „Helyzetét a visszautasítás három kulcsszavával határolja körül: visszautasítása annak, hogy alávesse magát a lengyel emigráció politikai elkötelezettségének (nem azért, mintha rokonszenvezne a kommunistákkal, hanem mert irtózik az elkötelezett művészet elvétől); visszautasítása a lengyel hagyománynak (nézete szerint csak az tehet valami érvényeset Lengyelorszáért, aki szembe fordul a «lengyelséggel», aki lerázza magáról annak nyomasztó romantikus örökségét); végül pedig visszautasítása a hatvanas évek nyugati modernizmusának, ennek a steril, «a valósággal szemben illojális» modernizmusnak, mely a regényművészetben semmire sem képes, akadémikus, sznob, kimerül önelméletiségében (nem mintha Gombrowicz kevésbé volna modern, de az ő modernsége más).” Annyiban vélhető ez Kundera ön-értelmezésének, amennyiben a maga részére átírja a (cseh) hagyományt, de legalább oly mértékben újragondolja az emigrációs anti-kommunista „elkötelezettséget” is, és aligha sorolható be a neoavantgárdba, az újregény művelői közé stb. Márai Sándor emigrációs tevékenységére talán még inkább ráilleszhető a kunderai jellemzés (függetlenül attól, hogy Gombrowicz értékelésében, Kundera és Márai ön-értékelésében meny-

nyire leljük meg egy továbbfűzhető értelmezés lehetőségeit); Márai emigrációja első két esztendejében talán még elképzelte az emigráció szellemi összefogását, mint a közös cselekvés esélyét, később elhatárolódott mindenféle akciótól, egyenlő távolságot tartva politikai és irodalmi/művészeti csoportoktól, intézményektől. Antikommunizmusa ugyan kérlelhetetlennek bizonyult, mégsem szegődött napi politikai érdekek szolgálatába, és 1956–1957-es Szabad Európa rádiós szerepléseiben is a XX. század tragikus történései krónikásaként tevékenykedett. Nem utolsósorban szembe fordult saját ifjúságának avantgárdjával is, nem is szólva a számára kiüresedett kortársi-neoavantgárd törekvésekről; még az emigrációs magyar neoavantgárd alkotóiról is lesújtó véleményt mondott. Ez a *közteség* a modernség egy kései fázisának *regényi* tudatosulása, amely egyfelől szuverén anyanyelvi és világirodalmi hagyományértékelésben artikulálódik, másfelől a műfaji innováció megvalósításában (Kundera regényművészeti elképzeléseit interjúkban is kifejti, Gombrowicz és Márai a naplók személyességét és „privatizálását” egy helyzetűdat jelzésévé képes avatni). Természetesen emellett jelentkeznek egy olyan törekvés is, amelyet visszafelé irányuló utópiaként (rückwärtsgerwandte Utopie) szokás emlegetni, egy virtuális közép-európai világ jelképszerű fölidezésében mutatva meg a tűnt Édent. Márai Sándor számára ilyen a kassai és a kolozsvári ideálpolgárság, Cioran számára pedig említett városa. Egy leveléből idézek, melyet 1971. április 1-jén küldött el Wolf von Aichelburgnak:

„Ich habe Heimweh nach der Provinz, und Hermannstadt enthält all dies. Wie verführerisch schön muss es vor dem Krieg 1914 gewesen sein! Das sind vielleicht Übertreibungen eines Verwöhnten. Aber in einer Metropole, wo man Mitgegenwart von Millionen Menschen ertragen muss, erhält alle provinzielle Wichtigkeit den Glanz des Paradieses.”

(Honvágam van a provincia, a „vidék” után, és Nagyszében mindebben részesít. Mily csábítóan szépnek kellett lennie az 1914-es háború előtt! Ez talán egy elkapott ember túlzása. De egy oly metropolisban, ahol milliónyi ember jelenlétét kell elviselnem, minden provinciális – vidéki – semmiség a Paradijsom fényességével rendelkezik.)

Ami visszatérít Komenský barokk regényéhez, nem csupán az életút veszélyekkel teli vándorlásának tematizálódása az emigráns szerzők műveiben, hanem annak (nemcsak utólag rálátott) labirintus-jellege is. Jóllehet viszonylag kevés szerző nevezi néven a labirintust mint a XX. századra módosult „locus terribilis”-t, valójában a posztmodern irodalom(elmélet) írja le szinte egzakt pontossággal jellegzetességeit. Szemben az ókor labirintusával, amelynek van középpontja, s amely középponttól tudható, miféle csapdát állít a betévedő részére, itt teljes bizonytalanságban, körvonalazatlanságban bolyong a világ-vándora. Nemcsak életének „közepontja” szűnt meg, hanem annak reménye is, hogy valaha eljuthat a középponthez. Az emigráció – ebben a fölfogásban – akkor is labirintus, akkor is szüntelen tévelygés, ha a hétköznapiok lehetővé teszik is a letelepedést. Két világ között zajlik a létezés, az egyik az elhagyott hazai, amely egyre távolabb, és amelybe való igazi visszatérés egyre lehetetlenebbé válik (egy hazatérni akaró Márai-regényfigurának veti oda egy másik szereplő: „megtudod majd, hogy két évszak van, két haza és két világ, s örökké vándorolni kell [...] Néha azt hiszem, tíz éve nem csomagoltad ki egészen ezeket a bőröndöket. Mindig vártál valamire. De otthon sem csomagolsz ki majd teljesen. Soha többé nem csomagolsz ki teljesen.”); a másik az új „haza”, amelyből az igaziba vágyódnak (vissza). Ismét Márait idézem, ezúttal egy 1933-as újságcikkét:

„Az idő emigráltjai nem tartoznak egy népközösséghez, s a terror, amely elől menekülnek, nem lokális (...) Helyben járva menekülnek, és visszakoznak az idő mélyebb, órával és korszakokkal nem mérhető rétegeibe... (...) Az idő emigránsai nem várnak semmit. A haza, amelybe visszavágnak, elsüllyed az időben”.

S amikor az immár nem-létezőbe, a félreérthetetlenül elmúltba rejtőznek, akkor tetszhet ki: a gondolatban megtett visszaút valójában eltévelyedés, letérés az útról, nem-út, körben járás. Ezen a ponton magasodik föl Kafka *Kastély*a, amely nem is kastély, megközelíthetetlen a racionális gondolkodás számára. Legalább oly mértékben (egyes felfogások szerint) vágykép, amelynek teljesülése szüntelen felfüggesztődik, illuzórikussá válik, hiszen a jelentésadás, azaz a megnevezés elhalasztódik. És éppen ezáltal töltheti be mindenféle börtönszerkezetnél szemléletesebben a fogház és a labirintus funkcióját. Kafka regényében semminek sincs valódi jelentése, mivel mindennek számos, egymással ellentétes, egymást kizáró jelentése lehet anélkül, hogy bármelyikük „igazsága” bizonyítható vagy akár csak elfogadható lenne. E jelentések szövevényében kísérli meg az otthonából kivándorló, a faluba bevándorolni, ott letelepülni kívánó K., a földmérő (persze, az sem egészen bizonyos, hogy valóban földmérő-e) a világot, világát, környezetét meghatározni. E meghatározási kényszer eleve lehetetlenné teszi számára a jelentésadást, épp annyira reménytelen helyzetének, státusának átvilágítása, föl- és ráismerési tisztázó szembesítése az állandóan új alakját mutató „valósággal”. A kastély így megközelíthetetlen, leírása csak a zavart növeli; s amit K. hall a kastély belső kiképzéséről, joggal keltetheti benne a labirintus képzetét: „Irodákba kerül (ti. Barnabás), de ezek csak részei az egésznek; aztán korlátok következnek, és azokon túl egyéb irodák. (...) Amellett ezeket a korlátokat nem szabad holmi megszabott határnak képzelned, (...) Korlátok vannak az irodákban is (...) vannak tehát korlátok, melyeken átmegy, s ezek éppen olyanok, mint azok, melyeken még sosem lépett át, épp azért nem is kell eleve föltenni, hogy az utóbbi korlátokon túl lényegesen másfajta irodák lennének. Éppen csak azokban a rossz órákban gondolja az ember. S a kétely aztán terjed tovább, és lehetetlen védekezni ellene.” Ismételtlen emlékeztetnek arra, hogy a Kundera megrajzolta közép-európai kontextusnak Kafka kulcsszereplője, azt csak mellékesen említtem meg, hogy Márai Sándor Kafka első magyar fordítója, meg azt is, hogy Kafka művei és azok értelmezései a Liblicében rendezett tudományos konferenciát követőleg szinte formálói lettek a cseh történelemnek, gondolkodástörténetnek.

A Monarchia-szöveg egyik legfontosabb „munkása”, a lengyel Bruno Schulz nemcsak Kafka fordítójaként szötte tovább a kelet-közép-európai szöveget, hanem lényeges szálakkal fűzte még tarkábbra. Az ő történeteiben – nemegyszer – maga az írás, sőt: az Írás válik útvesztővé, az értelmezés csupán a megértés esélyeivel kecsegtethet, korántsem annak bizonyosságával. Ennek a világnak lényeges eleme az átváltozás, amely az egyik nézőpontból alakváltás, egy másik nézőpontból viszont tévedés, netán a szemlélet elmozdulása. Kafka közvetítésével a Komenský-szöveg hatástörténete új irány(ok)ba térhet, részint visszajut a cseh irodalomba, részint (emigráció és labirintus egymásra vetíthetősége révén) a Monarchia-koiné szótárának fontos részeként funkcionál.

A közép-európai diszkurzus (akár az alrégió szöveg univerzumaként felfogott kelet-közép-európai) megkerülve a magabiztos jelentésadás/tulajdonítás veszélyeit, kijelölte azokat a meghatározó szegmentumokat, amelyek mellőzhetetlenek értelmezésekor. Nyitott alakzatról van szó, meghatározás-kísérletek soráról, amelyek szöveg és szövegter kölcsönhatásának föltárulásában mutatkoznak érdekelteknek, irodalmi mű és (nyelvi, kultúratörténeti stb.) kontextusa összejátszása elhanyagolhatatlan tényező, ekképpen válhat (mint Komenský esetében, de másnál is) a személyes történelem a kultúra, az irodalom, szövegek (olykor műfajok) emlékezetévé. A Kafka-életmű egyik nagy ráismerése a jelentések állandó elhalasztódása, azaz a rögzített jelentések eltörlődése. Ugyanakkor a Kafka-életmű kontextusában a Komenský-életmű is föllelhető, hatástörténetébe pedig a régió szinte valamennyi irodalmából hozhatók számottévvé erejű példák. Egyáltalá-

ban nem paradox módon: mintha a Komenskýtól Kafkaig, Bruno Schulz, Márai Sándorig, Milan Kunderaig ívelő fölismerésekből tételeződne az a Közép-Európa-diszkurzus, amelynek szószólói kijelölik azokat az előfeltételeket, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az írók-költők tanulmányozásából elvont, közösnek minősített jellemzők aztán mint ha visszahatnának a számba vehető alkotók régióbeli jellegzetességeinek kutatásakor. A Közép-Európáról gondolkodás jelenkori tartalmát és formáig írástudók körvonalazták, általuk lett kulturális közösség, ha úgy tetszik, közös szöveg. Méghozzá olyképpen, hogy a szövegek összjátéka nem fedi el az egyes szerzőket, akik viszont „jelentéstöbblet” jutnak részvételükkel az összjátékban. Ily módon lehet az emigráció olyan (kelet-)közép-európai létforma, amely egymásra utaló műfajokat hoz létre, a labirintus pedig olyan „jelkép”, amely által részint továbbbíródik egy „világirodalmi” motívumsor, részint segít megjeleníteni a jelentéseknek azt a fajta szövevényét, amely egyszerre emigráns és XX. századi (ám a barokktól és a manierizmustól örökölt); olykor gondolati, máskor biográfiai vonatkozásaival szemléletessé és értelmezhetővé teszi a létrontódás változatait. A közép-európai régió szüntelen vita tárgya, meghatározások sokféleségében tévelyeg az, aki eligazodni szeretne. Talán éppen azért, mert a közép-európai koiné is többféle beszédmódból, „szociolektusból” tevődik össze, mintegy jelezve, hogy a zavarba ejtő sokféleség miképpen változtatható át a kultúra „előny”-évé. S ha az anyanyelvi irodalmi rendszerből való kiszakadás/kilépés egyfelől nyelvvésztéshez vezethet, másfelől részint nyelvi felértékelődéshez (a nyelv szakralizálódásához), részint a nyelvi szabályozottságtól való függetlenedéshez. Miként a középpont nélküli labirintusban bolyongó személyiség átláthatja önnön léte abszurditását, és ezáltal a kortárs történelem aktánsává válhat.

Napjaink világirodalmában egyre inkább azoknak a szerzőknek szava számíthat érdeklődésre, akik kultúrák, eltérő nyelvű hagyományok, szövegegyüttesek találkozásainak tapasztalataiból építkeznek. Régiókn emigráns alkotóinak java rádöbbsen ennek a tapasztalatnak egyetemessé válására, személyes és világszerű együttes fölmutatásának jelentőségére abban a folyamatban, amelyben a *saját és az idegen* a kölcsönös megértés révén egymáshoz közelíthető. A szudétánemet történészek Csehország-történetének cseh nyelvű fordítása és prágai megjelentetése lehetne az egyik beszédes esettanulmány, az emigrációban vezetett naplók önmegértési stratégiája egy másik; mindkét esetben egymásra reagáló, egymással dialógus-szituációra törekvő „beszédhelyzetek” alakulását kísérhetjük figyelemmel. A közép-európai régió irodalmi – mint érintőlegesen volt róla szó – policentrikusak. Azaz több középpontjuk van, még mainapság is, jóllehet a (politikai) változások következtében megszűntek azok az okok, amelyek kikényszerítették az emigrációt. Ugyanakkor a labirintusi egzisztencia regénybe írása továbbra sem vesztette el idősrúságát, s a Komenský- és Kafka-befogadás folyamata sem apadt el. Sem régióinkban, sem a világban általában.

Felhasznált és hivatkozott szakirodalom

Wolf von *Aichelburg*: „Ich bin meinen Ursprung verraten”. Emil Cioran und das metaphysische Unbehagen des rumänischen Intellektuellen. Halb-Asien 4, 1994. 1: 19–23.
Umberto *Eco*: A rózsza neve (Il nome della rosa). Ford. *Barna Imre*. Budapest 1988. (Szélgjegyzetek A rózsza nevéhez: 583–617.)

Fried István: Ostmitteleuropäische Studien. Budapest 1994.

Fried István: Irodalomtörténekek Kelet-Közép-Európában. Budapest 1999.

Willy *Haas*: Die literarische Welt. Erinnerungen. München 1960.

- Franz *Kafka*: A kastély (Das Schloss). Ford. *Rónay* György. Budapest 1964.
- František *Kautman*: Franz Kafka in den Werken der modernen tschechischen Prosa. Germanoslavica 1 (6) 1994, 1–2: 145–154.
- Susanna *Kleinert*: Das Schloss als mentaler Raum (Gracq-Fuentes-Saramago). In: Sehnsuchtsorte. Festschrift zum 60. Geburtstag von Titus Heydenreich. Hg. von Thomas *Bremer* und Jochen *Heymann*. Tübingen 1999. 325–342.
- Zvonko *Kováč*: Slavenske medjknjiževne zajednice–južnoslavenske literarni konteksti. Književna smotra 2i, 2000, 117/3/: 31–42.
- Milan *Kundera*: A regény művészete (L'art du roman). Ford. *Réz* Pál. Budapest 2000.
- Milan *Kundera*: Elárult testamentumok (Les testaments trahis). Ford. *Réz* Pál. Budapest 2001.
- Márai* Sándor: Emigránsok. Ujság 1933. június 22.
- Márai* Sándor: A feltékenyek I–II. Budapest 1937.
- Márai* Sándor: San Gennaro vére. New York 1965.
- Antonín *Měřan*: Geschichte der tschechischen Literatur im 19. und 20. Jahrhundert. Köln–Wien 1984.
- „Plötzlich war die Welt offen”. Richard *Wagner* im Gespräch mit Herbert *Stauffer*. Halb-Asien 4, 1994, 1–2: 38–43.
- Joze *Pogačnik*: Möglichkeiten und Grenzen der komparativen Jugoslawistik. In: *Ugyanő*: Differenzen und Interferenzen. Studien zum literaturhistorischen Komparativistik bei den Südslawen. München 1989. 8–27.
- Richard *Pražák*: Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha 1962.
- R. Várkonyi* Ágnes: Comenius éjszakái. In: *Ugyanő*: A tűzvész tanúi. Budapest 1995. 119–132.
- Tisic let česko–německých vztahů. Data, jména a fakta k politickému a cirkernímu vývoji v českých zemích. Praha 1991.
- Klaus *Weissenberger*: Zur Bilanz unfreiwilliger Erfahrungen–literarische Autobiographie im Exil. In: Ein Leben für Dichtung und Freiheit, Festschrift zum 70. Geburtstag von Joseph P. Strelka. Hg. von Karlheinz *Auckenthaler*, Hans H. *Rudnick*, Klaus *Weissenberger*. Tübingen 1997. 409–432.
- Carmen *Wurm*: „[. . .] los del paraíso perdido” – Spanienssehnsucht in María Teresa Leóns *Memória de la melancolia*. In: Sehnsuchtsorte. . . 249–263.

FÜGGELÉK

1. A dolgozatban a régió-szubrégio hol Közép-Európaként, hol Kelet-Közép-Európaként emlegettik. Ennek oka, hogy egyfelől a tárgyalásba bevontam a prágai német nyelvű, illetőleg az osztrák irodalmat, másfelől említtem azokat a szerb írókat, akik emigránsként a balkáni örökség és a „nyugati” hagyomány határán alkottak, másképpen szólva: a „jugoszláviai” vagy szerb nyelvi-kulturális emlékezetet a nyugati és közép-európai irodalmi/kulturális nézőpont elsajátításával együtt tették meg irodalommal.
2. Milan Kundera státusa, cseh, illetőleg francia írói besorolhatósága viták tárgya. Nyelviileg a csehből a franciára váltott; akad olyan regénye, amelyet más fordított franciáról csehre, nem ő. Ugyanakkor a nyelvváltás nem feltétlenül jár együtt a kulturális közösségből való teljes kiszakadással. Feltehetőleg további értelmezésekre lesz szükség egy határozottabb állásfoglaláshoz, sajóvő francia és cseh irodalma, kritikája fogja majd a magáénak elfogadni vagy nem elfogadni Kundera életművének francia nyelvű darabjait.

Stark Tamás

Migrációs folyamatok a második világháború alatt*

Migrations during the Second World War

In terms of the ethnic policy marked by the name of Prime Minister Pál Teleki the Hungarian leadership refused every initiative trying to change the ethnic composition of the Historical Hungary by force. That is why the Hungarian government was not willing to accept the exchange of population and modification of territory offered by Rumania before the Second Decision of Vienna (1940) because a crumbling of Hungarian ethnic blocks and diaspora would have been the result of this measures.

Magyarország lakosainak száma – a mai országterületet figyelembe véve – 1941. január 31-én 9 millió 316 ezer fő volt. A háború után először 1949 januárjában tartottak népszámlálást, akkor 9 millió 204 ezren éltek az országban. Az 1941-es és a 1949-es népszámlálás adata közötti különbség mintegy 110 ezer. A 110 ezer fős népességsökkenés viszonylag csekélynek tekinthető, figyelembe véve a háborús veszteségeket, illetve a szükségszerű háborús mobilitást. Még akkor is így van ez, ha figyelembe vesszük a háború és az azt követő évek 300 ezret nem meghaladó természetes szaporulatát. A háború előtti és utáni népszámlálás végeredményeiből úgy tűnhet, mintha a háború nem hagyott volna mély nyomot a magyar népességen. Ám a népszámlálások a népesség állapotáról csak pillanatképet rögzítenek, és a végeredmények nem tájékoztatnak arról, hogy 1941 és 1949 között a népesség jelentős része a háborús migráció és telepítések következtében kicserélődött. A háborús embervesztések a tömeges menekülés, valamint a ki- és betelepítések miatt nemcsak a Kárpát-medence, hanem egész Kelet-Európa etnikai arculata megváltozott. Bár a háborút követő népességmozgás jellegében és volumenében eltér a háború első éveiben végrehajtott telepítésektől, a két vándormozgalom szorosan kapcsolódik egymáshoz, mert az 1944–1945-ös évek menekültjei jelentős részben az 1938 és 1943 között a trianoni területről és a történelmi határokon kívülről érkező betelepülők voltak.

A Kelet-Közép-Európában történtek legfőbb hajtóereje az a fajta nacionalizmus volt, amely az etnikailag homogén nemzetállam megteremtését tűzte ki céljául. Ez az eszme idegen testet látott a nemzeti kisebbségben, ezért felszámolásukat, beolvastásukat a vezető nemzet kötelességének tartotta. A fiatal, még a nemzetépítés stádiumában lévő, de kisebbségekkel rendelkező közép-kelet-európai államok a széthullástól való aggodalmukban törekedtek a kisebbségek gyengítésére, a nemzetközi helyzet adta lehetőségek és politikai berendezkedésük szerint megválasztott eszközökkel.

A nemzetállam eszméje nem volt új jelenség. A ma is használatos nemzetfogalom alapjait a francia enciklopedisták vetették meg. A nagy enciklopédia szerint a nemzet azokból áll, akik egy szuverén hatalom alattvalói. Az 1791-es francia alkotmány ki is mondta, hogy az ország egy és oszthatatlan, és minden polgára a francia nemzethez tartozik. Mindez akkor jelent meg, amikor az ország gyakorlatilag többnyelvű volt, és az irodalmi franciát csak egy kisebbség beszélte. Alkalmazása államokat bontott szét, és államokat hozott létre. Az egyesített Olaszország és az egységes Németország ennek az

* A témában való kutatásra a T 034 143 sz. OTKA-támogatás keretében került sor.

elvnek köszönhető létrejöttét, de ennek volt a következménye a soknemzetiségű birodalmak – Törökország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia – 1918 utáni felbomlása is. A nemzeteszmé első világháború utáni jelentőségét Gratz Gusztáv korabeli gondolatai foglalják össze a legjobban. A *Jelenkor politikai fejlődése* című tanulmányában a következőket írta: „A nemzetiségi elv ma is erős szuggesztív hatással van a tömegekre, talán inkább, mint valaha. Az emberek olyan áldozatokat képesek érette hozni, amelyekre különben semmi másért nem volnának hajlandók. Valamikor az emberek vallási meggyőződésükért dobták oda életüket és mentek száműzetésbe vagy máglyára, ma a nemzeti eszme uralkodik a lelkeken éppen ily hatalmasan.”¹

A háborús népességmozgás dominóját Hitler indította el, amikor hozzákezdett az etnikailag homogén Német Birodalom kiépítéséhez. 1939 és 1943 között Németország kelet- és délkelet-európai országokkal (Olaszország, Észtország, Lettország, Szovjetunió, Románia, Horvátország, Bulgária) összesen kilenc szerződést kötött a német népcsoport „hazahozatala” érdekében. A háború első éveiben mintegy 800 ezer „népi” németet telepítettek a Németországhoz csatolt területekre.

Am az etnikailag homogén nemzetállam kitelepítés útján történő megteremtésének programja nemcsak német részről merült fel. A román „végleges rendezés” tervét Sabin Manuila a Központi Statisztikai Intézet igazgatója 1941 októberében készítette el Antonescu marsall számára. A terv szerint mintegy 6,2 millió embert kellett volna lakóhelyéről elmozdítani Románia „románná” tételéhez.² E célkitűzés végrehajtását egy „heroikus” nemzedéktől várták. Manuila nem tervezhetett rövid távra, mivel a vázolt népességcseréket jórészt olyan területeken kellett volna végrehajtani, amelyek nem álltak román ellenőrzés alatt. A háború alatt „csak” a bukovinai és a besszarábiai zsidók és cigányok Transznisztriába történő áttelepítésére került sor. A mintegy 300 ezer deportált zsidó nagy része a tömeges kivégzések és a rossz életkörülmények miatt elpusztult a transznisztriai gettóknban.

Különös egybeesése az eseményeknek, hogy a Manuila-féle terv kidolgozásával egy időben, 1941 őszén indított kampányt a londoni csehszlovák emigráns kormány vezetője Eduard Beneš, a kisebbségi kérdések kitelepítés útján történő „megoldása” érdekében.³

Az etnikailag homogén ország megteremtésének gondolata magyar fejekben is felmerült. Bárdossy László miniszterelnök 1941. augusztus 26-án Horthy Miklóshoz írt memorandumában megemlíti, hogy Werth Henrik vezérkari főnök egy emlékiratában a határon belül élő szláv és román nemzetiségűek kitelepítését szorgalmazta. Az emlékirat pontos tartalma ismeretlen, a tervvel kormány szinten sosem foglalkoztak. „A vezérkari főnök emlékiratában kifejtett elgondolás olyan fantasztikum, amelynek gyakorlati keresztülvitelére nem lehet gondolni, de amelynek megvalósítása – a magyarság erőviszonyai mellett – egyáltalán nem is állna az ország érdekében.” – kommentálta az elképzelést Bárdossy.⁴

Néhány fantasztikus terv publicisztikai szinten látott napvilágot. A Szovjetunió elleni hadjárat kezdetén, Vida Péter „Magyar Kárpát medencét” című cikkében, a keleti terüle-

¹ Gratz Gusztáv, A Jelenkor politikai fejlődése. In: *A mai világ képe*, szerk: Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lőránt, Schimanek Emil, II. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 290. p.

² Szász Zoltán, Tévutak keresése. *História*, 1999/8, 17–20. p.

³ Beneš kampányáról lásd. Korom Mihály, Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig, *Századok*, 1998/3 553–581. p.

⁴ *Horthy Miklós titkos iratai*, szerk: Szinai Miklós, Szűcs László, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 307. p.

teken élő rokon népek, a baskírok, csuvasok, lengetek és mordvinok „hazatelepítését” szorgalmazta.⁵ Dessewffy Sándor az Erdélyi Szemle 1943. februári számában azzal az elgondolással állt elő, hogy a „nemzetiségeinket vagy ki kell rekeszteniük az országból – hogy önálló nemzeti létre törekvésüknek eleve gátat vessünk –, vagy pedig – és sokkal inkább – olyan állapotot kell teremtenünk, hogy önként beolvadjanak.” Dessewffy a 15 vármegye területén élő nemzetiségeket egy vagy két vármegye területére kívánta áttelepíteni. Az így elnéptelenedő területekre az alföldi tanyavilágból, a fejlődésképtelen mezővárosokból és a keleti rokon népek köréből hozott volna telepeseket.⁶

A Teleki Pál miniszterelnök nevéhez kötődő nemzetiségpolitikai elv elvetette a nemzetállam elméletét, és még az erőszakos asszimilációt is ellentétnek tartotta a magyar hagyományokkal és a magyar érdekekkel. Teleki koncepciója a beolvasztás helyett a nemzetiségek fejlettségi foka és települési viszonyainak figyelembevételével az autonómia különböző formáinak a bevezetését szorgalmazta.

Teleki Pál koncepcióját és nemzetiségpolitikáját széles körű konszenzus kísérte a képviselőházban. A miniszterelnök elképzeléseivel szemben csak a nyilasok léptek fel. 1940. június 7-én Hubay Kálmán és Vágó Pál törvényjavaslatot nyújtott be a „A magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról”. A nyilasok tehát a területi autonómia rendszere helyett „népcsoport”i autonómiát kívánták bevezetni azon az elven, hogy a nemzetiségeknek a zsidók kivételével joguk van saját „népközösségük” megszervezésére. Bár a népcsoportelv alapján való szervezkedés egybevágott a magyarországi németiség náciik által inspirált „népi német” mozgalmanak törekvéseivel, a tervet hivatalos német részről sem támogatták, és a törvényjavaslat által gerjesztett vita és sajtókampány azzal fejeződött be, hogy Hubayt és Vágót kizárták a parlamentből.

A hivatalos nemzetiségpolitikai irányelvek az államalkotó magyarság és a nemzetiségek közötti konszenzus kialakítását célozták, az egyszer már a többségi nemzethez tartozó szlovákokat, románokat és szerbeket a nemzetiségi koncepció még teljes megvalósulása esetén sem elégitette volna ki. A magyarországi kisebbségek nemzetiségük védelmében elsősorban az anyaországaikra támaszkodtak, melyek kormányai az uralmuk alatt élő magyarságon igyekeztek megtorolni a határon kívülre került nemzetársaik vélt vagy valós sérelmeit.

A nemzetiségi koncepcióból adódóan viszont a magyar vezetés elutasított minden olyan kezdeményezést, amely a történelmi Magyarország területének etnikai összetételét mesterségesen, erőszakkal változtatta volna meg. A magyar kormány azért nem fogadta el a román részről közvetlenül a második bécsi döntés előtt felajánlott határmódosítást és lakosságcsere-t, mert az akkori határon túli magyar tömbök és szórványok felszámolását jelentette volna.⁷ A magyar kormány az 1918-as etnikai status quo alapján állt, és az utódállamok által a húszas évek elejétől folytatott intenzív betelepítési politika következményeit a kiutasítással, illetve, a románok esetében az anyaországgal kötött önkéntes népcserre megállapodással igyekezett mérsékelni. Az 1938 és 1941 között visszatért területeken a magyar etnikum statisztikailag is kimutatható megerősödése elsősorban az önkéntes népességmozgásnak, valamint a szlovák, román és szerb telepések távozásának volt a következménye. Magyarország nem folytatott átfogó telepítési politikát, de a közigazgatás ki-

⁵ Vida Péter, Magyar Kárpát medencét, *Kárpátmedence*, 1941. szeptember. I. évf. 5. sz.

⁶ Dessewffy Sándor tanulmányát elemzi és idézi Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 172. p.

⁷ A román ajánlatról lásd: Joseph Schechtman, *European Population Transfers, 1939–1945*, Oxford University Press, New York, 1946, 426. p.

építésére nagy számban érkeztek közalkalmazottak a visszacsatolt területekre. A trianoni területről áthelyezett közalkalmazottak és családtagjaik pontos száma ismeretlen.

A trianoni terület és a visszacsatolt részek közötti népmozgásról három fő forrás áll rendelkezésre. Az egyik forrás a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH) 1946. július 29-i összefoglaló jelentése az 1938 és 1945 között a trianoni területre átköltözött személyek számáról.⁸ A másik alapvető forrás a Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának az anyaga a menekültekről és a kiutasítottakról.⁹ A harmadik forrás a KSH által 1949 elején végrehajtott népszámlálás, melynek egyik adatsora a népesség számát az 1938 előtti lakhely szerint közli.

A KSH 1946. július 29-i összefoglaló jelentése szerint a magyar hatóságok 1944 és 1945 között 49 324, az anyaországból a visszacsatolt területekre áttelepült majd a háború után visszatért magyart regisztráltak. 16 468-an Csehszlovákiából, 4 371-en Kárpátaljáról 15 486-an Erdélyből, 12 999-en a Délvidékről érkeztek. A Népjóléti Minisztérium adatai az 1946 nyarától 1947 júliusáig érkezett menekültekre vonatkoznak, tehát kiegészítik a KSH jelentésében közölteket. Sajnos azonban a minisztérium egyébként részletes és számos kategorizálási szempontot érvényesítő jelentéseiben az anyaországi menekültekről külön nem esik szó. Mivel azonban a trianoni területről áttelepülők (közalkalmazottak és családtagjaik, valamint az egyéb betelepülők) a háború végi menekültáradat első hullámával érkeztek, a háborús időszakot bemutató KSH-jelentés „anyaországi menekültekre” vonatkozó adatsora, ha nem is egészen pontos, nagyságrendileg jól tükrözi a visszatért területekre a háború első éveiben betelepült magyarok számát.¹⁰ Megjegyzendő még, hogy a délvidéki betelepülők között nemcsak közalkalmazottak voltak, hanem „vitézek” is, akiknek a száma családtagokkal együtt 2 325 főt tett ki.¹¹

A magyar népesség megerősödésének másik forrása a dél-erdélyiek bevándorlása volt. A trianoni, illetve a már visszacsatolt területekre való menekülés már az 1940. júliusi Turnu-Szeverin-i román–magyar tárgyalások előtt megindult. Az augusztusi második bécsi döntést követően a menekülthullám jelentősen megnőtt. Még 1941-ben és 1942-ben is jelentős volt a magyar közigazgatás alatt álló területekre menekülők száma. A menekülők számáról egyetlen forrás áll rendelkezésre, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság 1944. februári összeírása a lakóhelyváltozásokról. E szerint 1938. január 1-jétől 1944. februárjáig 190 132 fő lépte át a magyar határt.¹² A dél-erdélyiek nagy része, 106 ezer fő, Észak-Erdélyben telepedett le, míg a többiek elsősorban a trianoni országré-

⁸ KSH Levéltár, Barsy hagyaték

⁹ A Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának vonatkozó anyaga a szerző birtokában van.

¹⁰ Az 1946 februárjában megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény lebonyolítására létrehozott Magyar Áttelepítési Kormánybizottság egyik jelentésére hivatkozva, Komanovics József a KSH 16 468-fős adatával szemben 23 150 főre teszi a Szlovákiából kitelepített „anyás”, vagyis 1938 után betelepült magyarok számát. Lásd Komanovics József, *Lakosságcsere Csehszlovákia és Magyarország között a II. világháború után*. *Pollach Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei*. Pécs, 1977/2, 84. o. Forrás: OL 336/eln. 233/1947

¹¹ Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, Geographical Research Institute, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1998, 151. p.

¹² Magyar Statisztikai Szemle 1944/9–10, 397. p.

szen kerestek új otthont. Az adatgyűjtés eredményei bekerültek a Külügyminisztérium 1945–1946-ban összeállított Béke-előkészítő Anyagába és a migrációval foglalkozó nemzetközi szakirodalomba is.¹³

Bár a lakosságcsere és az etnikai csoportok tömbben való áttelepítése a magyar nemzetiségi koncepciótól teljesen idegen volt, két szervezett népszégregozgatásra mégis sor került. Mindkét esetben a történelmi határokon kívül, illetve azok peremén élő, veszélyeztetett magyar népcsoportokról volt szó. Csekély mértékben ezek a telepítések is hozzájárultak a határon belüli magyarság gyarapodásához.

A bukovinai székelyek a Kárpátokon kívül éltek, és betelepítésükre bizonytalan sorsuk miatt került sor. A bukovinai székelyek helyzete akkor fordult válságosra, amikor a Szovjetunió 1940 nyarán bekebelezte Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A szovjetek elől menekülő románokat az 1940. október 22-én megkötött román–német egyezmény keretében kitelepülő németek házaiban helyezték el. Bukovina román kézen maradt részében azonban a román hatóságok nemcsak a volt német birtokokat, hanem a székelyek házait is lefoglalták. A kifosztott bukovinai székelyek kezdetben szórványosan, majd 1940 őszétől tömegesen kerestek menedéket Magyarországon. A teljes népcsoport áttelepítéséről a képviselőház 1940. november 13-i ülésén született elvi állásfoglalás. Meskó Zoltán képviselő interpellációjára Teleki Pál miniszterelnök a következőket válaszolta: „Gondoskodtunk arról, hogy minden megtörténjék arra, hogy Romániának regái részéből, amely a magyarságnak nem hazája, minél hamarabb visszajöjjenek először azok a magyarok, akik nincsenek földhöz kötve, azután azok, akik földhöz vannak kötve, de a földet eladhatják.”¹⁴ A kitelepítésről szóló megállapodást a magyar kormány 1940. május 11-én írta alá az „idegen” etnikumoktól szabadulni akaró román vezetéssel. A letelepítés helyéül a kitoloncolt szerb telepesek bácskai falvait jelölték ki. A telepítés alkalmával 13 198 bukovinai székely került a Délvidékre. A szintén Bácskába irányított nem szervezeten érkező menekültekkel együtt összesen 17 700 fő volt az egyetlen átfogó magyar telepítési akcióban résztvevők száma.¹⁵ 1941 végén és 1942-ben kisebb csoportokban még további mintegy 2 500 moldvai csángó áttelepítésére is sor került.¹⁶

1941 decemberében a partizán mozgalom kibontakozása nyomán merült fel a boszniai magyar szórvány „hazatelepítése” (ld. a témáról Makkai Béla tanulmányát a Kisebbségkutatás 2000. 3. számában). Az 1942. április elején Zágrábban aláírt megállapodás értelmében a horvát kormány hozzájárult három boszniai falu: Gunja, Vucinjak és Brcko magyar lakosságának áttelepítéséhez. A megállapodást később Bjelinára is kiterjesztették. A többször megszakadó, 1942 szeptemberéig elhúzódó telepítés során 1 552 főt helyeztek el Bácskában.¹⁷ 1944. február elején magyar–horvát lakosságcsereről kezdődtek tárgyalások. A gyorsan romló katonai helyzet következtében azonban csak menekültügyi egyezmény született, de a front közeledtével ennek végrehajtására sem került sor.

¹³ Jacob Siegel, *The Population of Hungary*, Washington, 1958, 35. p.; Joseph Schechtman, *European Population Transfers, 1939–1945*, i. m. 429. p.

¹⁴ *Az Országgyűlés képviselőházának naplója*, Budapest, 1940, 345. p.

¹⁵ Ősi Oberding József, A bukovinai székelyek dunántúli letelepítése, *Agrártörténeti Szemle*, 1967/1–2, 185. p.

¹⁶ Schechtman, Joseph, *European Population Transfers, 1939–1945*, i. m. 436. p.

¹⁷ A. Sajti Enikő, *Délvidék, 1941–1944*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 102. p. Joseph Schechtman korabeli német újságokra hivatkozva 1400 főben adta meg az áttelepítettek számát. *European Population Transfers, 1939–1945*, Oxford University Press, New York, 1946, 436 p.

1938 és 1944 között tehát mintegy 210 ezer, az akkori határokon kívül élő magyar menekült az anyaországba, illetve települt át jórészt a visszatért országrészekre, elsősorban Észak-Erdélybe és a Délvidékre. A visszatért területek magyarságát tovább erősítették a betelepülő közalkalmazottak, akiknek száma családtagjaikkal némileg meghaladta a fél-százazretet.

A csehszlovák, román, szerb telepesek és az egyéb „nemkívánatos elemek” sorsáról kevés számszerű adat áll rendelkezésre, és a szakirodalomban megjelent rövid elemzések is gyakran ellentmondások. Tilkovszky Loránt kutatásaiból tudjuk, hogy az első bécsi döntés során visszacsatolt felvidéki területsávból mintegy 20 ezer katasztrális hold földet hátrahagyva 647 telepes család távozott. További 36 500 katasztrális hold gazdája elmenekült még a magyar bevonulás előtt. A távozók száma ezen adatok alapján 5–10 ezer közé tehető.¹⁸ A cseh fennhatóság idején betelepített közalkalmazottak és telepesek többsége csehszlovák állami segítséggel még 1938 őszén távozott. A népességmozgás jellegének megítélésében a szakirodalomban az „önkéntes” kivándorlás és az „elűzetés” egyaránt szerepel. Meg kell itt említeni, hogy a csehszlovák állam keleti felébe a húszas években áttelepült egykori cseh telepesek és közalkalmazottak sora is bizonytalan volt, mivel az önálló Szlovákia kikiáltása után a szlovák belügyminiszter utasítására a Hlinkagárda a cseh népesség jelentős részét, mintegy 120 ezer főt eltávolított az országból.¹⁹

Kárpátját a huszti német konzulátus közreműködésével mintegy 7 500 ukrán nacionalista hagyta el, és települt át Kelet-Szlovákiába.²⁰

Románia és Magyarország között egy sajátos, önkéntesség alapján álló „lakosságcsere-megállapodás” volt érvényben. A második bécsi döntés kapcsán a két ország megegyezett abban, hogy az Észak-Erdélyben élő románság magyar közigazgatás bevezetése után még fél évig áttelepülhetett Romániába. A dél-erdélyi magyarság ugyancsak megkapta a szabad áttelepülés jogát a magyar területekre. A megállapodás valójában egy már folyamatban lévő népességmozgást törvényesített, melynek következtében a fent említett 190 ezer magyar betelepülővel szemben mintegy 220 ezer román hagyta el Észak-Erdély területét.²¹

A szlovák és román telepesekkel való magyar bánásmódot enyhítette a szlovák és a román kormányoknak az ottani magyarok elleni retorziójától való félelem. Mivel a megszállt Szerbia részéről ettől nem kellett tartani, a magyar közigazgatás fellépése a Délvidéken – legalábbis kezdetben – nagyon határozott volt.

¹⁸ Tilkovszky Loránt, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 74–75. p. Az I. bécsi döntés által visszacsatolt felvidéki területéről a magyar hatóságok mintegy 5 ezer személyt utasítottak ki. A számadattal kapcsolatban lásd: *Zpráva statneho plánovacieho a statistického úradu*, Bratislava, 1946. 10. 01., 90. p. A forrásra hivatkozik: Kocsis Károly, Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-Medence határvidékein, 1944–1950, In: *Migráció*, Tanulmánygyűjtemény, I. szerk. Illés Sándor–Tóth Pál Péter, KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998, 126. p.; Lásd még Janics Kálmán, *A hontalanság éve*, München, 1979, 206. p.

¹⁹ Daxner, I. *L'udáctva pred Národnym súdom 1945–1947*, Bratislava, 1961, 73. p. idézi: Kocsis Károly i. m. 126. p.

²⁰ Tilkovszky Loránt, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*, 164. p.

²¹ Schechtman, Joseph, *European Population Transfers, 1939–1945*, 430. p.; Eugene Kulischer, *Europe on the Move. War and Population Changes*, New York, 1948, 159. p.

A Délvidékre bevonuló magyar csapatok azt a parancsot kapták, hogy az 1918 után érkezett bevándorlókat és telepeseket ki kell utasítani a visszafoglalt területekről. A terület birtokba vételét végrehajtó 3. hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér altábornagy április 21-én ideiglenes internálótáborok létesítésére adott parancsot, majd megkezdődött a kitelepítésre kijelölt szerbek összegyűjtése. A kiutasítási rendelet nem vonatkozott a horvát telepésekre, valamint a magyar és német nemzetiségűek házastársaira. A tisztogatási akció során elfogottakat a német katonai közigazgatás alatt álló szerb területekre, illetve Horvátországba toloncolták illegálisan. A kitoloncoltak számáról ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre. Magyar forrás szerint 15 ezer szerbet telepítettek ki,²² korabeli német forrás 35 ezer főt említett, de a Milan Nedic által vezetett szerb báb-kormány által felállított Menekültügyi Bizottság 1941 szeptemberében 56 ezerre becsülte a kiutasítottak és menekültek számát.²³ A szerb szakirodalom tág határokat, 25 ezer és 150 ezer közé teszi a magyar hatóságok által elűldözötték számát.²⁴ Az utóbbi szám forrása nyilvánvalóan a szerbiai német katonai parancsnokság egyik, közvetlenül a bácskai magyar bevonulás után készült jelentése: „...*a magyar kormány kb. 150 ezer szerbet, akiket állítólag a jugoszláv kormány telepített a Magyarországnak ítélt Duna–Tisza-közébe, ingóságai nélkül és mindössze háromnapos hideg élelemmel ellátva Ó-Szerbiába szándékozik toloncolni.*”²⁵ A kitelepítési tervek azonban nem váltak valóra. A végrehajtás a szerbiai német megszálló hatóságok ellenállásába ütközött. Bár különböző szinten 1942 tavaszáig folytak német–magyar megbeszélések, a német félnek nem állt érdekében a Magyarországról kiutasítottak szerbiai elhelyezése, mivel a hontalanná váló népesség a kibontakozó partizánmozgalom utánpótlását növelte volna. A partizánmozgalom a Délvidéken is nagy gondot jelentett. A magyar fegyveres erők 1942. januári megtorló hadjáratát az újabb szerb szakirodalom gyakran genocídiumként említi.²⁶ A mintegy ezer zsidó és négyezer szerb likvidálása a partizánok és a nem magyar lakosság megfélemlítését célzó akció volt, de nem genocídium, mert a zsidóság szisztematikus elpusztítása 1944-ben kezdődött, a szerbség teljes vagy részleges kiirtásának vagy kitelepítésének gondolata a magyar kormányzat részéről sohasem merült fel.

²² A magyar katonai közigazgatás intézkedéseiről és következményeiről lásd: Gosztonyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 55. p.; C. A. Macartney, *October Fifteenth* II. köt. Edinburgh University Press, 1961, 13. p., valamint Csima János, *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének a tanulmányozásához (1938–1945)*. Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár Kiadása, Budapest, 1961, 59. p. A szerbiai német parancsnokság állásfoglalásáról lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 581. p., 584. p.

²³ A 35 ezres adat a budapesti német követség titkárától, Karl Frahnétól származik. A német, valamint a szerb adat forrására vonatkozóan lásd: A. Sajti Enikő, *Délvidék*, i. m. 43. p.

²⁴ A 25 ezres alsó becslés forrása: Slobodan D. Milosevic, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941–1945*, Beograd, 1981, 276. p. Nagyobb becslésekre vonatkozóan lásd: Aleksandar Kasas, *Madari u Vojvodini 1941–1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1996, 39. p.

²⁵ *A Wilhelmstrasse és Magyarország, Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, szerk: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula, Kossuth Könyvkiadó, 1968, 581. p.

²⁶ Lajčo Klajin, *Genocid i kazna*, Novi Sad, 1991; S. Kurdulija, *Atlas ustaskog genocida nad Srbima 1941–1945*, Istorijiski Institut SANU, Beograd, 1994, karta Br. 6.; Aleksandar Kasas, *Madari u Vojvodini 1941–1946* i. m. 215. p.

Kelet-Közép-Európában a genocídium kifejezés a háború alatt csak a zsidóság sorsára vonatkozatható. Bár a német mintájú „faji” gondolat idegen volt a hagyományos magyar nemzetfelfogástól, a zsidóság tekintetében a magyar törvényhozás a német mintát követte. 1938 után a zsidóság nem számított a magyar nemzet részének. A „faji” politika irracionálisát jelzi azonban, hogy a zsidóságnak a magyar nemzetből való kizárásával, majd megsemmisítésével elsősorban a visszacsatolt területeken élő magyarság gyengült meg létszámban, valamint gazdasági és szellemi erőben is, vagyis éppen azok, akiknek megerősítése a háború alatti magyar kormányok elsődleges célja lett. A mintegy 800 ezer fős magyar zsidóságnak csak mintegy 40 százaléka érte meg a háború végét. De míg a mai országterületen a túlélők aránya 50–60 százalékot tett ki, addig az újból elcsatolt országrészekben a túlélők az 1941-es népességnek csak mintegy 30 százalékát adták.²⁷

A szovjet hadsereg előrenyomulásával az 1938-ban megkezdett etnikai átrendeződés újabb lendületet vett. A győztes hatalmak sorába kerülő kelet-európai országok számára ekkor jött el az idő, hogy nemzeti céljaikat korlátlan érvényre juttassák. A „tisztá nemzetállam” megvalósításának igényét kiegészítette a „kollektív bűnösség”, illetve büntetés elve. Az egymást erősítő két tétel érvényre jutása a második világháborút követő legnagyobb arányú és legdrasztikusabb intézményes megtorláshoz vezetett. A háború utáni büntetőhadjáratok, a ki- és áttelepítések, valamint a Szovjetunióba történő deportálások részletes bemutatása nem tartozik e rövid tanulmány keretébe. Csupán a menekülthullámok és kitelepítések mérlegét kívánom e helyütt megvonnai.

Az előrenyomuló szovjet hadsereg elől Magyarország háború alatti területéről tömegesen menekültek el német nemzetiségűek a visszavonuló német hadsereggel együtt. Menekültek a magyarok is, elsősorban az 1938 és 1941 között visszacsatolt területekről.

1944. augusztus végén Bukarestből különítmények indultak el, hogy a szovjet hadsereg nyomában bosszút álljanak a magyar lakosságon. A Juliú Maniu parasztpárti politikus után „Maniu-gárdáknak” nevezett alakulatok szeptember közepén lepték el Észak-Erdély területét. Tömeggyilkosságokat hajtottak végre többek között Szárazajtán, Csikszeredán és Csíkszentdomonkoson. Bár a Romániai Magyar Demokrata Szövetség számos dokumentumot és visszaemlékezést összegyűjtött a „gárdisták” tevékenységéről, a bosszúhadjárat áldozatainak száma ismeretlen.²⁸ 1944. november 16-án a Sanatescu-kormány feloszlatta a Maniu-gárdákat, de a Fekete-Körös mentén a reguláris román hadsereg folytatta a tisztogatásokat. A megtorlás Jugoszláviában sem maradt el. A Délvidék magyar népességét a szerb partizánalakulatok tizedelték. A délvidéki etnikai tisztogatás magyar áldozatainak számát magyar szerzők művei 20 ezerre teszik. A publicisztikai írásokban is gyakran feltűnő számot legutóbb Kocsis Károly és Hodosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatok alapján megerősítették. A szerbiai Aleksandar Kasas 1996-ban megjelent könyvében azonban csak mintegy ötezer főre becsüli a „háborús bűnösök” elleni akció áldozatainak számát. Kasas korabeli jugoszláv adatokra hivatkozik, de konkrét forrásokat nem nevez meg.²⁹

²⁷ A veszteségekről lásd: Tamas Stark, *Hungarian Jews during the Holocaust and after the Second World War, 1939–1949*, East European Monographs, Boulder-Columbia University Press, New York, 2000.

²⁸ *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenés atrocitásokról*, RMDSZ, Kolozsvár, 1995.

²⁹ A témáról magyar szerzők által készített munkák: Matuska Márton, *A megtorlás napjai*, Montázs Könyvkiadó, Budapest, 376.p.; Cseres Tibor, *Vérbosszú Bácskában*, Magvető, Budapest, 1993, 276. p.; Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, i. m. 153. p. Szerb részről lásd:

Az Erdélyből, Délvidékről és a Kárpátaljáról érkező menekültáradat 1944 késő őszén érte el csúcspontját, de szórványosan még 1947-ben is jöttek áttelepülők a háború utáni területre.

A KSH és a Népjóléti Minisztérium összesített adatai szerint 1947 nyaráig Kárpátaljáról 13 ezren, Romániából 94 ezren, Jugoszláviából 65 ezren érkeztek.³⁰ Ezek az adatok az 1938 után betelepült, majd visszatérésre kényszerült közalkalmazottak és családtagjaik számát is magukba foglalják. Ezeket az eredményeket közvetve megerősíti a KSH 1949. évi népszámlálási eredménye, mely szerint a szomszéd országokból betelepülők száma „a népesség 1938. március előtti lakóhelye szerint” a következő volt: Kárpátalján 9 552; Románia 102 721; Jugoszlávia 34 514. Ezek az adatok csak a kárpátaljai, erdélyi és a délvidéki őslakos magyarság számát mutatják, és az 1938 után betelepült mintegy 30 ezer „anyás” magyart nem foglalják magukban. A KSH a Jugoszláviából menekült bukovinai székelyeket – mintegy 20 ezer fő – a Romániából érkezőkhöz tette, mivel 1938-ban még szülőföldjükön éltek.

Az etnikailag homogén állam megteremtését egyedül a csehszlovák kormány tűzte ki célul. Eduard Beneš, az emigrációs kormány vezetője már 1941-től azt hirdette, hogy a háború után Csehszlovákia csak a szlávok állama lesz. A szövetségesek azonban „csak” a mintegy három milliányi némettség kitelepítéséhez járultak hozzá. A magyarok kitelepítését egyedül a Szovjetunió támogatta.³¹ A németek és a magyarok elűzésének terve 1945 áprilisától kormányprogram lett. A magyarok és a németek kitoloncolása azonban már a „kassai kormányprogram” meghirdetése előtt megkezdődött. A németek kitelepítését elrendelő 1945. augusztusi potsdami határozat tehát már egy megkezdett megtorlást szentesített. A nyugati szövetségesek azonban Potsdamban nem járultak hozzá a magyarok elűzéséhez. Csehszlovák siker volt azonban a szovjet nyomásra 1946. február 27-én megkötött „lakosságcsere”-egyezmény, mely lehetővé tette, hogy a Felvidékről annyi magyart telepítsenek ki, ahány magyarországi szlovák kíván Szlovákiába átköltözni. Az egyezménnyel azonban nem sikerült a magyarkérdést végleg megoldani, mert keretében „csak” 50 507 magyart tudtak áttelepíteni, míg a Csehszlovákiába átköltözők száma 50 958 fő volt.³² A menekültekkel, elűdözöttekkel és kiutasítottakkal együtt összesen mintegy 120 ezer magyar kényszerült a Felvidék elhagyására.³³ Miután a nyugati hatalmak ellenállása miatt a Magyarországgal kötött békeszerződésbe nem került be a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésével kapcsolatos csehszlovák követelés, a felvidéki magyarsá-

dr. Aleksandar Kasas, *Madari u Vojvodini, 1941–1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu Odsek za Istoriju – Knjiga 38, Novi Sad, 1996, 178. p.

³⁰ KSH Levéltár, Barsy hagyaték, valamint a Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának vonatkozó anyaga.

³¹ A kérdésről lásd: Korom Mihály, *Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig*, *Századok*, 1998/3, 552–581. p.

³² Ezek a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság adatai. Forrás: Kugler József, *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000, 196. p.

³³ Az 1949-es népszámlálás szerint az 1938-as lakóhely alapján 90 668 magyar települt át Csehszlovákiából. A KSH adatai szerint az 1938 után betelepült ún. „anyás” magyarok száma mintegy 20 ezer volt. Miltényi Károly és Thirring Lajos statisztikusok 130 ezerre becsülik a Felvidékről érkezők számát. Lásd: Kovacsics József, *Magyarország történelmi demográfiája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 257. p., valamint Miltényi Károly, *Magyarország demográfiája, Demográfia 1959/2–3*, 403. p.

got az országon belül kezdték el szétszórni. A 88/1945. számú közmunka-rendelet alapján 1946 októbere és 1947 februárja között 393 településről 43 546 magyart szállítottak a cseh országrészbe.³⁴ A felvidéki népesség etnikai összetételének megváltoztatását szolgálta az 1946-ban és 1947-ben folytatott „reszlovakizációs” kampány is, melynek során, 282 ezer magyart minősítettek szlovákká.³⁵ Kocsis Károly – elsősorban népszámlálási adatok alapján – 140 ezer főre teszi az ötvenes, hatvanas években a nemzetiségéhez viszszerült magyarok számát, „... míg 140 ezer túlnyomórészt városokban élő korábbi magyar, illetve leszármazottainak »reszlovakizációja« tartósnak ígérkezett.”³⁶

A magyarországi németek kitelepítésének ügye a felvidéki magyarság kitoloncolásáért folytatott csehszlovák hadjárat mellékhadszínterének számított. A potsdami határozatnak a magyarországi németeket érintő részét a csehszlovák érdekeket is képviselő szovjet küldöttség szorgalmazta, ugyanis a németek házaiba és földjeire a felvidéki magyarokat akarták letelepíteni. A potsdami határozat megosztotta a magyar politikai életet. A kisgazdapárt és a kommunista párt fenntartásainak adott hangot, de a Nemzeti Parasztpárt egyértelműen támogatta, a Szociáldemokrata Párt viszont ellenezte a németek kitelepítésének tervét. Kétségtelen, hogy a több mint 200 ezernyi menekült elhelyezését megkönnyítette volna a németek kitelepítése. A magyar kormány viszont épp a határon túli magyarság érdekében nem tehetette magáévá a kollektív felelősségre vonás elvét, és nem teremthette meg önként a felvidéki magyarság befogadásának feltételeit. A Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i határozata 500 ezer német kitelepítését irányozta elő, és ezt a kontingenst erőltette a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Vorosilov tábornok is. A magyar kormány viszont maximum 310 ezer német kitelepítését tartotta keresztülvihetőnek. A valóságban 1948. június 15-ig mintegy 200 ezer németet telepítettek ki Németországba, háromnegyed részben a nyugati övezetekbe.³⁷ A kitelepítésnek nem a kollektív felelősségre vonás elvének feladása, hanem megszállási övezetek telítettsége szabott korlátot.

A háborúhoz kötődő kényszerű népességmozgások közül – méretét és az áldozatok számát tekintve egyaránt – kiemelkedik a Szovjetunióba történő deportálás. A polgári lakosság elhurcolása két hullámban történt. A tömeges lefogások első hullámára közvetlenül a hadműveletek után került sor. Egy-egy nagyobb település elfoglalása után a szovjetek rendszerint romeltakarítás ürügyén gyűjtötték össze és vitték el az embereket. Az elhurcoltak számáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. Az elhurcolások második hullámára egy-két hónappal később került sor. Az elhurcolások büntető jellegére utal a szovjet főhadiszállás (Stavka) 1944. december 16-i utasítása, valamint az utasítás végrehajtásának körülményei. Ez az utasítás a német nemzetiségű civil lakosság „mozgósítását” rendelte el Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia és Bulgária területén.³⁸ A rendelkezésre álló dokumentumokból és a visszaemlékezésekből arra kö-

³⁴ Vadkerty Katalin, *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerkőzmunkája 1945–1948 között*, Kalligram, Bratislava-Pozsony, 1996, 42–43. p.

³⁵ Vadkerty Katalin, *A reszlovakizáció*, Kalligram, Bratislava-Pozsony, 1993, 109. p.

³⁶ Kocsis Károly, *Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein (1944–1950)*, i. m. 130. p.

³⁷ Kocsis Károly, *Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein, (1940–1950)*. In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter, szerk. *Migráció*, Tanulmánygyűjtemény I., KSH Népeştudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998, 133. p.

³⁸ Stefan Karner, *Im Archipel GUPVI*, R. Oldenbourg Verlag, Wien, München, 1995, 27. p. A parancs 17 és 45 év közötti férfiakra és a 18 és 30 év közötti nőkre vonatkozik.

vetkeztethetünk, hogy a helyi szovjet parancsnokságoknak meghatározott számú személyt kellett elfogniuk. Így a németek által nem lakott területeken a német nevűeket, majd a magyar nevűeket is elvitték. Az 1944 ősztől 1945 nyaráig elhurcolt civilek száma elérheti, esetleg meg is haladhatja a 200 ezer főt. A szovjet fogságba esett mintegy 600–650 ezer magyar kb. harmada tehát nem volt katona, vagy legalábbis civilként, a harcok után került fogságba. Mivel a legoptimistább becslések szerint is legfeljebb csak 400 ezren tértek vissza a fogolytáborokból, mintegy 200–250 ezren a kényszermunka áldozatai lettek.

Az 1944 ősztől megindult meneküléshullám 1945 tavaszán érte el a csúcspontját. A háború utolsó hónapjaiban már csak Németország felé lehetett menekülni. A fogolyszerző akciókról, valamint az etnikai és politikai tisztogatásokról érkező hírek hatására mintegy ötszázezer–egymillió magyar gondolta úgy, hogy a szovjet hadsereggel való találkozásnál biztonságosabb a menekülsors. A politikai helyzet stabilizálódása után a menekültek nagy része visszatért. Az International Refugee Organization 62 ezer magyar letelepítésében vett részt, de a véglegesen nyugaton maradók száma ennél valamivel magasabb, mivel a Németországban maradók számát a szervezet adatai nem tartalmazzák.³⁹

Az elcsatolt területekről idemenekült magyarok nagy száma számottevően ellensúlyozta a nyugati irányú népmozgás, valamint a háború, a zsidóüldözés és a szovjet fogság következtében elszennvedett veszteségeket. A magas természetes népszaporulat mellett ez a legfőbb oka az 1941-es és az 1949-es népszámlálások végeredményei közti viszonylag csekély különbségnek.

A homogenizációs törekvések a háború utáni évtizedekben is folytatódtak Kelet-Közép-Európában. Bár a hivatalos ideológia a proletár-internacionalizmusról szólt, német-ség és a vészidőszakot túlélő zsidóság fokozatos kivándorlásával és kiárusításával a hagyományosan soknemzetiségű Románia, Csehszlovákia és Lengyelország is minden korábbi időszaknál közelebb került az annyira óhajtott nemzetállam megvalósításához.

³⁹ Louse W. Holborn, *The International Refugee Organization*. The Special Agency of the United Nations, London, New York, Toronto, 1956, 238–239. p.

Tóth Pál Péter

Magyarok a nagyvilágban

Hungarians in the World

The question “Who is a Hungarian?” is far from easy to answer. Firstly, not only ethnically Hungarians live inside the state borders, secondly, there are about 3-3,5 million people in the world who consider themselves as Hungarians. There is a dichotomy between citizenship and national status and it becomes even more complicated if we take into consideration that the Hungarian citizenship rights follow the principle “ius sanguinis” which says that citizenship goes by the parents’ citizenship and not by the place of birth.

(Legalább két évtizede volt, amikor egy az Amerikai Egyesült Államokba emigrált hazánkfiától a következő kis történetet hallottam. Egy alkalommal úgy döntöttek, hogy nyári vakációjukat a Csendes óceáni szigetvilág egyik gyöngyszemén töltik. A sziget „tenyérnyi” nagyságú volt, s a repülő leszállása közben azt latolgatták, hogy a pilóta eltalálja-e a szigetet. A géptől gyalog mentek a repülőtér épületéhez, hogy a hivatalos kötelezettségeknek eleget tegyenek. „Végre egy hely, ahol rajtunk kívül nem lesznek magyarok” – mondta feleségének e történet elbeszélője –, miközben elhaladtak az épület árnyékában szunyókáló két-három repülőtéri munkás mellett. Erre az egyik anélkül, hogy fejét felemelte és szemét kinyitotta volna megszólalt: „hát akkor én mi a fene lennék?”)

Szétszóródottságunk következtében csupán bizonytalan feleletet lehet adni arra a kérdésre, hogy van-e a világon olyan ország, ahol nem él magyar. Lehet, hogy igen, de az is lehet, hogy ha nem is nagy számban, de mindenüvé jutott belőlünk. A kérdésre nem egyszerű pontos választ adni, de talán mégsem lehetetlen. Ennél jóval nehezebb helyzetbe kerülnekk akkor, ha arra a kérdésre kellene pontos választ adnunk, hogy hány magyar is él a világon. A válaszadás nehézsége abból adódik, hogy mint minden hasonló esetben, így a mi esetünkben sem egyszerű definiálni azt, hogy „mi a magyar”.¹ Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a demográfiai visszatekintés keretében szóltunk arról, hogy Árpád vezérrel körülbelül félmillióan érkezhettek a Kárpát-medencébe. S ha röviden is, de bemutatnuk, hogy milyen népesedési katasztrófák érték a magyarságot, és hogyan alakult „töltődött” fel és terebélyesedett ki az ország népességének száma. Botorság lenne azt keresni, hogy kik az ezeregyszáz évvel ide érkezettek leszármazottjai, és hogy azóta mennyien is lettek.² Nehezen tudjuk számszerűsíteni a magyarok számát akkor is, ha azt mondjuk: magyar az, aki magyar állampolgár, vagy ha a kérdésre azt válaszoljuk, hogy magyar az, aki annak tartja magát. Bármelyik megközelítést választjuk, szinte megoldhatatlan feladat előtt állunk, hiszen egyik esetben sem egyszerű a magyar és a nem magyar között meghúzni a határt. Mindenesetre a legbiztosabb választási kritérium az, ha tartózkodási helytől függetlenül mindazokat, akik magukat a magyarok közé sorolják, magyarnak tartják.

¹ Dávid Zoltán: Ki a szlovák? *Hitel*, 1993. május, 63.

² A 2001-es népszámlálás előzetes adatai szerint az ország lakosainak száma 10 197 119. A férfiak száma 4 863 610, a nők 5 333 509. Az előzetes adatok szerint 1000 férfira 1097 nő jutott, 16-tal több, mint 1990-ben.

Azt, hogy nem minden magyar állampolgár magyar, nem nehéz belátni, hiszen köztudott, hogy magyar állampolgárként nem csak magyarok élnek az országban és az ország határain kívül. Ezt a „megközelítést” tovább bonyolítja, hogy a magyar állampolgársági jog a *ius sanguinis* elvét követi, melynek következtében az állampolgárság – a születési helytől függetlenül – a szülő állampolgárságához igazodik. Ebből az elvből pedig az következik, hogy a kivándorló magyar állampolgárok – függetlenül attól, hogy magyar nemzetiségűek voltak-e vagy sem – leszármazottjai is magyar állampolgárok, azaz némi nagyvonalúsággal azt mondhatjuk: a világ latens magyar állampolgárokkal van tele. Abban az esetben ugyanis, ha a születési lánc nincs megszakítva, akkor függetlenül attól, hogy az adott személy tudja-e vagy sem, van-e erre vonatkozó dokumentuma, avagy nincs, magyar állampolgár. Ez a világ bármely országában élő második, harmadik stb. generációhoz tartozó egykori magyar állampolgár leszármazottjaira vonatkozik. Ezt a *ius sanguinis* elv alapján meg lehet érteni, de ha valaki ezen a „vonalon” szeretné megállapítani a magyar állampolgárok és leszármazottjainak számát, eleve kudarca lenne ítélve. Ettől függetlenül pedig el kellene gondolkozni azon, hogy ha már így van, akkor ezt a „helyzetet” miért nem tudatosítjuk itthon is és külföldön is annak érdekében, hogy azok is idetartozónak érezzék magukat, akiknek családja valamikor, valamiért az ország elhagyására kényszerült. Természetesen abban az esetben, ha például a harmadik vagy a negyedik generáció egyik tagja úgy döntene, hogy holnap magyar útlevéllel szeretne utazni a világban, azt csak akkor kaphatná meg, ha dokumentálni lehetne: a *ius sanguinis* elv alapján felmenői magyar állampolgárok voltak.³

Amennyiben ezen a „nyomvonalon” következetesen végig akarunk haladni, akkor nem lehet megfeledkezni azoknak az egykori magyar állampolgároknak az utódairól sem, akik szintén az első világháborút megelőzően vándoroltak ki az országból, de nem voltak magyar nemzetiségűek. (Az 1870 és 1914 között kivándorolt magyar állampolgárok valamivel több, mint 26 százaléka volt magyar nemzetiségű.) De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy idegen állampolgárság vagy annak megszerzése automatikusan nem vonja maga után a magyar állampolgárság megszűnését. Az állampolgárság megszerzéséhez, illetve megszüntetéséhez ugyanis egyrészt az érdekelt ez irányú kérelme, másrészt pedig az erre feljogosított hatóság jóváhagyása szükséges. Jogilag természetesen esetünkben sem lehet kétségbe vonni a magyar állampolgárságot. Ennek ellenére igen ingoványos talajra lépnénk, ha azokat, akik önmagukat például szlovák, román, szerb stb. nemzetiségűnek tartják, csak azért, mert dédnagyapjuk magyar állampolgár volt, magyarnak tartanánk. (A születéssel keletkezett magyar állampolgárság mellett a *ius soli* elv alapján a hontalan szülők Magyarországon született gyermeke, illetve az or-

³ Anélkül, hogy az ezzel kapcsolatos jogszabályokat kellő részletességgel ismertetnénk, megjegyezzük, hogy mindazok, akik 1929 előtt hagyták el az országot, és nem tértek vissza, távollét miatt a magyar állampolgárságot elveszítették. Tehát esetükben, illetve utódaik esetében a leszármazás elve már nem érvényesül. Érdemes tudni azt is, hogy 1957. október 1-jéig a leszármazás elve csak az apára vonatkozott. Attól kezdve viszont ez az elv már az anyára is vonatkozik, vagyis egy nem magyar állampolgár apa és egy magyar állampolgár anya gyermeke is magyar állampolgár. A magyar állampolgársági törvény 1993-ig nem „ismerte” a nemzetiség fogalmát, azaz az állampolgársági kérelmek elbírálásakor a nemzetiség szerinti hovatartozást nem vették figyelembe. Azóta azok az idegen állampolgárok, akik magyar nemzetiségűek, bevándorlási, illetve állampolgársági kérelmük elbírálásakor a törvény által meghatározott kedvezményben részesülnek.

szágban talált ismeretlen szülőktől származó gyermek és leszármazottjai is – amíg ennek ellenkezője be nem bizonyosodik – szintén magyar állampolgárok.)

A helyzet azonban az eddig felvázolt képnél is némileg bonyolultabb. Az első világháborút lezáró békeszerződés 61. cikke értelmében ugyanis azok a magyar állampolgárok, akik 1921. július 26-án, a békekötés napján olyan területen éltek, amelyet Magyarországtól valamely más országhoz csatoltak – a magyar állampolgársági kötelékből való előzetes elbocsátás és az érintett személyek megkérdezése és beleegyezése nélkül – magyar állampolgárságukat elveszítették, és honosítás vagy egyéb hatósági eljárás mellőzésével annak az államnak a polgárai lettek, mely államhoz az adott helység, amelyben illetőségük volt, került. Esetükben tehát a magyar állampolgársági jog „ius sanguinis” elve a nemzetközi jog alapján már nem működik. Így az elcsatolt területeken élő magyar állampolgárok nemzetiségüktől függetlenül automatikusan csehszlovák, román, osztrák, illetve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság állampolgárává váltak.

Gondolatmenetünket a továbbiakban ne terjesszük ki valamennyi volt magyar állampolgárra, hanem csak azokra, akik nemcsak a Magyar Királyság állampolgárai voltak, hanem, akik magyarként lettek a létrehozott új államalakulatok, illetve Románia állampolgárai. Tételezzük fel azt, hogy a Magyar Királyság román, szlovák, szerb stb. nemzetiségű állampolgárai örömmel lettek Csehszlovákia, Románia stb. állampolgárai. Ezt az örömet azonban, úgy véljük, indokolatlan a magyar nemzetiségük esetében is feltételezni. Ez az állapot a II. világháború előestéjéig tartott, amikor a visszacsatolt területeken élők néhány éven keresztül újból magyar állampolgárok lettek. A világháborút lezáró békeszerződéseket még el sem fogadták, amikor a trianoni „rend” ismét helyreállt. Mindezt a második világháborút lezáró párizsi békeszerződés nemcsak megerősített, hanem a Magyarországtól elvett újabb három település lakosságával „szélesítette” is a kört. Az országok száma pedig a Szovjetunió „belépésével” bővült. És ezzel még semmi sem záródott le, mert az 1990-es évek elején Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió szétesésével újabb országoknak lettek magyar nemzetiségű állampolgárai. Mindez tehát tovább „színezte” a már addig sem egyszerű helyzetet, hiszen senki sem gondolhatja komolyan, hogy a nagyhatalmak döntése az állampolgársággal együtt magyarságuktól is megfoszthatta a szomszédos országoknak adott területeken élő magyar nemzetiségűeket.

Mindezek mellett figyelembe kell venni azt is, hogy 1921-től napjainkig természetesen nemcsak Magyarországról vándoroltak külföldre, hanem a szomszédos országokból is, akik között számosan magyar nemzetiségűek is voltak. Ők azok, akik az egyes országok bevándorlási statisztikájában már nem magyar, hanem osztrák, szlovák, ukrán stb. állampolgárként szerepelnek. A helyzet fonáksága a maga teljességében akkor bontakozik ki igazán, ha románnak, szerbnek, szlováknak stb. tartjuk a Magyarországon bevándorlási státusú magyar nemzetiségű román, szerb, szlovák stb. állampolgárokat. Az eddigi elmélkedést talán a következővel zárhatjuk: attól, hogy valaki nem magyar állampolgár, még lehet magyar, mint ahogyan számosan azok is. Azt megállapítani viszont, hogy állampolgárságtól függetlenül kit lehet magyarnak tartani, szinte a lehetetlenséggel határos. Tehát marad az önbevallás: magyar az, aki annak tartja magát.

Leszögezhetjük – bármelyik úton is próbálunk kísérletet tenni a világban élő magyarok számának megállapítására, tudományosan elfogadható és igazolható eredményt nem kapunk. Ennek ellenére még is mi az, amiben mindezek mellett biztosak lehetünk? Egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a nagyvilágban élő magyarok száma nem lehet kevesebb annál, mint amennyit évtizedről évtizedre a népszámlálások alapján ki lehet mutatni. Abban az esetben tehát, ha nem elégedünk meg a becsléssel, akkor csak azt tehetjük, hogy azokat tartjuk magyarnak, akik az önkéntes népszámlálási bevallások alkalmával

magyarnak tartották magukat. Ezt a megközelítést azért is tekinthetjük elfogadható kiindulópontnak, mert a hazai népszámlálás alkalmával is mindenki az önkéntes bevallás alapján minősül magyarnak, németnek, szlováknak stb. Az, hogy az így kapott számnál a világ magyarságának létszáma több, nagy valószínűséggel állítható, de hogy mennyivel, azt pontosan megállapítani nem tudjuk, s becslésére nem is vállalkozunk. A pontatlanság abból is adódik, hogy számos országban a népszámlálás alkalmával nem kérdezik meg az összeírt személy nemzetiségét, számos helyen pedig csak a származási országot veszik számba, s ezeken a helyeken a környező országokból az első világháborút követően ki-vándorló magyar nemzetiségűek már nem magyarként lettek regisztrálva.

Történelmileg nézve megállapítható, hogy mindazok, akik valamilyen ok következtében nem követték a Kárpát-medencében új hazát teremtő magyarságot, beolvadtak az őket körül ölelő népekbe. Hosszú távon feltételezhetően ez a sors vár mindazokra és leszármazottjaikra, akik a Kárpát-medencében „megtalált” új hazából külföldre vándoroltak, vándorolnak. Azt viszont ma még nehéz előre látni, hogy a szomszédos országokhoz került s onnan nem kivándorló magyarok és utódaik sorsa, száma hogyan is fog a jövőben alakulni. Hosszú távon, amennyiben a '90-es évek fordulóján rendszerváltoztatások nem következtek volna be térségünkben, akkor nagy valószínűséggel ez a sors várt volna rájuk is, vagyis azoknak és azoknak a leszármazottjainak döntő többségére is, akik helyben maradtak, akik nem vándoroltak, illetve akiknek esetében tőlük függetlenül, a fejük felett „csak” a határok migráltak. Társadalmi folyamatok vonatkozásában a jövőt nehéz előre megjósolni. Jelenleg azonban nem elképzelhetetlen, hogy egy adott államkeretben élő nemzeti, etnikai kisebbség jövője hosszú távon biztosítva van. Azaz nem szükséges, hogy azok a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek, akik szülőföldjükön maradnak, magyar nemzeti identitásukat elveszítsék, s beolvadjanak a többségi nemzetbe. Azt azonban, hogy mindez milyen hatást fog gyakorolni az asszimilációs folyamatokra, s hogy ez hogyan fog hatni a kisebbségben élők számának alakulására, nehezen lehet megbecsülni. Tisztában kell lenni ugyanis azzal, hogy a spontán, természetes módon megnyilvánuló asszimiláció optimális kisebbségi feltételek mellett is „működik”, melynek során nemcsak csökkenhet, hanem például vegyes házasságokkal bővíülhet is a kisebbség száma, területi kiterjedtsége. Az idő múlásával azonban, legalábbis az eddig tapasztalatok alapján mindazokban az esetekben, amikor a kisebbségben élők számban a kritikus tömeget már nem érik el, beolvadásuk elkerülhetetlennek látszik. Ezekben az esetekben ugyanis elvékonyodnak azok a szálak, amelyek az egyént eredeti népességéhez kötik.

Hogyan is alakul tehát a nagyvilágban élő magyarok száma abban az esetben, ha csak azokat „tekintjük” magyarnak, akik a népszámlálások alkalmával magyar nemzetiségűnek vallják magukat? A feltett kérdésre – bármennyire is lehangoló a válasz – csak azt fogalmazhatjuk meg, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint népszámlálásról népszámlálásra kevesebben és kevesebben vagyunk. A csökkenő létszám és az eloregedő népesség alapján pedig a magyarság összlétszámának további fokozatos csökkenése prognosztizálható.⁴ Ezt részben a természetes szaporodás alacsony szintje, részben pedig a természetes formában megnyilvánuló asszimilációs folyamatok magyarázzák. Emellett nem csupán a szórványban élők további folyamatos beolvadása látszik elkerülhetetlennek a többségi népbe, hanem a tömbökben élők „feldarabolása” is intenzívebbé válhat. A

⁴ Szabó A. Ferenc: A világmagyarság számbavételének módszertani problémái egykor és ma. In: *Migráció* II. szerk.: Tóth Pál Péter – Illés Sándor. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Bp. 1999. 21–26.

fentiek mellett figyelembe kell még venni a környező országokban élő magyar nemzeti-ségük migrációját is. Igaz, hogy ez a migráció, mivel jelentős mértékben Magyarországra irányul, a magyarság összlétszámát lényegében nem, hanem csak a különböző országokban élő magyarok számát módosítja. Az elkövetkező évtizedekben tehát a Magyarországon kívül élő, magukat magyarnak vallók számának zsugorodásával kell számolnunk. Ehhez a zsugorodáshoz a Magyarországról elvándorlók is hozzájárulnak. Fel kell tételeznünk ugyanis, hogy mindazoknak, akik Magyarországról migrálnak, nem az az elsődleges céljuk, hogy számban és magyarságban az őket befogadó országban élő, magukat magyarnak valló népeiséget erősítsék, hanem, mint minden más migráns esetében, a „megkapaszkodás”, az új otthon teremtése. Ennek következtében pedig bizonyos időnek el kell telni ahhoz, hogy esetleg újra felfedezzék azokat az értékeket, amelyeket az elvándorlás időpontjában elhanyagolhatónak tartottak. Azok esetében pedig, akik a szomszédos országokban élnek, s vándorlásuk célországa nem Magyarország, a megváltozott viszonyok között még nagyobb „földcsuszamlásra” lehet számítani.

Mielőtt még a konkrét számokról beszélne, egy erkölcsi, morális problémát is fel kell vetnünk. Természetesen nem mindegy számunkra, hogy mi, magyarok hányan élünk saját országunkban és azon kívül, s a magyarok számának jövőbeli alakulása sem lehet közömbös számunkra. Ennek ellenére a szabad vándorlás feltételeinek megvalósulását követően, de attól függetlenül is elvárható-e bárkitől – éljen az Magyarországon vagy a szomszédos országok bármelyikében –, hogy szülőföldjén maradjon, ha onnan el akar távozni? Egy ilyen típusú elvárás akár a meghagyott országterületen élők, akár az elcsatolt területen élők részéről megfogalmazható-e azokkal szemben, akik a kisebbségi létet megelégtelték, és migrálni akarnak? Aligha. A szülőföldön maradás szép, alapvető és meghatározó elvét lehet és kell is hangsúlyozni. Ennek ellenére éppen úgy nem kényszeríthető senki arra, hogy helyben maradjon, ha menni akar, mint ahogyan ennek ellenkezőjét sem lehet senkitől megkövetelni. Magyarországnak a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekre gyakorolt szívo hatása az Európai Unióhoz történő csatlakozás időpontjának közeledtével feltehetően az eddigieknél is egyértelműbbé válik. Ez, valamint a magyar gazdaság prosperitása a legegységesebben a Romániában, Jugoszláviában és Ukrajnában élő magyar nemzetiségűek elvándorlására lesz hatással. Szlovákia esetében ez a hatás, annak következtében, hogy a szomszédos országok közül Szlovákiának van a legnagyobb esélye az uniós tagságra, feltehetően kisebb intenzitású lesz. Azt azonban, hogy számukat tekintve hová juthatunk, nem tudjuk, mint ahogyan azt sem, hogy jelenleg hol tartunk. Nem, mert ahogyan nálunk, úgy a szomszédos országokban és szerte a világban közel egy évtizede volt népszámlálás. Ennek következtében pedig csak arról adhatunk számot, hogy közel egy évtizede hányan is vallották magukat magyar nemzetiségűnek a szomszédos országokban.

Kezdjük a terepszemlélet *Ausztriával*.⁵ Az osztrák népszámlálás a népesség nemzetiségek szerinti megoszlását nem, hanem az ún. köznyelv használatát rögzíti, s ennek alapján lehet a megkérdezettek nemzetiségére következtetni. Az 1991-es népszámláláskor 33 459 fő közölte az összeíróval azt, hogy köznyelvként a magyart használják, tehát ők azok, akiket az Ausztriában élő magyarok közül a fenti kritériumoknak megfelelően számba vehetünk. Közülük mindössze 6 763 fő élt Burgenlandban, vagyis abban a sávban, amely az első világháborút követően került Ausztriához. A darabokra esett Jugoszlávia egykori köztársaságában, *Horvátországban* az 1991-es népszámlálás alkalmával 22 355-en tartották

⁵ A szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek számát az egyes országok legutolsó népszámlálási adatainak megfelelően közöljük.

magukat magyar nemzetiségűnek. *Szlovéniában* 8 503-an, *Vajdaságban* pedig 340 946-an. Hangsúlyozzuk, az utóbbi esetben nem a megmaradt Jugoszlávia összes magyar nemzetiségéről van szó, hanem csak azokról, akik a Vajdaságban élnek. Bár az is igaz, hogy a nem e területen élő, magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma jelentéktelen. A Szovjetunióban még a szovjet birodalom szétesése előtt, 1989-ben volt az utolsó népszámlálás. Ekkor, az azóta *Ukrajna* részévé vált Kárpátalján, 155 711 magyar nemzetiségűt számláltak össze. A *szlovákiai* népszámlálást 1991-ben tartották, ahol 556 447-en nyilatkoztak úgy, hogy magyar nemzetiségűek. A legtöbb magyar nemzetiségű *Romániában* él. Az itt élő magyar nemzetiségűek száma az 1992-es népszámlálás adatai szerint 1 624 142 fő volt. Ne feledkezzünk meg azonban arról a 19 932 főről sem, akiket vagy akiknek szüleit a második világháború végén szülőföldjükről Csehországba deportáltak, s egy részük a teljesen idegen környezetben is mind a mai napig megmaradtak magyarnak. Mindez azt jelenti, hogy tíz évvel ezelőtt, pontosabban 1989 és 1992 között a szomszédos országok népszámlálási adatai szerint 2 761 595 fő volt az, aki úgy döntött, hogy állampolgárságától függetlenül magyarnak tartja magát. Hogy a megadott időpontban a felsorolt országokban összesen ennél a számnál többen voltak, nem kétséges számunkra, de hogy mennyivel lehettek többen, nem tudjuk, mint ahogyan azt sem, hogy mik voltak azok a megfontolások, amik miatt a magukat még magyarnak tartók sem tartották szükségesnek, hogy magyar nemzetiségüket a népszámlálás alkalmával megvallják. De ez a jelen pillanatban nem is érdekes. Különben is az okok igen bonyolult és összetett láncolata húzódhat meg minden egyes személyes döntés mögött, akár a magyarság megvallásáról, akár letagadásáról, elfedéséről, háttérben hagyásáról van szó.

Abban az esetben pedig, ha a Duna-medence országait elhagyjuk, s a világ többi országában található magyarok létszámát szeretnénk görcső alá venni, akkor már nem tudunk ilyen egyértelmű adatokkal szolgálni. S mivel e témakör elején említett gondokat nem kívánjuk megismételni, azokat a becslést adatokat ismertetjük, amelyek az egyes földrészen élő magyarok hozzávetőleges számát mutatják.

Az Amerikai Egyesült Államokban 1990-ben 1 582 302 fő tartotta magát magyar származásúnak. Közülük csak 147 902 öt éven felüli személy volt olyan, aki otthon magya-

⁶ Nagy Károly: Hány magyar él az Egyesült Államokban a XX. század végén? *Hitel*, 1993. augusztus, 39.

rul beszélt.⁶ Hogy e két adat között hol kell, lehet meghúzni a választóvonalat, nem tudjuk, s az egyszerűbbet választva az olvasóra bízunk. Mellettük az észak-amerikai földrészen, Kanadában körülbelül még százezer magyar származású él. Az amerikai kontinens déli részén pedig 100–120 ezer között mozoghat az ott élő magyarok száma. A Nyugat-Európában élőkét mintegy 250 ezer főre becsülik, az Ausztráliában és Új-Zélandon élőkét pedig összesen kb. 70 ezerre.

Ettől némileg eltér az az adatsor, melyet a Magyarok Világszövetsége kiadványában találunk. A kiadvány Kárpát-medence magyarságának számát 13 millió főben adja meg, a többiek száma pedig kontinensenként a térképről leolvasható.⁷

Talán nem érdektelen, hogy egy régebbi kiadvány a Kárpát-medencén kívül élő magyarok számát egymillió-nyolcvanötezer főben állapította meg.⁸ Dávid Zoltán már idézett tanulmányában, Európa országaiban 250 ezer, az amerikai kontinensen 550 ezer, a többi kontinensen pedig összesen 200 ezer magyart talált. De itt be is fejezzük a sort, hiszen ahány szerző, annyi, egymástól jelentősen nem nagyon eltérő adatra lehetünk.⁹

⁷ Lásd: *A világ magyarsága. Történeti áttekintés és címtár*. Amerikai Egyesült Államok című kiadvány hátlapját. Kiadja a Magyarok Világszövetsége Nyugati Régiója. Fellelős kiadó: Papp László.

⁸ Szántó Miklós: *Magyarok Amerikában*. Gondolat Könyvkiadó, 1984.

⁹ Lásd: Nagy Iván: A magyarság világstatisztikája, In: *Jancsó Benedek emlékkönyv*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1931. Budapest 360–390.; Kovács Imre Kolonto; Szabó A. Ferenc i. m.; Szántó Miklós: *Magyarok a nagyvilágban*. Kossuth Könyvkiadó, 1970., 167–169.

Magyar irodalom Nyugaton

The Hungarian Literature in Western Europe

The change of political regime did not result – in contrary to all expectations – in development of a productive dialogue between Hungarian authors living at home and in Western Europe and in a formation of constructive and cooperative forums building on this dialogue. The situation of today's Hungarian literature and the intellectuals in Western Europe is unsettled, and this fact sets further tasks for the Hungarian authors living in Western Europe: first and foremost to deepen and extend the dialogue with authors living in Hungary.

Írók és irodalmi intézmények

A nyugati magyar irodalom (nevezték emigrációs irodalomnak is) nagy történelmi katalizmák eredményeként született. A második világháborút követő évtizedekben – közvetlenül a háború után, a „koalíciós korszak” alkonyán vagy 1956 késő őszen számos magyar író telepedett le, illetve kezdte el írói pályáját a nyugati világ országaiban. Irodalmi csoportosulások, folyóiratok és könyvkiadók léptek színre, igen tagolt, szüntelenül alakuló és eredményekben is gazdag irodalmi élet született. Ennek az irodalomnak lényeges jegye volt, hogy a „diaszpóra” nehéz körülményei között működött, és ezek a körülmények csak igen nagy áldozatok árán tették lehetővé az állandó intézmények kifejlődését. Ez a helyzet okozta, hogy noha szinte állandóan alakultak ilyen intézmények – egy könyvészeti felmérés közel ezer nyugati magyar folyóiratról és lapról tud –, csak igen kevés volt képes arra, hogy tevékenységét folyamatosan végezze. Az irodalmi folyóiratok és könyvkiadók nagy többsége gyorsan elvérzett az emigráció mostoha viszonyai között.

A nyugati magyar irodalom a legkevésbé sem alkotott egységes, homogén tömböt, politikai színe is igen nagy változatosságot mutatott. Képviselői között megtalálhatók a két világháború közötti irodalmi konzervativizmus hívei, a Nyugat mozgalmának egykori résztvevői, a „harmadik út” politikáját hirdető népi írók, a polgári radikálisok, a szociáldemokraták, sőt az egykori kommunisták is, mint ahogy természetesen annak is különleges szerepe és jelentősége van, hogy ki mikor – 1945-ben, 1948-ban vagy 1956-ban – hagyta el az ország területét. Emellett számtalan olyan magatartásváltozat tapasztalható, amely meghatározza a nyugati világban élő magyar író és a szülőháza viszonyát: akadtak jelentékeny írók, például Márai Sándor, akik mindvégig távol tartották magukat a hazai szellemi élettől (és már nem érték meg a pártállami rendszer bukását), és akadtak közöttük olyanok, például Cs. Szabó László vagy Határ Győző, akik helyet találtak ebben az életben, legalább műveikkel, amelyek természetesen a magyar irodalom elidegeníthetetlen értékei.

Az emigráció több mint négyévtizedes története során igen sok újság, folyóirat, könyvkiadó és irodalmi társaság alakult, ezek nagy része azonban időközben megszűnt. A nyugati magyar szellemi élet legnagyobb tekintélyű fóruma a Borbándi Gyula és Molnár József szerkesztésében Münchenben megjelenő *Új Látóhatár* című folyóirat volt, amely nyilvánosságot adott a népi mozgalom eszméin nevelkedő és a polgári liberális eszményeket követő írástudók műveinek egyaránt. Állandó munkatársai közé olyanok

tartoztak, mint Határ Győző, Gombos Gyula, Sztáray Zoltán, Illyés Elemér, Kabdebó Tamás, Sárközi Máttyás, Czigány Lóránt és Albert Pál (azaz Sípós Gyula) – tehát nemcsak „szépirók”, hanem tudósok és irodalomkritikusok is. Mellette a Rómában Békés Gellért szerkesztésében megjelenő *Katolikus Szemle*, a Méray Tibor szerkesztette párizsi *Irodalmi Újság* és Mózsi Ferenc folyóirata: a chicagói *Szivárvány* gondozta igen eredményesen az emigrációs irodalmat. Az ugyancsak párizsi *Magyar Füzeteknek*, a *Bécsi Naplónak* és a Münchenben megjelenő *Nemzetőrnek* inkább tudományos, illetve publicisztikai jelentősége volt. Párizsban jelent meg a *Magyar Műhely* című avantgárd folyóirat, szerkesztői Bujdosó Alpár, Nagy Pál és Papp Tibor, a kísérletező, vizuális irodalom hívei. Ez a folyóirat a rendszerváltozás után hazatért és a fiatal avantgárd irodalom és művészet szervezésében vállalt szerepet. A könyvkiadók sorában a müncheni Aurora és Herp kiadókat, az Európai Protestáns Szabadegyetemet, a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kört, a washingtoni Occidental Presst, Püski Sándor New York-i Corvin kiadóját és Mózsi Ferenc chicagói Framo kiadóját kell említünk. A Magyar Műhely, a londoni Szepsi Csombor Kör és a hollandiai Mikes Kelemen Kör ugyancsak fontos könyveket adott közre.

Fontos kultúraszervező szerepe volt a különféle értelmiségi és irodalmi társaságoknak. Ezek sorában a Szépfalusi István által vezetett bécsi Bornemissza Társaságot, a hollandiai Mikes Kelemen Kört, a londoni Szepsi Csombor Kört, a párizsi Magyar Műhely Munkaközösségét, az Amerikai Magyar Baráti Közösséget (Itt-Ott Kört) kell említünk, és hasonló feladatot látott el a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, a katolikus Pax Romana és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem is. Valamennyi ilyen kör és egyesület rendszeresen rendezett konferenciákat, amelyek a nyugati magyar szellemi élet jól működő fórumai és tűzhelyei. Ezekre a konferenciákon részt vettek magyarországi, erdélyi és felvidéki előadók vagy vendégek is.

A nyugati magyar irodalom számos kiváló alkotó egyéniséget vonultat fel. Márai Sándor regényei és naplói, Cs. Szabó László elbeszélései és esszéi, illetve *Római muzsika* című útirajza, Faludy György, Tűz Tamás, Fáy Ferenc és Tollas Tibor versei, Domahidy András *Árnyak és asszonyok*, illetve Domahidy Miklós *Az osztrák vádolt* című regénye, Dénes Tibor és Monoszló Dezső prózai művei, Kovács Imre önéletrajza, valamint Határ Győző hatalmas életműve, amelyben egyforma szerepet kap a költészet, az elbeszélő próza, a drámai játék és a filozófiai esszé, és amely olyan nagyszabású művekkel büszkélkedhet, mint a *Golgheloghi* című mitikus drámasorozat vagy a *Szélhárfa* című bölcsélet esszésorozat – nos, mindez az „egyetemes” magyar kultúrát tette gazdagabbá. A nyugati magyar irodalomnak emellett nagy erőssége az értekező próza, mindenekelőtt Vajay Szabolcs, Ferdinandy Mihály, Ignotus Pál, Szabó Zoltán, Gombos Gyula, Borbándi Gyula, Illyés Elemér, Gosztonyi Péter, Kende Péter, Hanák Tibor és Szabó Ferenc történelmi, irodalomtörténeti és filozófiai munkáira gondolok.

A fiatalabb írónemzedéket is izgalmas és értékes írások képviselik. Bakucz József, Baránszky László, Horváth Elemér, Kemenes-Géfin László, Vitéz György, Major-Zala Lajos, Gömöri György, Keszei István, Thinsz Géza és Dedinszky Erika költeményeire, Karátson Endre, Kabdebó Tamás, Ferdinandy György és Sárközi Máttyás elbeszéléseire, Albert Pál (Sípós Gyula), Czigány Lóránt, Kibédi Varga Áron, Karátson Endre és Perczky Géza tanulmányaira, illetve a Magyar Műhely három említett szerkesztőjének „vizuális” költői munkásságára hazai irodalmunk is figyelt.

A nyugati magyar irodalom csak az elmúlt két évtizedben vált ismertebbé Magyarországon, illetve a szomszédos országok magyarsága körében. A részleges befogadásban kétségtelenül szerepe volt annak, hogy a nyolcvanas években már enyhültek az emigrá-

cióval folytatott politikai viták, illetve megszűnőben voltak azok a politikai jellegű elfogultságok és cenzurális kötöttségek, amelyek az emigrációs irodalom igazi befogadását mindaddig lehetetlenné tették. Mindennek következtében számos nyugati magyar író talált helyet magának a hazai szellemi életben. Cs. Szabó László élete végén többször is hazalátogatott, a sárospataki temetőben lelta meg végső nyugvóhelyét, és a pataki református nagykönyvtár gondjára bízta nagyszerű könyvtárát. Mások is értékes művekkel voltak jelen a hazai könyvkiadásban, így a régebben igen népszerű Zilahy Lajos, az útirajz-író Kutasi Kovács Lajos, a már korábban Dél-Amerikában letelepedett Lénárt Sándor, valamint az egyik legnagyobb magyar nyelvűművész: a Londonban élő Határ Győző. Faludy György, Domahidy András, Gombos Gyula, Szélpál Árpád, Tűz Tamás, Thinsz Gyula, Dedinszky Erika és Ferdinandy György ugyancsak jelen volt a hazai könyvkiadásban. A befogadás fontos gesztusa volt az 1981-ben megjelent *Vándorének* című költői, az 1987-ben közreadott *Két dióhéj* című prózai, végül 1991-ben a *Párbeszéd Magyarországgal* című tanulmányokat és esszéket bemutató antológia. Ezek az antológiák jelezték, hogy az emigráció irodalma végre hazatért.

A nyugati magyar irodalom eredményei

A nyugati (emigráns) magyar irodalomnak kettős arculata van, ez az irodalom is részben a művek (életművek), részben az intézmények rendszere. Az előbb az intézményekről beszéltünk, nézzük tehát most azt, hogy a nyugati magyar irodalom mint a művek rendszere, mit adott hozzá a jelenkori magyar irodalom egészéhez, ahhoz az irodalomhoz, amelynek hagyományosan a Kárpát-medencében található virtuális Magyarország, tehát a trianoni Magyarország mellett Erdély, a Felvidék, Kárpátalja és a Délvidék, Budapest, Debrecen, Pécs és Szeged mellett Nagyvárád, Kolozsvár, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Ungvár és Újvidék a szülőhelye. Az emigráns irodalom eme „másságát” ezúttal alkalmaslag és nagy vonalakban a következőkben tudnám körvonalazni.

1. Értékfenntartás és hagyományörzés

Az emigráns irodalom (és az emigrációs intézményrendszer) nagy érdeme, hogy képes volt megőrizni azokat az irodalmi értékeket és hagyományokat, amelyeket a hazai irodalmi kultúra cenzurális okok következtében, azaz durva politikai kényszerűségek miatt nem őrizhetett, vagy csak csonkán őrizhetett meg. Ez nem csak azt jelenti, hogy az emigráció körülményei között szabadon dolgozhattak és viszonylag kötetlenül publikálhattak olyan magyar írók, akik kényszerűségből vagy önkéntes elhatározásból elhagyták a kommunista diktatúra hatalmába került Magyarországot. Márai Sándorra, Cs. Szabó Lászlóra, Faludy Györgyre, Határ Győzöre, Kovács Imrere, Szabó Zoltánra, Gombos Gyulára gondolok és azokra, akik már az emigrációban kezdték meg tevékenységüket, tehát Bakucz Józsefre, Baránszky Lászlóra, Karátsón Endrére, Kabdebó Tamásra, Thinsz Gézára, Gömöri Györgyre, Papp Tiborra, Nagy Pálra, Vitéz Györgyre, Kemenes-Géfin Lászlóra gondolok a többi között.

Az értékvédelem és hagyományörzés azt is jelenti, hogy az emigráns irodalmi kultúra eredményesen tudta védelmezni és nyilvánosságához juttatni azokat az írókat, akiket itthon elhallgattatott vagy megcenzúrázott a politikai hatalom Így Kassák Lajost, Hamvas Bélát, Weöres Sándor, Szentkuthy Miklóst, Pilinszky Jánost, Mészöly Miklóst, Konrád Györgyöt vagy éppen Németh Lászlót, akinek legfontosabb nemzetpolitikai tanulmányai idehaza csak a rendszerváltozás előestéjén jelenhettek meg újra, és Illyés Gyulát, akinek

Szellem és erőszak című, Aczél György által karanténba záratott könyvét a müncheni Molnár József egy merész akciója juttatta el legalább egy szűkebb nyilvánossághoz. Egyszóval a nyugati magyar irodalmi intézmények igen tevékenyen működtek közre abban, ahogy a magyar irodalom meg tudott szabadulni az úgynevezett „szocialista realizmus” béklyóitól, és fenn tudta tartani nagy hagyományait, meg tudta védelmezni értékeit.

Az érdekvédelem és a hagyományörzés a huszadik századi magyar irodalom szellemiségére is kiterjedt, hiszen ki tagadhatná, hogy a korlátok közé terelt és művi úton megcsontkított szellemi hagyományokat részben és teljesen szabadon az emigráció tartotta fenn. Gondolok itt a *Nyugat* és az *Újhold* tradíciójára, a magyar avantgárd és a népi írók vagy éppen az erdélyi irodalom (az *Erdélyi Helikon*) szellemi hagyományaira. Az emigrációs intézményeknek, így az *Új Látóhatárnak*, az *Irodalmi Újságnak* és a *Magyar Műhelynek* igen nagy szerepük volt abban, hogy ezek a hagyományok minden különösebb torzulás nélkül maradhattak fenn, és érvényesülhettek idehaza is már a hetvenes évek második felétől kezdve. Az irodalom folytonossága és az irodalmi hagyomány elevevénye ugyanis elsődrendű szellemi erő, amely nélkül a fejlődés és az újítás is lehetetlenné válik, és ennek a folytonosságnak a fenntartásáért az irodalmi emigráció és ennek intézményrendszere mindig és következetesen felelősséget vállalt, és eredményesen (sok áldozattal) tevékenykedett.

2. Az emigrációs tapasztalat rögzítése: az emigráns személyiség

Egy nemzeti irodalom magának a nemzeti közösségnek a történelmi tapasztalatait rögzíti, és ezek közé a tapasztalatok közé tartozik az emigrációs tapasztalat is (akárcsak a kisebbségi sorsban szerzett történelmi tapasztalat). Egy nemzet számára, amely huszadik századi történetének alig félszázados korszaka során több alkalommal is (1919-ben, 1939-ben, 1945-ben, 1948-ban és 1956-ban) nagy emigrációs hullámokat kényszerült kibocsátani, és ennek során alkotó értelmiségének egy számottevő része elmenekült, az emigrációs tapasztalat létfontosságúvá válik, és a közös történelem kiszakíthatatlan része lesz. Elsősorban most nem is arra gondolok, hogy a nyugati magyar irodalom miként örökölte meg az emigráns lét küzdelmeit és hétköznapijait, a bécsi, müncheni, párizsi, londoni, New York-i, torontói magyar életet. Hanem arra, hogy miként számolt be az emigráns lét lelki történetéről és tapasztalatáról, a személyiség benső körében végbemenő folyamatokról. Mindennek kétségkívül a nyugati magyar költészet a legfontosabb médiuma.

A nyugati világba került magyar költők, az 1956-ban emigráltak is, hosszú évtizedeket töltöttek választott hazájukban: gondolkodásukat, élményvilágukat, általában személyiségük felépítését már ez a sok évtizedes tapasztalat szabja meg. Közérzetük meghatározója az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még a honvágy, illetve a beilleszkedés gondja volt, később már általában nem; a honvágy ritkábban szólalt meg műveikben, s akkor sem az emésztő szenvedély, legfeljebb a csendes nosztalgia formájában, amely az ifjúság természeti és emberi környezetének bensőséges emlékeivel szötte át verseiket. Természetes emberi közegüknek tekintették a választott otthont, s bár sokat utaztak a világban, úgy érezték, meggyökeresedtek valahol, vagy ellenkezőleg, teljesen a befogadó társadalom, mi több, az emberi lét peremére szorultak, mint a Párizsban elhunyt Keszei István.

Költői közérzetüket ilyen módon többnyire nem a honvágy és a kényszerű távollét keserű konfliktusa szabta meg, ha időnként hangot adtak is az elszakadás fájdalmanak, gondolkodásuk és érzésviláguk más élmények nyomán alakult. Mint emigránsok, mint irodalmi diaszpórában élő költők fokozott magányban élték át az emberi személyiség

huszadik századi izolációjának tragikumát, és költészetük nemegyszer a humánus kapcsolatait elvesztő, elidegenedett emberi személyiség szorongásos belső világát jelenítette meg.

A személyiség kiteljesítéséért vagy éppen fenntartásáért vívott küzdelem legfőbb konfliktusát kétségtelenül az emigrációs lét paradoxonai okozták: amerikai mérnöknek, svéd kiadói szerkesztőnek, angolai lengyeltanárnak, kanadai pszichiáternek kellett lenniük, ugyanakkor magyar költőnek, aki el volt szakítva a magyar irodalmi élet áramaitól, és értő közönségre alig talált, aki műveit magánkiadásban volt kénytelen közreadni, és csak a ritka alkalommal megrendezett emigrációs írótalálkozón cserélhetett eszmét költőtársaival. Az idegenben élő magyar költő helyzete állandó szerepcseréket, szerepváltásokat követelt. Gömöri György egy verse hitelesen fogalmazta meg ennek a „proteuszi” sorsnak a következményeit: „Naponta nyelvet-álarcot cserélek. / Néha úgy érzem: arcom már ez álarc, / néha meg: hiába vergődik a lélek, / megváltásra csak önnyelvén találhat.”

Az anyanyelv megváltó hatalma azonban korántsem volt egyértelmű: az emigrációs költészet 1956 utáni időszakának képviselői a köznapi életben, esetleg családi körülmények között is, többnyire idegen nyelven kényszerültek másokkal érintkezni, és csak az alkotó munka magányos óráiban használták anyanyelvüket. Erős alkotó egyéniségre és anyanyelvi ösztönre volt szüksége annak, aki a nyelvi „tudathasadástól” meg akarta őrizni magát. A költészet forrásává bizonyos esetekben éppen e kettős nyelvi helyzet vált, ez a tény, hogy a nyugati magyar költő szinte egyforma természetességgel volt képes kifejezni magát magyarul és franciául, magyarul és svédül, magyarul és angolul.

Különösen az 1956 után színre lépő emigráns nemzedék költői alakították ki meglehetősen izolált világban magyar költői „én”-jüket. A személyiség mélyebb rétegeiben zajló drámákat vetítették verseikbe, a személyiség integritásának védelmét keresték a költészetben. A világban tapasztalt szociális és politikai konfliktusok hatása alól azonban ők sem voltak képesek szabadulni, ezenkívül szülőhazájukkal kialakított kapcsolataikban is igen nagy szerepe volt költői világképük alakulásában. Az emigrációs lét egyszersmind nagyobb nyitottságot jelentett a huszadik század második felének civilizációs problémáira. A diaszpórában élő magyar költő, már csak a birtokba vett információk bősége következtében is, érzékenyebb módon reagált a bekövetkező válsághelyzetekre, mint az a költő, aki a nemzeti kultúra védelmet nyújtó bensőségében dolgozott. Az idegenként élő, magát gyökértelennek érző emigráns közérzete természetesen ki volt szolgáltatva a történelmi lét nyomasztó válságainak, minthogy személyes sorsát is e válságok döntötték el annak idején.

Midőn rossz közérzetről beszélt, szorongásába minduntalan beszűrődött a világban érzékelhető bizonytalanság és háborús félelem. Ilyen félelemről hozott hírt Thinsz Géza *Hírügynökségünk jelenti* című költői groteszkje: „hírügynökségünk jelenti: optimizmusra nincsen ok / kiáltás: pengeálmok: hírügynökségünk forgandósága: / húsba hasító félelem jelenti: eszelős optimizmusra nincsen ok.” Hasonló szorongásokról igen sok költői mű tanúskodik.

3. Az emigrációs tapasztalat rögzítése: világjárás

Az emigrációs tapasztalathoz tartozik az a tapasztalat is, amely a világban szétszóródott magyar irodalom világjárásának élménykörével függ össze. Ezt többnyire a prózairodalom rögzíti, ennek egyik meghatározó élménye éppen az idegen országok és kultúrák birtokba vétele. Az emigráns író elbeszélő tevékenységének középpontjában már eleve az önéletrajziség áll – ezt igazolja például az is, hogy Márai Sándor emigrációban alkotott

munkái közül a naplónak van igazán nagy (irodalomtörténeti) szerepük. De Cs. Szabó László elbeszélő műveiben is nagy szerepet kapott az önéletrajzság és a naplószerűség. Ez az önéletrajzság igen gyakran idézett fel távoli, esetleg egzotikus tapasztalatokat és színhelyeket.

A nyugati országokban élő magyar író számos olyan ismeretet és tapasztalatot vesz birtokába, amely a magyar irodalomban korábban természetesen hiányzott, így a távoli országok társadalmának és életének, civilizációjának ismeretét, a hazai valóságtól merőben idegen életformákról szerzett tapasztalatot. Korábban irodalmunk térképen legfeljebb Párizs (Illyés Gyula, Márai Sándor, Hevesi András) és Itália (Szerb Antal) színei voltak megtalálhatók, csupán Remenyik Zsigmond dél-amerikai regényei mutattak „egzotikus” színeket. A nyugati világban élő magyar író most minden elfogultság nélkül számol be a távoli országokban és idegen kontinenseken szerzett élményeiről: a naplóíró Márai Sándor Itáliáról és Észak-Amerikáról, Cs. Szabó László Rómáról és Hellásról, Faludy György Angliáról és Kanadáról. Határ Győző számos művében jelenik meg az angliai környezet, Domahidy András az Ausztráliában élő magyarokról is képet rajzol, Kabdebó Tamás Guyanát és az Antillákat, Ferdinandy György Puerto Ricót járta be, Karátson Endre elbeszélései párizsi és mediterrán, Sárközi Mátyás történetei angliai környezetben játszódnak, és így tovább, a beszédes példák szinte korlátok nélkül idézhetők.

4. *A modern irodalom integrálása*

A nyugati magyar költészet, különösen az 1956-os nemzedék költőinek munkássága más utakon járt, mint a hazai vagy a szomszédos országokban kifejlődött magyar líra. Erősebben hatottak reá a nyugat-európai, illetve amerikai irodalom jelenkori törekvései és költői kísérletei. A nyugati diaszpórában élő magyar költő feladatának tekintette, hogy mindazt, amit a modern francia, német, angol vagy amerikai költészetben megismert, integrálja saját költői világába, a magyar líra szerves részévé tegye. Új és gazdag tartományokat kívánt meghódítani a magyar költészet számára, innen eredt felfedező kedve, amellyel birtokába vette a modern költészet megannyi vívmányát, sőt újító kísérletét. A fiatalabb emigráns irodalom képviselői a hatvanas években szinte egyszerre választottak olyan mestereket, mint T. S. Eliot, Ezra Pound, E. E. Cummings, Gregory Corso, Allen Ginsberg, René Char, Francis Ponge, Michel Deguy, Denis Roche és Jacques Roubaud. Gyors egymásutánban kerültek az angol ezoterikusok, a francia szürrealisták, az amerikai beatnikék, majd a különféle szemiotikai, lettrista és konkrét költői irányzatok hatása alá. Ezek a modern költői hatások érvényesültek Bakucz József, Horváth Elemér, Makkai Ádám és különösen a Magyar Műhely avantgarde experimentalizmusát képviselő Nagy Pál, Papp Tibor és Bujdosó Alpár munkásságában.

A magyar líra hagyományaival azonban azok a költők sem szakítottak, akik a legerősebben vonzódtak a modern törekvésekhez. A Magyar Műhely szerkesztőinek és teoretikusainak mint költőknek, Kassák Lajos volt első mesterük, de sokat merítettek Weöres Sándor és Szentkuthy Miklós újításából is. A huszadik századi magyar költészet elvonatb bőlceseleti jellegű örökségére utal az a hatás, amelyet József Attila, Weöres Sándor vagy Pilinszky János lírája fejtett ki a nyugati magyar költők ezen nemzedékére, nevezetesen Kibédi Varga Áron, Bakucz József, Horváth Elemér, Baránszky László, Vitéz György, Sulyok Vince és Gömöri György munkásságára.

A magyar költői hagyományok egy másik vonulatának asszimilációját jelzik azok az ösztönzések, amelyeket a régi magyar verstől, illetve az úgynevezett „népi szürrealizmustól” kapott a nyugati magyar költők újabb nemzedéke. A Nagy László vagy Kormos

István által érvényre juttatott folklorisztikus szürrealisztikus dalszerűség jelentkezik Máte Imre és Dedinszky Erika népköltészeti hagyományokat ápoló vagy velük érintkező balladáiban, ráolvasásaiban. A régi magyar költészet: a végvári katonák, a protestáns prédikátorok, a kuruc szegénylegények költői hagyománya az 1956 utáni költőnemzedék néhány képviselője, elsősorban Siklós István és Kemenes-Géfin László erősebb történelmi érdeklődésében és archaizáló költői nyelvében követhető nyomon.

Hasonló integrálási szándékok jegyében alakult az elbeszélők, különösen az 1956-os nemzedék elbeszélőinek munkássága. Érdeklődésüket a személyiség belső mozgásának és konfliktusainak elemzése töltötte be, mondanivalójuk erősen alanyi vagy gondolati jellegű. Ez szabta meg narrációjuk természetét: a magyar próza vallomások és önelemző hagyományait folytatták, illetve a modern nyugati irodalom elvonatkoztatásra törekvő irányzatainak eredményeit kívánták elsajátítani. Kabdebó Tamásra az ironikus angol regény, Ferdinandy Györgyre egy időben a francia „új regény”, Márton Lászlóra Joyce tudatfolyam-ábrázolása, Karátson Endrere az argentin Borges mítikus parabolája hatott, Nagy Pál és Bujdosó Alpár esetében annak a szemiotikai jellegű „szövegirodalomnak” a hatása érvényesült, amely teljes mértékben elmosza a határt az epika és a költészet között, és merőben új jelrendszer kialakítására tesz kísérletet. Ezek az írók modern prózai kísérletek révén ábrázolták, illetve fejezték ki megfelelően a nyugaton élő magyar értelmiség helyzetét és tudatát.

A nyugati magyar irodalom hazatérése

A nyugati magyar irodalom (az emigráció irodalma) egyszerre volt nyertese és vesztese az 1989–1990-es rendszerváltozásnak. Nyertese, mert a „tiltott” státusból egyszerűen a „támogatott” szellemi teljesítmények közé került, képviselői szabadon hazatérhettek és letelepedhettek Magyarországon, az emigrációban született művek, beleértve a politikai irodalom, tehát a kommunista berendezkedést bíráló vagy támadó irodalom műveit is, szabadon terjeszthetőkké váltak, sőt sok esetben új, most már magyarországi kiadásban kerültek a hazai olvasók elé, és természetesen maga a rendszerváltás is igazolta azokat az írókat, azokat a műhelyeket, amelyek évtizedeken keresztül az emigráció sok tekintetben mostoha körülményei között tartották fenn az írói szabadság, a polgári mentalitás eszményeit, és minden ideológiai kötöttség nélkül tájékozódhattak a nyugati világ szellemi, irodalmi áramlatai között.

A nyugati magyar irodalmi élet képviselői közül igen sokan mindennek ellenére a rendszerváltozás egyik vesztesének érzik azt az irodalmi kultúrát, amelyet hosszú évtizedek áldozatos munkájával hoztak létre. Többen látták úgy, hogy a magyarországi irodalmi élet valójában nem integrálta vagy nem integrálta megfelelően a nyugati magyarok irodalmát. Borbándi Gyula 1996-ban megjelent *Emigráció és Magyarország* című összefoglalásában, amely a nyugati magyar emigráció 1985 és 1995 közötti történetét – és ennek során a hazai beilleszkedés történetét – mérte fel, Czigány Lórántra hivatkozva adott képet a nyugatiak elégedetlenségéről: „A fenti áttekintés – zárta le a nyugati magyar irodalom hazatérésének eseménytörténetét vázoló fejezetét – azt a benyomást keltheti, hogy a nyugati magyar írók beilleszkedése a hazai irodalmi intézményrendszerbe és a két irodalmi központ egyesülése megtörtént. Panasz legfeljebb azok részéről hangozhatnak el, akik ebből bármi oknál fogva kimaradtak. Általános elégedettség a nyugatiak körében mindezek ellenére nem következett be. Egy évtized tapasztalatait összegezve Czigány Lóránt találón állapította meg, hogy a nyugati magyar íróknak ugyanolyan hiányérzete van a hazai fogadtatást illetően, mint amilyen a hazai közvéleményben régóta észlelhető

a hazai irodalom nyugati recepciójával kapcsolatban. A nyugati magyar irodalomnak ugyanúgy nem sikerült »betörníe« a hazaiba, mint ahogyan a hazainak nem sikerült a nyugatiba. Mindketten a jelenlét hiányát érzik. A hazai magyar irodalom – Czigány szerint – nincs jelen a nyugati irodalmi tudatban. Ugyanúgy, mint ahogy a nyugati magyar író sincs jelen a hazai irodalmi tudatban.”

A nyugati világban élő magyar írók igen nagy hányada ma is kissé otthontalannak érzi magát az óhazában és ennek szellemi életében. Mindennek számos oka van, és ezt az otthontalanságot természetesen nem lehet pusztán a magyarországi irodalmi élet „szűkkeblűségével” magyarázni. Az egykori emigráció hazatérése igen sok szociális, politikai és kulturális, ezek mellett pszichológiai kérdést vet fel, minthogy a nyugati magyar „töredék-társadalom” és a hazai társadalom össze nem egyeztethető szociális és kulturális szerkezetet mutat, és a reintegrációnak igen nagy kihívásokkal kell megküzdenie. Már csak annak következtében is, hogy az elmúlt évtizedek magyar emigrációjának minden korábinál hosszabb ideig kellett a szülőhazától távol maradnia: 1849 után kevesebb mint két évtized, 1919 után pedig csupán két és fél évtized volt a kényszerű vagy önkéntes száműzetés időtartama, 1945, 1948 vagy 1956 után pedig legkevesebb három és fél évtized. Ennyi idő leforgása alatt a leginkább elszánt emigráns is elhelyezkedik a befogadó társadalomban, a politikai emigráció egyszerűen értelmetlenné válik, és a tömeges hazatérésre nincsen sem szándék, sem lehetőség. Vagyis az emigráció igen nagy részénél egyszerűen „okafogyottá” vált a hazai befogadás és integráció.

A nyugati világ magyarsága létszámát és intézményi erejét tekintve különben is radikálisan megfogyatkozott a kilencvenes évek során. Igaz, mondjuk ki nyíltan, a nyugati, például az amerikai magyarság létszáma korábban sem volt olyan nagy, mint ahogy ezt szivárványos elképzeléseket tápláló statisztikusok állították. Több alkalommal is napvilágot láttak olyan kimutatások, amelyek szerint a Kárpát-medencén kívül, vagyis eleve szórványvidékeken összesen kétmillió hatszázezer magyar él, közülük közel kétmillió az észak-amerikai kontinensen. Ez így nyilvánvaló túlzás. Az amerikai magyarság két közismert és tekintélyes személyisége: Nagy Károly egyetemi tanár és Papp László, a Magyarok Világszövetségének korábbi nyugati régióelnöke néhány esztendeje megjelent felmérésükben egymillió hatszázezerre teszik a magyar származású amerikaiak számát, közülük azonban csak minden tizedik, nagyjából százötvenezer ember beszél otthon magyarul, a többi legfeljebb valamiféle többé-kevésbé homályos származástudat fűzi a magyarsághoz és ősei szülőföldjéhez. Nagyjából hasonlót állít Szabó A. Ferenc, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem tanára, aki azt állapította meg, hogy az Egyesült Államokban mindössze 148 ezer, Kanadában 25 ezer, a nyugat-európai országokban 65 ezer és a teljes nyugati világban (ideértve Dél-Amerikát és Ausztráliát is) összesen mintegy 280 ezer magyar él – ez a hosszú időn keresztül emlegetett számadatnak nincsen 15%-a sem.

A nyugati magyarság létszáma tehát jóval kisebb annál, mint amennyit vérmes politikusok állítanak, ez a magyarság azonban még így is tekintélyes erőt, elsősorban szellemi erőt képvisel, csakhogy ez az erő, személyes tapasztalataim szerint is, napról-napra fogyatkozik. Egy etnikai, illetve kulturális közösség súlyát, befolyását azonban természetesen nem csak létszámán lehet mérni. A nyugati magyarságnak a kilencvenes években is tekintélye és politikai-kulturális befolyása volt, különben a befogadó országok társadalmában is. A nyugati világban élő magyarok avagy magyar származásúak között imponáló számban találhatók tekintélyes politikusok (például az amerikai Georges Pataki és Tom Lantos, a francia Nicolas Sarkozy), gazdasági hatalmasságok, Nobel-díjas tudósok, egyetemi tanárok, sikeres orvosok, mérnökök, közgazdászok, írók és így tovább. Őket mindenképpen el kellene érnie a magyarországi politikai és szellemi életnek avégett,

hogy a nagyvilágban mint önkéntes „diplomaták”, képviseljék és védelmezzék a magyar érdekeket, természetesen a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyarok érdekeit is. Erre a „meg nem hatalmazott” diplomáciai tevékenységre különben korábban is vállalkoztak, minthogy a Kádár-korszak évtizedeiben számos olyan nemzeti (egyetemes magyar, kisebbségi magyar) érdek létezett, amelyet egyedül az emigráció szólaltatott meg a nagyvilág nyilvánossága előtt.

A nyugati magyarság az emigráció hosszú évtizedei során igen sok szellemi értéket halmozott fel, nagy kérdés, hogy ezeket az értékeket vajon integrálta-e a hazai szellemi élet a rendszerváltozás után. Hadd hivatkozzam most csupán a nyugati magyar irodalomra. Az egykori emigráció írói közül néhányan rangos kitüntetéseket kaptak: Márai Sándor posztumusz Kossuth-díjat, Faludy György és Határ Győző Kossuth-díjat, Gombos Gyula és Borbándi Gyula Széchenyi-díjat, ugyanakkor igen sok olyan magyar író dolgozott a nyugati világban, mondjuk Cs. Szabó Lászlótól és Szabó Zoltántól kezdve Bakucz Józsefíg és Domahidy Andrásig, akiket elkerült az az elismerés, amely idehaza viszonylag szerényebb szellemi teljesítményeknek is kijárt.

Márai Sándornak méltán életműsorozata jelenik meg, és több irodalomtörténeti munka is foglalkozott munkásságával, ugyanakkor igen sok kiváló nyugati magyar író recepciója továbbra is várat magára, nem indult meg Cs. Szabó László és Kovács Imre életműsorozata és elakadt a Szabó Zoltán munkáit egybegyűjtő sorozat. A nyugati magyar szellemi élet jelesei ma minden feltétel nélkül lehetnek otthon a hazai (vagy éppen az erdélyi) folyóiratokban, mindazonáltal jelenlétük ma sem folyamatos, a nyugati magyar kultúra amiatt is sokat veszített nyilvánosságából, hogy szinte teljes mértékben megszűntek ennek a nyilvánosságnak a fórumai: az *Új Látóhatár*, az *Irodalmi Újság*, a *Katolikus Szemle* és legutóbb a *Szívárvány*, és ma egyedül a nem túl nagy terjedelemben közreadott *Bécsi Napló* és a Budapestre költözött *Magyar Műhely* című avantgárd folyóirat őrzi a folytonosságot.

A nyugati magyar folyóiratirodalom-önfelfszámolás nem csak nyugati magyar veszteség. Ezek a folyóiratok ugyanis bizonyos (nem egyszerűen földrajzi, hanem szemléleti) távlatból és magaslatról kísérték figyelemmel a magyarországi (és kárpát-medencei) politikai és szellemi eseményeket, és általában elfogulatlan véleményeknek adtak teret. Miként szüntelenül tapasztaljuk a hazai szellemi életben, ahol egymás ellen forduló „szekértáborok” artikulálják nézeteiket, ez az elfogulatlanság és tárgyilagosság alig található meg. Következésképp némi elégedetlenséggel lehet megállapítani azt, hogy a nyugati magyar fórumok felszámolása bizonyos úrt hagyott maga után, és hiányzik az a kritikus elemzés, amelyet korábban például az *Új Látóhatár* és az *Irodalmi Újság* adott.

Persze jól tudom, hogy ezeknek a folyóiratoknak a szerkesztői igencsak megérdemelték, hogy visszavonuljanak a napi lapszerkesztői feladatoktól, ha a szabad véleményformálástól és bírálattól nagyon helyesen nem vonultak vissza: olyan írókra és publicistákra gondolok, mint Borbándi Gyula és Méray Tibor. Kétségtelen, hogy az egykori magyar emigráció politikai és szellemi vezető gárdája mára idős korba került, és maga az emigráció intézményrendszere is nagyrészt felbomlott. Azonban még így is sok olyan nyugati magyar értelmiségi dolgozik az egykori emigráció szellemi őrhelyein: magyar egyesületekben vagy éppen a befogadó országok egyetemlein, tudományos intézményeiben, akiknek véleményére oda kellene figyelnie a magyarországi közéletnek és szellemi életnek. Csupán mintaként említek meg néhány nevet, olyanokra gondolok, mint Nagy Károly, az amerikai Rutgers-egyetem tanára, Ludányi András, Éltető Lajos, Deák István, ugyancsak amerikai magyar professzorok, Gereben István, akinek publicisztikai írásait rendszeresen lehet olvasni az amerikai magyar sajtóban, Lipták Béla, akinek a Duna vé-

delmét szolgáló tevékenysége a hazai közvélemény előtt is jól ismert, Deák Ernő, aki Bécsben, Schöpflin György, aki Londonban, Schreiber Tamás, aki Párizsban, Hellenbart Gyula, aki Hamburgban folytat tudományos vagy publicisztikai tevékenységet. A nyugati világban élő és az egyetemi magyar érdekek mellett mozgósítható tekintélyes tudósok, egyetemes tanárok, publicisták száma (legalábbis Borbándi Gyula *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia* című nagy munkájának tanúsága szerint) több százra tehető. A magyar közélet és szellemi élet irányítói ezt a „kapcsolati tőkét” eddig csupán érintőlegesen vették igénybe, holott éppen velük kellett volna a magyar érdekek érvényesítése és az ország külföldi arculatának kedvező alakítása kedvéért összefogni.

Igaz, az elmúlt esztendő során több alkalommal is összegyűlt, még hozzá a magyar államélet központjában: az Országházban a *Magyarország 2000* nevet viselő nagy létszámú összmagyar tanácskozás, és ezen valóban a nyugati magyar értelmiség számos jeles képviselője fejthette ki az ország jövőjét érintő elgondolásait. A tanácskozásokon elhangzott vélemények és javaslatok egész sora mindazonáltal csupán írott malaszt maradt, alig történt valami annak érdekében, hogy a nyugati magyarok nézetei valamiképpen bekerüljenek a hazai közélet vérkeringésébe, ráadásul a konferenciák sorozata 1999-cel meg is szakadt.

Mindezek után aligha lepődhetünk meg azon, hogy a nyugati magyar értelmiség, a nyugati magyar írók is, többnyire csalódottnak érzik magukat. Nemcsak amiatt, hogy a mögöttünk lévő évtized aligha váltotta be a rendszerváltozáshoz fűzött lelkes reményeket, hanem azért is, mert többnyire közömbösen hártotta el vagy mellőzte a mindenkori hatalom. A valóban rátermett és befolyásos nyugati magyar értelmiségiek helyett – kevés kivétellel – olyanok kaptak hivatalos megszólítást, akik inkább nyereszkesdni szerettek volna a hazai átalakulásokon, mintsem segíteni az itthon maradt óriási többség gondjain. Ráadásul igen sok olyan egykori emigráns jutott Magyarországon szerephez és befolyáshoz, aki képtelen volt megszabadulni az egykori politikai emigráció korszerűtlen eszméitől és még korszerűtlenebb ábrándjaitól.

Ezért állítom, hogy a nyugati és hazai magyarok párbeszéde nem hozta meg a korábban mindkét fél által remélt eredményeket. Bizonyos tanácstalanság és zavar érzékelhető ennek a párbeszédnek a történetében, erre utalnak Borbándi Gyula, illetve Czigány Lóránt korábban idézett megállapításai is. A nyugati magyar értelmiség és ezen belül az irodalmi élet hazai helyzete következésképp még mindig rendezetlennek mondható, és mindkét fél (a hazai és a nyugati) számára további feladatokat jelöl meg: mindenekelőtt a két fél dialógusát kellene elmélyíteni.

Szarka László

**A városi magyar népesség számának alakulása
a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)***

**Changes in the Number of the Hungarian Urban Population
in Hungary's Neighbouring Countries (1910–2000)**

The Hungarian urban population suffered heavy losses in recent years due to assimilation and migration. These losses were result of forced industrialization, formation of administrative districts and the harmful "side-effects" of urbanization: the collapse and eventual liquidation of the Hungarian cultural and educational system, and the drive-out of Hungarian language usage from the big cities.

A kisebbségi magyarsággal foglalkozó történeti demográfiai munkák rendszerint nagy nyomatékkal említik meg azt a tényt, hogy a népszámlálási adatok és a helyi elemzések tanúsága szerint a szomszéd országokban élő magyar közösségek a legnagyobb arányban a városokban fogyatkoztak meg. Kocsis Károly legutóbb például így összegezte ezt a folyamatot: „Jóllehet a városlakó magyarok száma az elmúlt évtizedben összességében a Kárpát-medence minden országában növekedett, de ez messze elmaradt az adott államalkotó nemzeteknek – a természetes, egyre inkább felgyorsuló asszimiláció által is támogatott – városi növekedési ütemétől (pl. Erdély városaiban 1977–1989 között +4,2% magyar, +33,9% román, Kárpátalja városaiban 1979–1989 között +0,2% magyar, +24% ukrán). Ennek eredményeként mind a mai napig folyamatos a magyarok visszaszorulása a szomszédos országok városainak túlnyomó többségében.”¹

A hét szomszéd országban élő 2,7–2,8 milliós kisebbségi magyarságon belül a 344 határon túli kárpát-medencei város közül a tíz évvel ezelőtti adatok szerint mindössze 31 volt magyar többségű. (ld. az 1. sz. táblázatot.)

Ötezernél nagyobb lélekszámú helyi magyar közösség a Kárpát-medence 72 településén élt, ebből hat nem városi rangú nagyközség. Az ezeken a településeken élők teszik ki a magyarok 43 százalékát, azaz kb. 1,2 millió főt.

Szlovákiában 14 magyar többségű város volt 1991-ben. Ugyanakkor tizennyolc városi településen haladta meg a magyarok száma az ötezer főt (Pozsony, Somorja, Duna-szerdahely, Nagymegyer, Galánta, Vágsellye, Gúta, Komárom, Érsekújvár, Léva, Ipoly-ság, Füleek, Rimaszombat, Tornalja, Rozsnyó, Kassa, Nagykapos, Királyhelmec).

Kárpátalján mindössze három ilyen város és egy nagyközség akadt a legutolsó népszámláláskor, és pedig: Ungvár, Munkács, Beregszász, illetve Nagydobrony. A városok közül egyedül Beregszászon volt többségben a magyar népesség.

* Az V. nemzetközi hungarológiai kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) elhangzott előadás szerkesztett szövege.

¹ Kocsis Károly: Magyar kisebbségek a Kárpát-medencében, In: *Magyarok a világban. Kárpát-medence*. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról. CEBA Kiadó, Budapest, 2000. 26.

1. TÁBLÁZAT

1. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Erdély 38 városában élt ötezenél nagyobb lélekszámú magyar közösség. Ezek: Máramarossziget, Nagybánya, Szatmárnémeti, *Nagykároly*, *Érmihályfalva*, Margita, Nagyvárad, *Nagyszalonta*, Arad, Zilah, Dés, Beszterce, Szászrégen, *Marosvásárhely*, Torda, Dicsőszentmárton, Medgyes, Segesvár, Nagyenyed, *Székelykeresztúr*, *Székelyudvarhely*, *Szentegyháza*, *Szováta*, Gyergyóremete, *Gyergyószentmiklós*, *Csikszereda*, *Kézdivásárhely*, *Kovácsna*, *Sepsiszentgyörgy*, *Barót*, Brassó, Hosszúfalu, Petroszény, Vajdahunyad, Déva, Lugos, Temesvár. Az erdélyi városok közül 1990-ben tizenhétben volt még magyar többség, ezeket a fenti felsorolásban kurzívval jelöltük. A magyar többségű városok sorába tartozik még az ötezenél kisebb magyar népességgel rendelkező Tusnádfürdő, Borszék és Szilágycsehi.

Szerbiában mindössze 17 városi rangú településen élt több mint 5 ezer magyar: Szabadka, *Bácztopolya*, *Temerin*, Újvidék, Horgos, *Magyarkanizsa*, *Zenta*, *Ada*, Nagyikinda, *Óbecse*, Törökbecse, Nagybecskerek, Zombor, Csantavér, Szenttamás, *Mohol*, Kishegyes, Ómoravica és Péterréve. Közülük a kurzívval jelölt hétben, továbbá az ötezer magyar lakossal nem rendelkező Palicson és Csókán, tehát összesen 9 vajdasági városi rangú településen élnek a magyarok helyi többségben.

Horvátországban, Szlovéniában, Ausztriában pedig nincs olyan város, amelyikben öt-ezenél több magyar lakott volna tíz évvel ezelőtt, de olyan város sem akadt ezekben az országokban, ahol a magyarok helyben többséget alkottak volna.

A szakirodalomban az urbánus magyar népességfogyás okait illetően alapvetően egyetértés alakult ki. A kül- és belpolitikai döntések, háborús konfliktusok, békeszerződések nyomán lezajlott migrációs hullámok, a természetes népszaporulat egyre alacsonyabb szintje mellett több más, nem kevésbé sajátosan kelet-közép-európai jelenséget is figyelembe kell venni a városi környezetben végbement etnikai változások elemzésekor.

Nézzük tehát, melyek azok a legfontosabb tényezők, amelyek a 20. század folyamán a szomszédos országokhoz került területeken a városok etnikai arculatát ilyen jelentős mértékben megváltoztatták?

Az alábbiakban előbb néhány olyan „etnikai térformáló erőt” vizsgálunk, amelyek igen erőteljesen befolyásolták a városok nemzetiségi összetételének alakulását, majd pedig a magyar kisebbségi közösségek városi térvesztésének folyamatát mutatjuk be néhány konkrét példával. A rövid 20. század kelet-közép-európai városiasodási folyamatait alapvetően a nemzetállamok terület- és városfejlesztési célkitűzései, illetve a kommunista pártállami időszak mesterségesen felgyorsított, erőltetett urbanizációs politikája határozta meg. A szomszéd országok városfejlesztési politikájának ez a két meghatározó szempontja a magyarok által is lakott régiókban és városi településeken:

1. A legáltalánosabb tényezőként azt a 20. század folyamán többször lendületet kapott, az 1960–1980 közötti kommunista típusú, voluntarista városfejlesztések során súlyosan deformálódott urbanizációs folyamatot említhetjük, amelynek eredményeképpen az egész Kárpát-medence városszerkezete radikálisan megváltozott. A térség dinamikusan fejlődő nemzeti közül a szlovákok, ukránok, románok és szerbek – természetes népszaporulatuknak és a magyar többségű régiókban nemzeti kolonizációs célokat is szolgáló, tudatosan irányított belső vándormozgalmaknak köszönhetően – igen jelentős városközpontokat tudtak kialakítani.

A Vajdaságban a 20. század második felében az 1953–1991 közötti időszakban a városi népesség megduplázódott (502 ezerről 1 millió 122 ezerre, az összes népességen

belüli arányszám pedig 29,5-ről 55,7 százalékra).² Ennél is radikálisabb és gyorsabb urbanizációs folyamatok zajlottak le Erdélyben, különösen az 1960–1980-as évtizedekben, a Ceausescu-korszak erőltetett, voluntarista városfejlesztési politikája nyomán. A két világháború közötti korszakban (1920–1941 között) az erdélyi városlakó népesség összlélekszáma mindössze négyszázezer fövel gyarapodott, és csupán másfélszázezerrel haladta meg az egymilliót. Ezzel szemben, 1966 és 1985 között a városlakók száma 1,6 millióval lett nagyobb, és megközelítette a 4,45 milliót.

Az urbanizációs folyamatok kelet-közép-európai sajátosságai közül már itt megemlíthetjük az új határok mentén funkciójukat veszítő korábbi régióközpontok háttérbe szorulását, az etnikai hátországukat, kulturális, gazdasági, politikai kapcsolatrendszerüket elvesztő alközpontok helyzetének átértékelődését.

2. Az urbanizáció a Kárpát-medencében természetesen szorosan összefüggött az iparosítással és a belső migrációs folyamatokkal. Az iparosításnak a két világháború közötti korszakban viszonylag csekély urbanizációs szerepe volt, az 1950-es évektől kezdődően viszont annál nagyobb. Az új ipari központok kiépítésekor a városok magyar jellegét kétféleképpen vették figyelembe a szomszéd országok felelős irányítói: az iparosításra alkalmas magyar jellegű városok egy részét kolonizációs célpontként kezelve, tudatos betelepítési hullámokkal igyekeztek a város etnikai arculatát megváltoztatni. Más esetekben a többségi nyelvtérülethez közelebb eső városokat részesítettek előnyben akkor is, ha az adott régióban valamely magyar jellegű városban egyes ipari ágazatoknak komoly hagyományai is voltak. Az iparosodással összefüggő urbanizáció a kisebbségi népcsoportok esetében felerősítheti – és a magyar kisebbségek esetében fel is erősítette – azokat az iskoláztatási, nyelvi hátrányokat, amelyek miatt a kisebbségek iskolai képzettség tekintetében általában jóval elmaradnak az országos átlagtól. A mesterségesen felgyorsított kommunista urbanizációnak ezt a több kísérőjelenségre is visszavezethető erőteljes asszimilációs hatását jól érzékelteti a magyar népességarányának 20 százaléknál nagyobb csökkenését kimutató városok kimutatása. (2. sz. táblázat)
3. A térség valamennyi országában milliós nagyságrendben áramlottak a városokba a földreformok és kolhozosítások idején földjüktől és paraszti megélhetésüktől megfosztott agrártömegek, illetve az olcsó segédmunkára vállalkozó alulképzett rétegek. A migrációs folyamatoknak témánk szempontjából egyik legfontosabb térségi sajátossága az úgynevezett interregionális migráció, amelynek során távoli vidékről toborozták a munkaerőt az ipari fejlesztésekhez, s ehhez különféle juttatásokat, engedményeket (letelepedési segílyt, lakást, kedvező bérezést stb.) helyeztek kilátásba
4. A kárpát-medencei városhálózat alakulása szempontjából mindig igen fontos tényezőnek számított a közigazgatási politika. A trianoni békeszerződés következtében végbement államjogi változások radikális közigazgatási átrendezést is maguk után vontak. A korábbi magyarországi regionális alközpontokra – mint például Pozsony, Kassa, Ungvár, Kolozsvár, Temesvár, Újvidék – az új államokhoz került tartományok többségi nemzeti központjainak szerepét osztották ki. A két világháború

² Kocsis Károly and Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. RCES – MSP Hungarian Academy of Sciences. Budapest 1998. 158–160. – Mirmics Károly: *A vajdasági népesség urbanizálódása nemzetiségek szerint*, Kézirat, Teleki László Intézet archívuma. Saša Kicošev: *The Development of the Urban Population of Vojvodina*. 6 p. Kézirat. MTA Kisebbségkutató Intézet Kézirattára.

2. TÁBLÁZAT

között elkezdődött ezeknek a regionális központoknak nem magyar nemzeti központokká történő radikális átalakítása, ami egyrészt a tudatos betelepítés és nemzeti átalakítás közigazgatási politikájával párosult. A belső közigazgatási határoknak gyakori, de minden esetben a többség szempontjait kiszolgáló módosításai szintén igen csak megkövetelték a súlyos asszimilációs veszteségeket. A városi magyar népesség térvészésének arányát és ütemét jól mutatja annak a tíz nagyvárosnak a példája, amelyekben 1910 előtt, de még a két világháború között is igen jelentős arányban éltek, mára viszont a szomszéd államok többségi nemzeteinek legfontosabb regionális központjaivá váltak, Pozsony pedig Szlovákia fővárosa lett (3. sz. táblázat).

5. A városiasodás és városfejlődés, tehát az urbanizációs folyamat minden korban igen szorosan összefügg az adott társadalmak gazdasági erejével, kulturális adottságaival s természetesen a politikai tényezőkkel. Ez volt a helyzet a középkori városalapítások esetében, s éppígy a kora újkori, újkori városfejlődésben is. Az urbanizációs folyamat sikerei az állami szervezethez fokmérőjét jelentik, a sikeres városfejlődés az adott állam és társadalom gazdasági erejét, kulturális fejlettségét bizonyítja. Ráadásul a városokat – mint igen régi idők óta egymással érintkező etnikumok, nemzeti közösségek találkozó pontjait – a mindenkori hatalom a saját nyelv, saját nemzetiség terjesztésére is megpróbálta tudatosan felhasználni. A dualizmus korában a magyar liberális nacionalizmus legjobb képviselői nemigen bíztak az iskolai magyarosodás-magyarosítás erejében, annál inkább a gyorsan magyarosodó városok mintaadó szerepében. Magyarország szomszédjai kezdetől fogva tudatos közigazgatási és városfejlesztési politikával törekedtek arra, hogy a magyarlakta vidékek városainak etnikai arculatát hol radikális, hol fokozatos telepítési, asszimilációs, iparosítási stb. akciókkal átalakítsák. Ezt a célt szolgálta a két világháború közötti román „kultúróna” politikája, amely a román betelepülőknek jelentős kedvezményeket adott. A masaryki Csehszlovákia a nyelvtörvényben megszabott 20 százalékos nyelvhasználati küszöb alá igyekezett nyomni Pozsonyt és Kassát, amelyek a Szlovákia feletti korlátlan uralom szempontjából kulcsfontosságúnak bizonyultak.

A második világháború utáni időkben az újabb menekülthullám mellett a reszlovakizáció és a lakosságcsere, a malenkij robot és a délvidéki bosszúhadjárat százezres nagyságrendű veszteséget jelentett a kisebbségi magyarság város lakó népességének. Ekkor veszítette el Pozsony korábbi magyar népességének közel negyötöd

³ A szlovákiai városok magyar népességének fogyását ld. Gyurgyík László: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*, Kalligram, Pozsony 1994. 23–26. Pozsonyra vonatkozóan: Salner, Peter: *Premeny Bratislavy 1939–1993. Etnologické aspekty sociálnych procesov v mestskom prostredí*. Veda, Bratislava 1998. A szlovákiai városok etnikai arculatának változásáról ld. még: Krivý, Vladimír: 49 Stáde: Wandel und Kontinuität. In: Mannová, Helena (Hg.): *Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft in der Slowakei 1900–1918*. AEP, Bratislava 1997. 37–59.

⁴ Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához. In: Uő: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéhez*, Püski, Budapest. 1999. 188–192. – Vofkori László: *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*, Balaton Akadémia, Vöröserény 1996. 92.

részét,³ s kezdődött el a felvidéki, kárpátaljai, partiumi határ menti városláncolat magyar jellegének gyors eróziója.⁴

3. TÁBLÁZAT

⁵ *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1998.

⁶ Varga E. Árpád: *Városodás, vándorlás, nemzetiség*. 188–192.

6. A városi önkormányzati politika mindenkor és mindenütt kulcsfontosságú faktora a városfejlesztés összetett feladatának. Az egyes országokban különböző önkormányzati modellek érvényesülnek, s az ezekhez való alkalmazkodás a látszólag centralizált romániai modellben is jelentős eredményeket tud felmutatni, míg a viszonylag leginkább nyugatias szlovéniai modell sem tudta a lendvai magyarság pozícióit számottevően felerősíteni.

Vizsgáljuk meg most közelebbről, milyen nagyságrendű etnikai változásokról van szó a Kárpát-medence Magyarország határain kívül eső városhálózatában? Vegyük példaként a vajdasági és az erdélyi városlakó magyarság adatait. A Vajdaság 109 városában a magyarság tíz évvel ezelőtt már csak 17,8 százalékkal volt jelen. Pedig a 19–20. század fordulóján a vajdasági magyarok alkották a városok népességének 61 százalékát. Az 1991. évi népszámlálási adatok szerint tehát arányuk nyolcvan év alatt kevesebb mint egyharmadára esett vissza. Ugyanakkor a 20. században a szerb városi népesség az 1910. évi adatokhoz képest hatszor nagyobb: a városi összslakosság 55,2 százalékát alkotják, miközben a tartomány egészén belül a szerb népesség száma 300 százalékkal növekedett a vizsgált időszakban.⁵

A városok növekedésének természetes alapját 1991-ig a vidéki népesség városba költözése jelentette: az 1960–1990 között beköltöző több mint 900 ezer személynek 53,1 százaléka falusi környezetből települt be, míg 42,1 százalék más városból költözött át.

A vajdasági települések közt a 109 város mellett további 122 vegyes jellegű, nagyközségi település is található, ami a városiasodás további lehetőségeit is jelzi. Ezzel együtt az elmúlt háborús évtizedben nem az urbanizáció, hanem sokkal inkább a migrációs és emigrációs hullámok határozták meg a vajdasági etnikai folyamatokat.

Az erdélyi városok népességének robbanásszerű növekedését Varga E. Árpád elemzése alapján négy periódusra oszthatjuk: az 1948 és 1966 közötti időszakban 630 ezerrel, 1966 és 1977, valamint 1977 és 1989 között 1,2, illetve 1,5 millióval, azaz negyven esztendő alatt összesen több mint 3 millióval, tehát négyszeresére nőtt a az erdélyi városlakók száma. A városok fejlődésében jól kimutatható különbségek vannak Észak- és Dél-Erdély között. A két világháború közt a két rész nagyjából egyenlő gyorsasággal fejlődött, 1948 után azonban a dél-erdélyi városok népessége lényegesen nagyobb ütemben nőtt, és 1992-ben meghaladta a 2,5 milliót, szemben az észak-erdélyi városok 1,8 millió lélekszámával. A magyar népesség aránya – nem csekély mértékben az 1940. évi második bécsi döntés nyomán kialakult helyzetnek és későbbi következményeinek köszönhetően – Észak-Erdélyben az elmúlt fél évszázadban (1948–1992 között) 61,8-ról 35,8 százalékra csökkent, míg Dél-Erdélyben ugyanezen időszak alatt 21,4-ről 8,9 százalékra zsugorodott.⁶

Egész Erdélyre vonatkozóan az 1910. évi 64,6%-os magyar részarány 1920–1930 között 45,8–44,8%-ra csökkent, 1948-ban 39 százalék volt, majd 1977 és 1992-ben 23,8–20,3% lett. Ugyanezen időszak alatt a románok a 17,7 százalékos nyitóértékről 1992-ben 77 százalékig jutottak. A tényleges helyzet kifejezésére még egy adat: az 1977–1992 közötti időszakban a 800 ezernél több erdélyi városlakó magyar csupán 40 ezerrel gyarapodott, szemben a románok 950 ezres növekedésével. Minden jel arra mutat, hogy ez a folyamat az utolsó tíz évben sem fejeződött be.

Végezetül nézzük meg, hogy a fenti vázlatos elemzést és az egyre kiterjedtebb statisztikai adatbázisokat felhasználva milyen várostípusokat lehet megkülönböztetni a kisebbségi magyar városi közösségek helyzete szerint.

1. A székelyföldi magyar többségű város típusa, amely a megfelelő vidéki etnikai háttérrel képes volt ellenállni a románosítási törekvéseknek. Az ehhez a típusozásba tartozó kis és közepes nagyságú városok nem estek át megalomán fejlesztési periódusokon, a lakótelepekkel való felduzzasztást és arcesztést is sikerült lefékezniük. A székelyföldi városokon kívül ide tartozik Dunaszerdahely és Nagymegyer, a Felső-Bodroghközben és az Ungvidéken Nagykapos és Királyhelme, továbbá a partiumi Érmihályfalva, a vajdasági Zenta.
2. A történeti régióközpontok gyors nemzetváltási folyamatokat elszenvedő típusába tartoznak azok a városok, amelyeket a többségi népcsoport nemzet- és államépítő törekvései megvalósítására szemelt ki mint saját regionális alközpontokat. Így történt ez Pozsonyban, Kassán, Ungváron, Szatmárnémetiben, Kolozsvárott, Brassóban, Temesvárott és Újvidéken.
3. A trianoni határokhoz szorosan tapadó kis és közepes nagyságú „határvidéki városok”, amelyek a betelepülő nem magyar népesség mellett is képesek voltak megőrizni a település magyar jellegét. Ezek: Komárom, Ipolyság, Fülek, Szepsi, Beregszász, Érmihályfalva, Szabadka.
4. Az iparosítás és a kommunista típusú urbanizáció nyomán hirtelen nagyra nőtt városok két altípusa:
 - a magyar gyökerű, korábban magyar többségű kisvárosból nem magyar ipari központtá váló városok altípusa, úm.: Léva, Losonc, Munkács, Zilah, Nagyban
 - a magyar nyelvterülethez közel eső nem magyar város típusa, amely nagyipari munkahelyeivel jelentős magyar népességet is felszívott (ennek csak kisebb része képes magyarságát megőrizni). Ilyen például Nagyszombat, Nyitra, Besztercebánya, Nagyszőlős, Vajdahunyad, Segesvár, Fogaras, Nagybecskerek stb.

Vázlatos összehasonlító megjegyzéseink és az annak alapját jelentő statisztikai elemzés alapján három fontos következtetést szeretnénk végül hangsúlyozni. A demográfiai változások – a két bécsi döntés, illetve a kárpátaljai és bácskai visszacsatolást követő rövid időszak kivételével – az egész huszadik században folyamatosan negatív trendet mutatnak, amit elsősorban a magyarság szempontjából kedvezőtlenül alakuló népességszámcsökkenéssel, a nem magyar népességnek a városok növekedését lehetővé tévő tömeges beköltözésével, valamint az erőteljes asszimilációs folyamatokkal lehet magyarázni.

A két világháború közötti változások a szlovákiai, kárpátaljai és a bánági régió nagyvárosaiban jelentették a legnagyobb térvesztést, de egyetlen régióban sem csökkentették a magyarság számarányát, kulturális jelenlétét olyan mértékben, mint később, a második világháborút követően, elsősorban az 1960–1980 közötti időszakban. A magyar városi népesség asszimilációs és migrációs veszteségei szorosan összefüggnek az erőltetett szocialista iparosítás, körzetesítés, urbanizáció negatív kísérőjelenségeivel: a magyar kulturális, oktatási intézményrendszer megroppanásával, esetenként felszámolásával, illetve a városokon belüli magyar nyelvhasználat kiszorulásával.

A kisebbségi magyar közösségek számának csökkenését eredményező városi asszimilációs folyamatok az 1960–1980 közötti évtizedekben erősödtek fel a legnagyobb mértékben, amit az elmúlt évtized a mostani népszámlálások előrejelzései, előzetes részeredményei alapján csak igen csekély mértékben tudott lefékezni.

Hamberger Judit**A szlovákok az MKP kormányzati szerepéről****Slovaks about the Governing Role of the PHC**

The acting of Hungarians in the Slovak government slowly but surely change the slovaks opinion about Hungarians. There are far less nervosity and hysterical statements concerning Hungarians which the former regimes from time to time tried to make the most of. The fact that the PHC became a party of the Slovak government and it represented also the Slovaks interests in negotiations with Hungary means that the Slovaks made a couteous step toward Hungarians, the Hungarians proved on the other side that they have nothing against Slovaks.

Általános jellemzők

Az 1998-as kormányváltás olyan fordulatot hozott magával Szlovákiában, amely nemcsak az ország politikai irányváltása miatt jelentett mérföldkövet a szlovák bel- és külpolitikában, hanem azért is, mert a magyarokkal szemben komplexusokkal, olykor főbiával megterhelt szlovák társadalom politikai elitjének demokratikusabb része kormányzati pozícióhoz juttatta a magyar kisebbség politikai képviselőjét, a Magyar Koalíció Pártját. Ezt a tettet többféleképpen lehet értékelni és értelmezni. Az egyik lehetőség az, hogy a szlovák politikai elit és társadalom nagyobbik része éretté vált, és felismerte saját politikai érdekeit, a másik magyarázat szerint leküzdötték magukban a magyarkomplexust, és elfogadták a magyarokat az országos politika formálói gyanánt. Az előbbi feltételezi, hogy a szlovákok politikailag, az utóbbi pedig, hogy társadalomlélektanilag érettebbé váltak.

A magyarokkal való szoros vagy laza együttműködés lehetősége és szükségessége ugyanis az 1990-es évtizedben, különösen pedig Szlovákia önálló állammá válása óta beteges félelmet váltott ki a szlovákok nagyobbik részéből. Ez a félelem a szlovák–magyar viszony olyan problémáiból táplálkozott (és táplálkozik), amelyek az alapszerződés elfogadása ellenére tovább hatnak a szlovák (és szlovákiai magyar) társadalomban. A kölcsönös bizalmatlanságon alapuló problémák lényege magyar oldalon az asszimilációtól, szlovák oldalon pedig a magyarlakta területek elvesztésétől való félelem.

A szlovák–magyar viszonyban a magyarok kormányzatba való beemelése rendkívüli esemény volt, hiszen az 1990-es évtized magyarkomplexustól befolyásolt szlovák politika bővelkedett magyarelles lépésekben. Elsősorban azok a törvények tartoznak ide, amelyek úgy szabályoztak problémákat, hogy általuk a magyar nemzetiségű állampolgárok hátrányos helyzetbe kerültek. Ilyenek a csehszlovák restitúciós törvény (1990), a szlovák alkotmány preambuluma, a két nyelvtörvény (1991, 1995), az iskolapolitikát és a kultúrpolitikát, a regionális szintű állami és közigazgatást befolyásoló törvények és rendeletek.

A három Mečiar-kormányzat idején (1990–1998) a szlovákiai magyarok politikai képviselői nehéz helyzetbe kerültek, mert magyarságuk miatt a parlamenti ellenzéken belül is ellenzékbe szorultak. Közöttük együttműködésre csak lassú folyamatban, elsősorban 1997 második felétől került sor. A magyar kisebbségi politikusoknak ebben az időszakban nem-

csak a magyarellenes kormányzati politikával, hanem a demokratikus szlovák ellenzék politikusainak magyarellenességével és komplexusával is meg kellett küzdeniük.

Ezt a küzdelmet nemcsak a magyarok és a szlovákok egymással, hanem a szlovákok egymás között is vívják (mind a mai napig). Az is előfordul, hogy szlovák politikusok egyénileg, belső vívódásban küzdenek meg saját magyarkomplexusukkal. Elsősorban olyan esetekben, amikor a magyar kisebbség helyzetének problémái egyúttal összefüggenek az ország általános politikai demokráciájával és kultúrájával.

Az ellenzéki együttműködés nehézségei

A szlovák demokratikus ellenzék 1997 végéig több okból is tartózkodott a magyarokkal nyíltan vállalt politikai együttműködéstől. Az egyik az volt, hogy tartottak saját választóik pálfordulásától, amit a szlovák társadalomban (is) általánosan élő magyarellenességre alapoztak. Hivatkozásuk alapja az a félelem volt, hogy ha a magyarokkal politikai együttműködésre lépnek, akkor jelentős szavazatvesztésre kell számítaniuk. (Ez a félelmük az 1998-as választás után közvetlen módon nem igazolódott be.)

Az 1997 decemberében aláírt ellenzéki (Mečiar-ellenes) együttműködés formája, a demokratikus kerekasztalok szervezése olyanfajta politikai egyeztetés volt, amelyben a kölcsönös korrekt viselkedés szabályait rögzítették a választási kampányra vonatkozóan, egyeztették politikai programjaikat, és előkészítették a választás utáni együttműködés lehetőségét. A szerződésben a magyarok olyan kompromisszumokat vállaltak, amelyeket később a koalíciós szerződésben és a kormányprogramban is megújítottak.

A Magyar Koalíció Pártja (MKP) már a választások előtt hangoztatta, hogy kész kormányra lépni a szlovák demokratikus ellenzéki erőkkal. Részt vettek minden demokratikus kerekasztal-tárgyaláson. A kormányban való részvételi szándékukat rögtön a választási eredmények közzététele után (1998. szeptember 26.) megismételték, és azt hangsúlyozták, hogy az a kormány, amelyben a MKP is részt vesz, stabilabb lesz. Bugár Béla ezt úgy jellemezte, mint „a szlovákok és a szlovákiai magyarok történelmi megbékélésének lehetséges útját” (Slovensko, 1998–1999, 91.) De már a koalíciós tárgyalásokon megmutatkoztak a nézeteltérések a Demokratikus Baloldal Pártja (DBP) és a MKP között, ami a későbbiekben súlyos konfliktusokkal terhelte meg a kormányzati munkát.

A választás utáni helyzet és a kormányprogram

A választás utáni koalícióról való tárgyalások során megmutatkozott, hogy a magyarok kormányzatba való bevonását leginkább a Szlovák Demokratikus Koalícióba (SZDK) tömörült pártok (kereszténydemokraták, Demokratikus Unió, Demokrata Párt, szociáldemokraták, zöldek) támogatják, és a leghatározottabban a Demokratikus Baloldal Pártja (DBP) van ellene.

A szlovákiai magyarok és politikusaik több éves politikai viselkedése alapján kialakult az a vélemény, hogy a MKP és a magyar választók mindig a legdemokratikusabb megoldásokat támogatják, a leginkább integráció-pártiak, a legfényelmélettebbek a parlamentben. Ilyen alapon szeretne volna őket a kormányból kizárni a Demokratikus Baloldal Pártja, mondván, hogy a magyarok végrehajtó hatalmi pozíció nélkül is megteszik, amit kell, fölösleges (és veszélyes) őket kormányzati pozícióhoz juttatni. A SZDK és a Polgári Egyetértés Pártja (PEP) mint koalíciós partnerek azonban kitartottak amellett, hogy a magyarok is legyenek a kormány tagjai, és hogy a kormány négyes koalícióban (SZDK, DBP, MKP, PEP) álljon fel.

A koalíciós tárgyalások során a magyarok cáfolták azokat a DBP-vádakat, hogy a beneši dekrétumok és a bősi erőmű kérdését meg kívánják nyitni, és azt is kijelentették, hogy nem akarnak minden áron a kormány tagjai lenni, csak akkor, ha partnerként vehetnek benne részt. Az 1998. szeptember 25–26-i választást követően a koalíciós szerződést egyhavi tárgyalás után, 1998. október 28-án írták alá. A négyes Mečiar-ellenes koalíció a 150 tagú parlamentben 93 mandátummal alkotmányos többséget szerzett.

Már a kormánypozíciók elosztásánál kialakultak az első konfliktusok. A magyarok által igényelt partneri viszony már itt veszélybe került. Nem sikerült megszerezniük a földművelésügyi tárcát, amelyet a Demokratikus Baloldal Pártja kapott meg azzal az indokkal, hogy a mezőgazdaság és a dél-szlovákiai mezőgazdasági területek stratégiai jelentőségűek a szlovák állam számára. Ebből világossá vált, hogy „stratégiai jelentőségű” kormányzati pozícióhoz a magyarok nem juthatnak hozzá. A tárca élére Pavel Koncoš állt, aki éppen a mezőgazdaság és a földalap politikai, szakmai és személyi kérdéseivel kapcsolatban 1999 eleje óta hadiállapotban van a magyar koalíciós „partnerrel”. Koncoš a koalíciós megállapodással ellentétben és a magyarok ellenére nevezte ki a Földalap élére a saját maga által preferált személyeket, és elutasított minden magyar személyi javaslatot. A MKP politikusai azonban folyamatosan ügyeltek arra, hogy a politikai és személyes viták ne veszélyeztessék a koalíció stabilitását.

A hatalmi pozíciókat minden esetben úgy osztották el, hogy a magyarok a lehető legkevesebbet kapják. A három legmagasabb állami funkciót (köztársasági elnök, parlamenti elnök, kormányfő) is így osztották el (holott a megkapott szavazatok alapján sorrendben a harmadik erőt képviselték). A kialakult koalíción belül olyan ad hoc „szövetségek” alakultak ki, amelyek a különböző problémaköröket illetően belső harcra épültek. Így a kisebbségi jogokat illetően a kormánykoalíció szlovák tagjai egymással szövetséget kötöttek a MKP-val szemben. (Mesežnikov 1999–2000, 37.) Különösen szembeötlő a Magyar Koalíció Pártja és a Demokratikus Baloldal Pártja közötti permanens konfliktus.

A MKP programjának a kisebbségi követelésekre vonatkozó nagyobbik része bekerült az új kormányprogramba, de maga a kormányprogram nem teljesült. Nem véletlen, hogy a MKP politikusai folyamatosan azt követelik koalíciós partnereiktől, hogy tartsák magukat a koalíciós szerződésben és a kormányprogramban meghirdetett feladatokhoz. Olyan kormányzati funkciókat megkaptak, amelyekből befolyásolhatják a kisebbségi problémák szlovákiai megoldását és az európai integrációban való előremenetelt. A legmagasabb szinten a kisebbségi és emberi jogi kérdésekben foglaltak el olyan irányítási pozíciókat, amelyeket éppen a választás után hoztak létre. Közöttük a legjelentősebb Csáky Pál miniszterelnök-helyettesi posztja. A másik a parlament kisebbségi jogi bizottságának elnöki tiszte, amelyet A. Nagy László kapott meg. Ezek a posztok szlovák elemzők szerint kisebbségi ügyekben stratégiai fontosságúak, és betöltésüket az új szlovák kormány a magyarokra bízta, amivel jóakarátát demonstrálta. Kitágult az intézményes keret a kisebbségi problémák megoldására, és kiküszöböltek néhány (bár nem minden) hiányosságot az államnak a kisebbségekkel szembeni politikájában. A kormányhivatalban is külön szekciót hoztak létre a kisebbségi jogok és a regionális fejlesztés témájában. A kulturális és az iskolaügyi minisztériumban kisebbségi részlegeket szerveztek, valamint átalakították a kormány Kisebbségi Tanácsát úgy, hogy az valóban képviselje a kisebbségeket. Dzurinda kormánya programjában (1998. november) meghirdette, hogy feltérképezi az emberi és kisebbségi jogok helyzetét a Szlovák Köztársaságban, és ezen eredmény alapján döntenek arról, hogy csatlakozzanak-e további nemzetközi konvenciókhoz, hogy alkotmányos vagy egyéb törvényt elfogadjanak-e a kisebbségek helyzetére vonatkozóan.

A magyarok követelései között (majd a kormányprogramban) szerepelt, hogy meg kell oldani a kisebbségi nyelvű iskolák oktatóinak előkészítését, a nemzetiségi nyelvű teológusok, papok, kulturális és művelődési alkalmazottak felkészítését a kisebbség nyelvén, és ehhez a létező egyetemi keretek között megfelelő intézményi színvonalat kell biztosítani, valamint ratifikálni kell a kisebbségi és regionális nyelvek európai kartáját. Ezeket az igényeket a kormányprogram szerint a kormányzati ciklus második évében teljesíteni kellett volna. A MKP a nagy alkotmánymódosítás támogatását ezek teljesítéséhez kötötte. A magyarok számára fontos volt az alkotmány teljes módosítása és az, hogy az **alkotmány preambulumát** a polgári elv alapján fogalmazzák újra, nem pedig a nemzeti elv alapján. Kifogásolták az alkotmány egyes kitételeit a bíraskodással, a kisebbségi jogokkal, az Alkotmánybírósággal és az ombudsman intézményének hiányával kapcsolatban. Szerették volna, ha az alkotmányba bekerül a **nevesítetlen földek önkormányzati tulajdonba adása**, de elfogadták volna azt is, ha ennek szabályozására egyszerű törvényt alkotnak.

A választás eredményét a magyarországi hivatalos politika úgy üdvözölte, mint ami reményt ad a visegrádi együttműködés megerősítésére és arra, hogy Magyarországgal közösen lépjen fel az integráció érdekében. A magyar fél pozitívan reagált arra a tényre is, hogy a koalíciós tárgyalásokba bevonták a Magyar Koalíció Pártját. Tartózkodó álláspontot képviseltek azzal kapcsolatban, ahogyan a Demokratikus Baloldal Pártja kifogásolta a magyarok lehetséges kormányzati lehetőségeit. A magyarok kormányba való beemelése a legmagasabb szinten teremtette meg a jó szlovák–magyar hivatalos viszony politikai és személyi alapfeltételeit. 1998. novemberétől a szlovák–magyar kapcsolatok szorosabbá váltak, és megkezdődtek az alapszerződésben lefektetett kapcsolati és kölcsönösségi elvárások gyakorlati megvalósításai, közöttük elsősorban a vegyes bizottságok felállítása és működtetése. A bösi erőmű körüli feszültségek is lecsillapodtak, az együttműködés többféle szintje és formája valósult meg.

Az EU külön üdvözölte, hogy a MKP része a szlovák kormánykoalíciónak, a választás után pedig hangoztatta, hogy Szlovákiának teljesítenie kell a koppenhágai politikai kritériumokat, közöttük elsősorban a **kisebbségi nyelvhasználati törvény** elfogadását. Brüsszelben érzékelték azt a feszültséget, ami a MKP és a kormánykoalíció szlovák része között fennállt, de egyértelművé tették, hogy a kisebbségi nyelvhasználati törvény elfogadása és a szlovák kisebbségi politika javulása az egyik fő kritériuma annak, hogy az Unió meghatározza azt az időpontot, amikor elkezdődhetnek az intenzív tárgyalások a csatlakozásról.

A parlamenti pártok viszonya a magyarokhoz

A koalíciós pártok közül a **kereszténydemokraták (KDM)** voltak azok, akik az elmúlt évtizedben a leginkább készek voltak parlamenti ellenzéki keretek között összefogni a magyarokkal, ha elfogadott törvényeket, rendelkezéseket demokrácia-elleneseknek tartottak. Elnökük, J. Čarnogurský több ízben bírálta Mečiar harmadik kormányát annak magyar kisebbség elleni politikája miatt, ugyanakkor éppen ő tiltakozott az ellen, hogy a magyar helyi önkormányzatok olyan rendeleteket hozhassanak, amelyekkel lehetetlenné teszik pl. Komáromban a Cirill–Metód-emlékmű köztéri felállítását. 1999-ben és 2000-ben a kereszténydemokraták elnöke mint az EDU alelnöke ezért megátolta a MKP felvételét (nem támogatta egyúttal Mečiar Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmának felvételét sem).

A szlovák kormánykoalíció pártjai közül a **Demokrata Párt (DP)** viszonya a magyar pártokhoz és a magyar kisebbséghez a legdemokratikusabb, legliberálisabb, legvilágosabb és legeggyértelműbb. Ők voltak a Mečiar-kormányzatok kisebbségi és magyarellenes politikájának legkövetkezetesebb bírálói. Támogatták a magyarokat az alkotmánymódosításra vonatkozó legtöbb követelésükben, ide értve a preambulum polgári jellegűvé tételét is. Támogatták a kisebbségi nyelvhasználati törvény módosításának igényét is. 2000 szeptemberében, amikor a MKP képviselői előrevetítették annak lehetőségét, hogy kilépnek a koalícióból, ha a koalíciós partnerek nem veszik figyelembe követeléseiket, a Demokrata Párt jogosnak ítélte meg a MKP követelését a **nevesítetlen földek átruházására, a Kisebbségi és Regionális Nyelvek Kartájának elfogadására** vonatkozóan, de az ún. „komáromi megye” létrehozására vonatkozó igényét „indokolatlannak” tartotta. A Demokrata Párt és a Polgári Egyetértés Pártja volt a leghatározottabb abban, hogy a MKP a szlovák kormánykoalíció tagja legyen az 1998-as választás után.

A Demokratikus Koalíció Pártja támogatta a magyar igényt a nevesítetlen földek önkormányzati tulajdonba való átadására, és e kérdésben szemben állt a Demokratikus Baloldal Pártjával, de nem volt képes érvényesíteni álláspontját a kormánykoalíción belül. A kérdés megoldását a koalíciós partnerek több évre elhalasztották. **A magyarok követeléseivel kapcsolatos minden vitás kérdés megoldása függőben maradt, kivéve a kisebbségi nyelvi karta ratifikálását.** (A szlovák kormányok, így a Dzurinda-kormány is, a kartával kapcsolatban a minimalista álláspontot foglalják el arra vonatkozóan, hogy abból mit és mennyit fogadjanak el, nem kívánnak többet adni, mint amennyit a szlovák törvényi szabályok megengednek.)

A **Demokratikus Baloldal Pártja (DBP)** vezető politikusai (köztükk elsősorban R. Fico és P. Koncoš) elleneztek, hogy a MKP kormányzati pozícióba kerüljön. Magyarok nélküli szlovák kormányt szerettek volna, hisz a magyarok ellenzékben is megszavaznak mindent, ami demokratikus, s nem fognak össze az új szlovák ellenzékkel. Mivel a másik két párt (SZDK, PEP) határozottan megkívánta, hogy a magyarok is kormányra kerüljenek, a DBP egy darabig ingadozott abban a kérdésben, hogy ő maga a kormánykoalíció tagja legyen-e, mivel arra törekedett, hogy a kormánykoalícióban erősebb pozíciót vívjon ki magának, mint amilyen a parlamenti választás alapján megilleti. (Ez egyébként sikerült is nekik, mert egy kormányzati poszttal többet kaptak, mint amennyi járt volna nekik.)

A magyar kártyát tehát nemcsak az ellenzékbe került nacionalista pártok, hanem ez a párt is szívesen forgatja saját hasznára. 1999 elején kirobbant a vita a DBP és a MKP között a Szlovák Földalap vezető posztjainak betöltéséről, valamint a nevesítetlen földeknek a községek tulajdonába való átadásáról. Koncoš miniszter szerint ez a megoldás csak a dél-szlovákiai magyaroknak előnyös (ami nem igaz, mert a 458 ezer hektár nevesítetlen földből csak 131 ezer hektár található a vegyes lakosságú járásokban). Ezeket a kérdéseket a magyar politikuskok a koalíciós szerződésre és a kormányprogramra hivatkozva úgy szerették volna megoldani, hogy az a magyar érdekeket is figyelembe vegye. Koncoš mezőgazdasági miniszter a magyarok kizárására irányuló törekvését ideologikus érvekkel indokolta, például azzal, hogy a magyar politikuskok revízióra és a beneși dekrétumok eltörlésére törekszenek. (A DBP politikai köpönyegforgatására jellemző, hogy a demokratikus ellenzéki erők közül ők voltak az egyetlen párt, amely tárgyalt Mečiarral az új kormánykoalíció létrehozásáról.) A magyar koalíció politikusainak a kormányzás első két évében a Demokratikus Baloldal Pártja politikusaival (Fico, Koncoš, Fogaš) alakult ki permanensen feszült viszonya, a kormányzás második felétől csatlakoztak hozzájuk a Polgári Egyetértés Pártjának politikusai is (pl. Hamžík személyében).

R. Fico a DBP-ből való kilépése és új pártja (Smer) létrehozása után is folyamatosan támadja a Magyar Koalíció Pártját, amelyet olyan regionális pártnak nevez, amely nem képes az egész ország érdekeit szem előtt tartani. A Demokratikus Baloldali Pártja volt az, amely **a leghatározottabban ellenezte a közigazgatási reform** beosztására, a területi egységek határaitra vonatkozóan azt a tervezetet, amelyet a magyarok elfogadtak volna (a 12+12 megoldást). A pártnak a magyarokkal szembeni elutasító magatartása miatt a MKP a baloldaliakat olyannak jellemezte, akik a legnagyobb részben felelősek a kormánykoalíció belüli feszültségek és konfliktusok kialakulásáért.

Amikor a Szlovák Demokratikus Koalíció (SZDK) tagpártjai között felerősödtek a politikai ellentétek és a párt kezdett szétesni, a Demokratikus Baloldali Pártja arról kezdett beszélni, hogy a koalícióban új erővonalak alakultak, és a DBP lett a legerősebb, ezért újra kell tárgyalni a koalíciós szerződést. A DBP az a párt, amely a szlovák pártpolitikában mind ellenzéki, mind kormánypártként sajátos szerepet tölt be: ellenzéki pártként is önálló politikát folytatott, és nem csatlakozott a parlamenti ellenzék szövetségéhez, a kormánykoalícióban belül is koalíciós ellenzéként tevékenykedik.

A két parlamenti ellenzéki párt, Mečiar Demokratikus Szlovákiáért Mozgalma (DSZM) és a Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) határozott kisebbség- és magyarellenes álláspontot képvisel. 1999-ben népszavazást kezdeményeztek a kisebbségi nyelvhasználati törvény ellen, amit a köztársasági elnök nem írt ki mondván, hogy általános emberi és kisebbségi jogokról népszavazást nem lehet kiírni, valamint hogy a kisebbség nyelvhasználati jogait a hivatalos érintkezésben a szlovák alkotmány is magában foglalja. A két párt ellenezte a kétnyelvű bizonyítványok visszaállítását. Az elnökválasztási kampányban ezen az alapon próbálták meg a szlovák társadalmat Mečiar oldalára állítani. R. Schuster ugyanis Mečiarral szemben éppen a magyarok szavazatainak segítségével nyerte meg a választást.

A Szlovák Nemzeti Párt határozottan ellenzi a magyarok kormányban való részvételét, mert ez szerintük a szlovák államiság ellen irányul, a magyarok ugyanis nem tudnak és nem akarnak lemondani irredenta törekvéseikről. Folyamatosan támadják és vádolják a szlovák kormányt, hogy a magyar irredentizmus expanziós politikáját támogatja. A magyarok kormányban való részvétele annyira irritálja a Szlovák Nemzeti Párt vezetőit, hogy volt elnökük, Ján Slota 1999 márciusában arra hívta fel a szlovákokat, hogy üljenek tankokba, és rombolják le Budapestet. Mostani elnöknőjük, Anna Malíková kedvenc témája pedig az, hogyan lehetne Dél-Szlovákia (a magyarok által is lakott terület) etnikai összetételét megváltoztatni. Ennek eléréséhez 1999 áprilisában példaként emlegette a szerbek koszovói politikáját is. Az esztergom–párkányi híd felépítését is azért ellenzik, mert azzal lehetőséget teremtenek a magyarok számára, hogy lerohanják Szlovákiát.

A SZNP a magyarokkal szemben a szlovák nemzeti és állami érdekeket védi, amelyek nem olyanok, hogy a magyarok a szlovák kormány tagjai lehessenek. A magyarok ugyanis, úgy mond, a kormányban nem a szlovák érdekeket, hanem Magyarország érdekeit védik. 1999 februárjában a kormány működését úgy jellemezték, mint ami a MKP választási programjának teljesítését szolgálta. V. Moric képviselő Schuster megválasztásával kapcsolatban katasztrófának nevezte azt, ha Szlovákiában a mérleg nyelvét olyan pártok adják, amelyek választói magyarul beszélő szlovákok.

A magyarellenes retorikát a párt az alkotmánymódosítás elfogadásakor és a közigazgatási reformról szóló parlamenti vitában és szavazásnál forgatta a legélesebben. A parlamentbe bevitt transzparenssekkel is arra hívta fel a figyelmet, hogy mindkét törvény a dél-szlovákiai magyarok autonómista követelésének teljesítését jelentik, és előrevetítet-

te a szlovák nemzet halálát, a szlovák állam végét. Természetes, hogy a parlamentben minden olyan törvényt elleneztek, amit a magyarok nyújtottak be.

A parlamenti vitákban a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom nacionalista politikusai a Szlovák Nemzeti Párttal együtt szokták kifejezni magyarellenességük okait, amelyek a területféltésre és az autonómia-ellenességre épülnek. (Pl. hogy a magyarokat minden módon meg kell gátolni abban, hogy autonómiát hozzanak létre, mert akkor elszakíthatják Dél-Szlovákiát, és Magyarországhoz csatlakoznak; vagy hogy a terület etnikai összetételét és arányait már régen meg kellett volna változtatni, nem megengedve, hogy ott a magyarok többségben élhessenek.) A magyarok politikai és területi egységesülésével szembeni félelem felkeltése, szítása és ébren tartása a SZNP állandó témája, egyik létalapja. Ez határozza meg minden politikai lépésüket, stratégiájukat és taktikájukat. Ez érvényesül a közigazgatási reformmal kapcsolatos álláspontjaikban is. Ellenzik a helyi önkormányzatok európai kartájának aláírását és az ország 12 közigazgatási egységre osztását, mert ezeket a Magyar Koalíció Pártja etnikai követeléseire való engedményként értékelik. (A párt vezetői nyíltan tiltakoztak az ellen, hogy Schuster köztársasági elnök a magyar parlamentben beszédének egy részét, néhány udvariassági mondatot, magyarul mondta el.)

A DSZM a magyarellenességet a parlamenti erőviszonyok megváltoztatására használja. Folyamatosan arra törekszik, hogy előrehozott választásokat csikarjon ki, hogy politikailag destabilizálja az országot, és hogy az amúgy sem egységes kormánykoalícióban minél több nézeteltérést indukáljon. Bojkottálja a parlament munkáját, polgári nyugtalanságot kelt.

Az elmúlt három év során az ellenzék tizenkétszer próbált meg bizalmatlansági indítványt beterjeszteni a kormánytagok ellen. A magyar kormánytagok közül leggyakrabban az emberi és kisebbségi jogokért és regionális fejlesztésért felelős Csáky Pált próbálták meg leváltatni (elsősorban a roma kivándorlás miatt), de hevesen támadták Bugár Bélát is mint a parlament egyik alelnökét.

R. Schuster a magyar területek szavazóinak segítségével nyerte meg a köztársasági elnökválasztást. A szlovákiai magyarok 97 százalékban Schusterre szavaztak, és ez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy V. Mečiarral szemben megnyerje az elnökválasztást. A MKP a köztársasági elnök személyének kérdésében egyértelmű és világos volt (amit a koalíció más tagjairól nem lehet elmondani), és Schusterrel szembeni fenntartásaikat csak megválasztása után, annak politikáját bírálva hangoztatták. A köztársasági elnök ezek után mégis megtette, hogy amikor a koalícióban lévő politikai erők vezetőivel tárgyal, nem hívta meg a MKP vezetőit.

A kormánykoalíció működésének jellemzői

A magyar kisebbség részvétele a szlovák kormánykoalícióban **folyamatos politikai feszültséget okoz a szlovák politikai elit soraiban**. A koalíción belüli feszültségek elsősorban a nagy horderejű, a magyarokat is érintő törvények és szabályozók kapcsán erősödnek fel. Az **1999-es költségvetésben** pl. úgy rendelkeztek a kisebbségi kultúrák támogatására járó pénzről, hogy a teljes összeg elosztásáról a területi hivatalok döntöttek volna. A magyarok ahhoz ragaszkodtak, hogy az összegek közvetlenül a kisebbségi kulturális programokhoz kapcsolódjanak. Mivel a koalíciós partnerek ellenálltak ennek az igénynek, a magyarok bojkottálták a parlamenti üléseket, ami miatt azok szavazóképtelenek lettek. A magyar nyomásgyakorlás eredményeként a koalíció szlovák része elfogadta az MKP javaslatát.

A következő elvi jelentőségű összetűzés a koalíciós partnerekkel az 1999 júliusában elfogadott **kisebbségi nyelvhasználati törvény** ügyében robbant ki. A kormány betervezését ugyanis a magyarok elfogadhatatlannak tartották. A parlamentbe két verzió került be, az egyik a kormány tervezete, a másik a MKP javaslata volt. Ebbe a verzióba ugyanis a koalíciós tagok semmilyen magyar javaslatot nem ültettek be. Ennek alapján természetesnek tekinthető, hogy a magyarok tervezetét már az első olvasatban elutasította a parlament, a magyarok pedig nem szavaztak a kormány törvényjavaslatáról, mivel azonban az ellenzékiek bojkottálták a törvény parlamenti tárgyalását, a magyarok jelenléte a szavazáson lehetővé tette, hogy a törvényt elfogadják. Így a magyar képviselők a parlamentben elutasították azt a tervezetet, amit a saját kormánykoalíciójuk az ő tiltakozásuk ellenére készített és fogadtatott el a parlamentben. (Az ilyenfajta paradox helyzet, amely ambivalenssé teszi a magyarok kormányzati szerepét, többször megismétlődött.) A törvény ugyan lehetővé teszi a kisebbségi nyelvek használatát a hivatalos érintkezésben, de nem veszi figyelembe a MKP igényeit ezzel kapcsolatban, és nem rendezte a kisebbségi nyelvhasználat kérdését komplex módon. A vita a törvény alkalmazását tekintve a kisebbségi lakosságárány mértékében kulminált. A kormánykoalíció 20 százalékot javasolt, az MKP a tíz százalékot. Ezen túlmenően az MKP a hivatalos nyelvhasználat jogát a hivatali érintkezésen kívül ki akarta terjeszteni az iskolákra és a kultúrára.

A magyar kisebbségnek számos jelentős kifogása volt az elfogadott törvénnyel szemben, de a szlovák politikai elit ezzel nem sokat törődött, mert számára az volt fontos, hogy olyan törvényt fogadjon el, amivel a magyarok teljes mértékben elégedettek. A törvény elfogadása volt az EU-csatlakozásról szóló tárgyalások megkezdésének utolsó koppenhágai kritérium-feltétele. Az elfogadott kisebbségi nyelvhasználati törvényt a szlovák elemzők úgy értékelték, mint amely javította a kisebbségi jogok végrehajtásának törvénykezési alapját. (Mesežnikov, 1999–2000, 22.) Ugyanígy értékelték az iskolaügyi törvényt és a nyelvtörvényt, valamint az iskolaigazgatási törvény 1999-es módosítását, amelyek lehetővé tették a kétnyelvű bizonyítványok kiosztását, valamint az iskolai ügyek adminisztratív kétnyelvűségét a nemzetiségi iskolákban.

A MKP képviselői azt kérték a köztársasági elnöktől, hogy ne írja alá a kisebbségi nyelvhasználati törvényt, mert az a kisebbségi jogok végrehajtása szempontjából nem elegendő, de Schuster 1999 júliusában, Brüsszel jóváhagyásával, mégiscsak aláírta.

A nyelvi jogokkal kapcsolatosan ez a kormányzat is tett lépéseket a szigorú nyelvtörvényhez való visszatérésre. A kulturális miniszter (M. Kňažko) 2000 augusztusában koncepcionálisan vissza akart nyúlni az 1995-ös állami nyelvtörvényhez, és büntetni kívánta e törvény megszegését. Elkészített indoklásában a vegyes lakosságú területeken, a nemzetiségi iskolákban a szlovák nyelv oktatásának és használatának szigorú felügyeletére szerette volna helyezni a hangsúlyt. A javaslat ellen tiltakozott a MKP, és a koalíciós partnerek sem támogatták, csak az ellenzékiek.

2001 februárjában elfogadták a **nagy alkotmánymódosítást**, amellyel kapcsolatosan a magyarok mint koalíciós partner szerették volna, ha a szlovák alkotmány nemzetállami hangzású preambulumát olyanná formálják, amely jobban megfelel a polgári állam alkotmányának. A szlovák kormánykoalíció pártjainak nagyobbik részénél ez az igényük sem talált megértésre. A magyarok szerették volna, ha az alkotmányba bekerül a nevesítetlen földeknek a községek tulajdonába való átvitelére vonatkozó rendelkezés, de ezzel sem voltak sikeresek.

A nyomásgyakorló módszerek alkalmazására az MKP részéről 2000 nyarán került sor először, amikor a regionális közigazgatási reform törvénye került napirendre. A Csáky Pál által megfogalmazott stratégiai célok között szerepelt a közigazga-

tási reform elfogadása, a szlovákiai magyar nyelvű felsőoktatás megalapozása és a nevesítetlen földeknek a községek tulajdonába való átadása. A közigazgatási reform kérdése tehát stratégiai kérdés volt a magyarok számára, és előre jelezték, hogy ha nem ilyen értelmű lesz a reform, akkor ők kilépnek a kormányból.

A magyarok a közigazgatási reform kérdésében sem jártak sikerrel. A téma 1991 óta napirenden van, és a tétje az, hogy milyen területi egységeket hoznak létre, azok milyen jogkörökkel bírnak, hogy a területek (megyék) határai hol húzódnak, valamint hogy e területeken a magyaroknak mekkora befolyása lehet. A reform a szlovák oldalon mindig aszerint módosult, hogy milyen erős volt a magyarkomplexus, és hogy a magyar kártyát ki milyen szempontból kívánta megjárni. A közigazgatási reform tervezetével kapcsolatos problémák lényege az, hogy a közigazgatási határokat hol húzzák meg, és ennek alapján hogyan oszlik meg a szlovákiai magyar lakosság a területi önkormányzat szempontjából. A koalíciós partnerek nagyobbik része (és a teljes ellenzék is) arra törekedett, hogy a területi beosztás olyan módon történjen meg, hogy a magyarok egy járásban se kerülhessenek önkormányzati választás alapján túlsúlyba vagy döntési helyzetbe. Ezért azt a magyar törekvést, hogy a Csallóközben jöjjön létre hat olyan járás mint egy területi egység, amelyekben a magyarok vannak túlsúlyban (ez lett volna az ún. komáromi megye).

Az 1998-as választás után az új parlament az eredetire módosította az önkormányzati választási törvényt, és ezzel elhárította a törvényből azokat a kitételeket, amelyek diszkriminálták a nemzetiségi jelölteket. Az előző kormány ugyanis 1998 júliusában úgy módosította a törvényt, hogy a nemzetiségileg vegyesen lakott területeken etnikai kvótákat vezetett be. A Magyar Koalíció Pártja folyamatosan hangsúlyozta, hogy az önkormányzatiság elvének és gyakorlati lehetőségeinek megerősítésével a nemzeti kisebbségek helyzetét kívánja javítani. A többszintű önkormányzatiság mellett tette le a voksot, ami összhangban van a szubszidiaritás elvével és a közigazgatás decentralizálásának követelményével, valamint a regionalizálás integrációs követelményével is. A közigazgatási reform gyakorlati megvalósítását az állami hatalom megosztásának egyik legfontosabb feltételeként tartja számon. *A helyi és a regionális önkormányzatok megerősítése és jogköreinek kiszélesítése tehát a magyar párt programjainak hangsúlyos részét képezték és képezik.* Ezért a 2001 júliusában elfogadott közigazgatási reformot olyan fontosnak tartotta, hogy összekötötte a kormányban maradással vagy kiválással.

Az ún. „komáromi megye” törvényjavaslatának lényege az volt, hogy hat délnyugat-szlovákiai járásban a magyar nemzetiségűek jussanak többséghez. Ezért ezt minden szlovák párt mint etnikailag motivált javaslatot elutasította. De a MKP kitartott javaslata mellett, és előre jelezte, hogy elutasítása esetén kilép a koalícióból. A kormány területi közigazgatási beosztási reformja nem számolt egyetlen olyan régióval sem, amelyben a magyarok lennének többségben. A területi közigazgatási reform körüli súlyos nézeteltérések miatt a parlamenti döntést elhalasztották 2001 tavaszára. Így került sor arra, hogy 2001 júliusában olyan törvényt fogadjanak el, amely a magyarok felháborodását és lehetséges kilépését a koalícióból felszínre hozta. (A törvény elfogadása egyébként az EU-integrációs tárgyalások előmenetelének egyik feltétele is volt.)

A MKP tehát követeléseit 2000-ben kezdte élesen megfogalmazni, amikor világossá vált, hogy a koalíciós partnerek nem támogatják az ő igényeiket, miközben a magyar párt gyakorlatilag minden közös koalíciós lépést támogatott, amit a társadalmi-gazdasági kérdésekben felvetettek. Ezért kijelentették, hogy **az alkotmánymódosítást akkor támogatják, ha aláírják a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Kartáját, ha törvényileg biztosítják a nevesítetlen földek községi tulajdonba való átruházását, és a nyitrai magyar kar felállítását.** A karta ratifikációs vitája a koalíción belül arról folyt, hogy Szlo-

vákiának a karta mely rendelkezéseihez kellene csatlakoznia, melyekre kellene kötelezettséget vállalnia. **A pedagógusok kisebbségi nyelven való képzését illetően nézeteltérés volt arról, hogy önálló magyar kar jöjjön-e létre Nyitrán, amit a MKP szeretett volna, vagy pedig elegendő, ha a létező karokon belül nemzetiségi részlegeket hoznak létre.** E követelések közül csak a nyelvi Karta aláírása született meg, de a magyarok támogatták az alkotmány módosítását. A nevesítetlen földek ügyében a megoldást a koalíció kitolta 2002 utánra, a Földalap személyi kérdésében pedig a MKP elfogadta azt a kompromisszumot, hogy képviselőjét nem nevezik ki a Földalap élére, hanem az igazgató tanács élére párton kívüli szakembert neveznek ki, akit a MKP jelöl.

A Magyar Koalíció Pártja a belső konfliktusok, feszültségek ellenére stabil politikai erő hírében állt. A többi koalíciós párttól eltérően, amelyek belső vitái folyamatosan kikerültek a nyilvánosság elé, a MKP ezt nem engedte meg magának, vagy csak minimális mértékben. A koalíción belüli viták számtalan esetben arról szóltak, hogy tartsák be azokat a megállapodásokat, a koalíciós szerződést, a megállapodott játékszabályokat, amelyeket a koalíciós partnerek lépten-nyomon felrúgnak. Minden koalíciós partner tett olyan lépéseket, amelyeket ilyen barátságtalan cselekedetnek lehet tekinteni. A magyarok a kormányban gyakran hangoztatták a koalíciós együttműködés szabályainak betartását. Gyakori kifogásuk volt az is, hogy nem veszik figyelembe az egyes tagok prioritásait. A magyar szempontból fontos vagy kulcsfontosságú jogi normák egyeztetésénél vagy ignorálták a magyar igényt, vagy a kérdés lényegét érintő súlyos kompromisszumokra kényszerítették őket. A magyarok 1999 óta többször érezték úgy, hogy a koalíción belül ellenzékbe szorultak. A konfliktusok nem csupán a magyarok igényeivel kapcsolatosan merültek fel, hanem általános elvi politikai kérdésekben is.

Szlovák politikusok és megfigyelők gyakran hangoztatták, hogy a kormánykoalíció legpéldásabb pártja a MKP, mert a koalíció stabilitásának egyik legfontosabb biztosítója, és példás a belső összetartása és egysége, fegyelmettsége is. Ez nemcsak a kormánykoalícióban való viselkedésre vonatkozott, hanem a parlamenti fegyelemre is.

Olyan megoldásokra törekedett, amelyek nem gátolják meg a koalíciós együttműködést, de egyúttal nincsenek teljesen ellentétben saját legfontosabb céljaival. Mivel a komáromi megye kérdésében nem tudtak megegyezni, ezért 2001 márciusára halasztották a regionális önkormányzatokról való döntést. Ennek az volt a veszélye, hogy az erre vonatkozó törvények elfogadása úgy elhúzódik, hogy megvalósítását már nem tudják megoldani a kormányzati ciklus végéig.

A társadalom véleménye

A magyaroknak a kormánykoalícióban való részvételére vonatkozóan megjelentek közvélemény-kutatások is, amelyek a szlovák–magyar viszony általános trendjét tükrözték. 1999 elején a MKP betagozódását a kormányba a megkérdezetteknek mindössze 36 százaléka tartotta helyes lépésnek, és 53 százalék gondolta helytelennek. Hasonló volt az arány a kétnyelvű bizonyítványok bevezetésével kapcsolatban is. Helyesnek tartotta 36 százalék, helytelenítette 51 százalék. (Bútorová–Gyárfášová–Velšic, Verejná mienka, Slovensko 1998–1999, 240.) A szlovák kormánykoalíció pártjainak támogatói közül a várakozásokat illetően a legoptimistábbak a SZDK és a MKP hívei voltak, s a másik két koalíciós párt támogatói a koalíció összetartását és kitartását illetően sokkal szkeptikusabbnak bizonyultak.

A szlovákiai magyarok az 1998-as választás után úgy vélekedtek, hogy a MKP kormányzati pozíciójával kulcsfontosságú változásokra van lehetőség. Ezzel a magyarok is

részt vehetnek a Szlovákia fejlődési irányáról való döntésben. A magyar kisebbség bizalma e kormányzat iránt megnőtt. Amíg a harmadik Mečiar-kormány iránt a szlovákiai magyaroknak mindössze 3 százaléka volt bizalommal, addig az új Dzurinda-kormány iránt 76 százalékos volt a magyarok bizalma. A felmérés azt is kimutatta, hogy körükben a parlament iránt és a társadalom fejlődési irányára vonatkozóan is növekedett a bizalom. A szlovákiai magyarok 91 százaléka helyeselte a magyaroknak a kormányba való bejutását, míg ugyanezt a szlovákoknak csak 30 százaléka helyeselte, és 59 százaléka helytelenítette. A magyarok a kétnyelvű bizonyítványok visszaállítását is 92 százalékban fogadták el, a szlovákoknak pedig mindössze egyharmada tette ugyanezt. (Bútorová–Gyárfášová–Velšic, Verejná mienka, 1998–1999, 261.)

A szlovákiai magyar és a szlovák társadalom között a magyarok kormányzati részvételét illető megítélések is jelentősen eltérnek. Arra vonatkozóan, hogy fennmarad-e a kormánykoalíció a négyéves ciklus végéig, a magyarok 61 százaléka, a szlovákoknak pedig mindössze 39 százaléka válaszolt igennel. 13, illetve 43 százalék gondolta azt, hogy a kormánykoalíció nem viszi végig a négy évet. (uo.)

A magyaroknak a kormányban való részvételére vonatkozó társadalmi felmérések azt is kimutatták, hogy a kormánykoalíció szlovák pártjainak szlovák támogatói, illetve az ellenzék szlovák támogatói hogyan viszonyulnak a magyaroknak a kormányban való szerepléséhez. 1999 januárjában a SZDK, DBP és PEP hívei szerint a MKP bevonása a szlovák kormányba 58 százalékban helyes volt, 32 százalékban helytelen, 11 százalék nem tudta ezt megítélni. Az egyes pártok közötti különbségek egyenes arányban vannak azzal, ahogyan e pártok a magyarokhoz a kormányban viszonyulnak. A SZDK hívei 69 százalékban helyeselték, 21 százalékban nem helyeselték ezt, és 10 százalékban nem tudták meghatározni. A Demokratikus Baloldal Pártja (45 százalék mellette, 44 százalék ellene, 11 százalék nem tudta) és a Polgári Egyetértés Pártja (43 százalék mellette, 45 százalék ellene, 12 százalék nem tudta) hívei tartózkodóbbak voltak a magyarok kormányzati szerepét illetően (uo. 262.). Voltak elemzők, akik úgy fogalmaztak, hogy a szlovákok nagyobbik része mérsékelt lelkesedéssel vette tudomásul a kormánykoalíciónak a magyar kisebbség iránti előzékeny lépéseit.

Azok a szlovák nemzetiségű polgárok, akik a kormánykoalíció pártjait támogatták, elfogadták ugyan a MKP kormányba való bevonását, de nem mindenki azonosult vele. A felmérések szerint ezt 58 százalék tartotta helyesnek, 32 százalék helytelennek tartotta. De idővel ez a tény a szlovák választók szemében enyhén pozitív irányba módosult, 66, illetve 25 százalékra. A magyar választók szinte kivétel nélkül, 97 százalékban továbbra is támogatják a magyar kormányzati szereplést. Figyelemre méltó, hogy a MKP kormányba való bevonását inkább a nők, mint a férfiak támogatják, illetve inkább a magasabbban képzettek, mint az alacsonyabban képzettek, és a városok lakói inkább, mint a falvakéi. (Bútorová–Gyárfášová–Velšic, Verejná mienka 1999–2000, 304–305.)

A szlovákoknak a magyarok kormányzati szerepével szembeni fenntartásai történelmileg meggyökeresedett óvatos vagy elutasító hozzáállásából erednek. Az 1989 óta folyamatosan végzett felmérések azt mutatják, hogy a szlovákoknak a magyar kisebbséggel szembeni állásfoglalásai összefüggenek a közvetlen tapasztalatok meglétével, illetve hiányával. A magyarokkal együtt élők előzékenyebbek és megengedőbbek a magyarokkal, mint a nem együtt élők. Az előbbiekre kevésbé hatnak a negatív előítéletek és álláspontok, mint az utóbbiakra.

A magyar kisebbségre vonatkozó nézetek alapján a szlovák politikai pártokat egy olyan skálával lehet jellemezni, ahol a legelőzékenyebb típusba tartoznak a Szlovák Demokratikus Koalíció hívei, választói és hozzájuk képest kissé lemaradva a Demokratikus Balol-

dal Pártja és a Polgári Egyetértés Pártja választói. A magyarokkal szembeni konfrontáció hívei a mai ellenzék két pártjának (Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom, Szlovák Nemzeti Párt) szavazói. (uo.) A magyaroknak a szlovák kormányban való részvételét az ellenzéki pártokat támogatók (DSZM, SZNP) 92 százaléka elutasította.

Megjegyzendő még, hogy a magyar kisebbség a jelenlegi kormány teljesítményét sokkal jobbnak értékeli, mint a szlovák többség, holott 1998 előtt éppen fordított volt a helyzet. A magyarok e kormányzat magyarokkal szembeni kisebbségi politikáját is jobbnak érzékelik, mint a szlovákok.

Miután a magyarok bejelentették a kormányból való kiválásukat és a benntartás feltételét (hogy 2001. szeptember végéig a parlamentnek el kell fogadnia a közigazgatási reform kompetencia-törvényét és a közigazgatással összefüggő egyéb törvényeket), egy gyorsfelmérés szerint a magyarok feltételekkel való kormányban maradását pozitívan értékeli a megkérdezettek 30,2 százaléka, negatívan 47,6 százaléka, és nem tudja 22,2 százaléka. Abban, hogy a magyarok feltételeit teljesíteni kellene, egyetért a megkérdezettek 26,7 százaléka, nem ért egyet 46,7 százaléka, és nem tudja 27,2 százaléka. (Noviny, Szlovák televízió, 2001. augusztus 26.) Az egzakt felmérések is igazolják azt a hosszabb távú trendet, hogy a szlovák társadalom egyharmada (30-35 százalék) nem magyarellenes érzelmű, a kétharmada azonban igen, illetve egy részük bizonytalan a magyarok megítélésében.

A MKP kormányzati szerepének értékelése

A Magyar Koalíció Pártjának a szlovák kormányba bevétele nemcsak szimbolikus jelentőséggel bír, hanem egyúttal megdőlt egy olyan hagyományosnak mondható korlát, amelyet a kisebbségi politikai pártnak tulajdonítottak. A szlovák társadalom szemében olyan politikai erőként jelenhetnek meg, amely részt vesz és részt vállal a szélesebb értelemben vett társadalmi problémák megoldásában, és nem csupán a magyar kisebbség etnikai problémáival foglalkozik. Ez segítheti a demokratikusan gondolkodó szlovákok magyarokkal szembeni bizalmatlanságának leküzdését, ami önmagában hozzájárulhat a szlovák–magyar kölcsönösség megerősödéséhez. A MKP tevékenységének súlypontja a szlovákiai magyarok helyzetével kapcsolatos, de kormányzati szereplésük jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a közvéleményben fokozatosan kezd megdőlni az a nézet, hogy ők csupán regionális párt. Ez üzenet volt a nemzetközi politika és a szlovák társadalom felé egyaránt. Kifelé az integrációpárti politika megerősödésének, befelé a demokratikus politikai irányítás, a parlamentáris demokrácia elveinek betartására irányuló közös akaratának intézményi megjelenése volt.

A magyarok kormányban való szereplése a szlovákok szemében lassan, de módosítja a magyarokról alkotott képet. Az ár és az erőfeszítés nagy, az eredmény, a hozadék kicsi. De a legfőbb tét az integráció, az ország megítélése, és ezt tartja szem előtt a MKP. Azt, hogy ez kevés vagy sok, csak középtávon lehet megítélni. Rövid távon az ítéletek eltérőek, egymással ellentétesek. Van, aki szerint helyes volt a koalícióban maradni és kitartani benne szinte a teljes politikai arculat elvesztéséig, van, aki szerint a magyar politikai vezetés ezzel sokat veszített. A felmérések szerint azonban a szlovákiai magyarok nagyobbik része azt támogatja, hogy a magyarok maradjanak benn a koalícióban.

Az is eredmény, hogy a magyarellenesség intenzitása hivatalos szinten csökkent, ami visszahatott a társadalomra is. Kevesebb idegesség, a magyarokkal kapcsolatos hisztérikus megnyilvánulás, amit korábban, az előző kormányzatok alatt a kormányzati politika

vagy az akkori koalíciós partnerek meglövegoltak. Ilyen volt például a magyar–magyar csúcs, az esztergom–párkányi híd építése vagy a státustörvény.

Bár a megtett lépések nem nagyok, mégis megindult valami, ami rendkívül fontos a szlovák–magyar viszonyban, különösen a szlovák többség és a magyar kisebbség viszonyában. Azzal, hogy a MKP tagja lett a szlovák kormánynak, és a szlovák érdekeket is képviselte és védte a magyarokkal való hivatalos politikai kapcsolatokban, a szlovákok tettek egy előzékeny lépést a magyarok felé, a magyarok pedig bebizonyították, hogy nem eleve szlovákellenesek. E lépéseket a szlovák–magyar viszony javítására megtett első biztató lépéseknek tekinthetjük.

Felhasznált irodalom

- Alner, Juraj: Integračné procesy na Slovensku (Integrációs folyamatok Szlovákiában). In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. (Szlovákia 1998–1999. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 1999, IVO, 311–332.
- Bútorová, Zora – Gyárfášová, Oľga – Veľšic, Marián: Verejná mienka (A közvélemény). In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. (Szlovákia 1998–1999. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 1999, IVO, 233–272.
- Bútorová, Zora – Gyárfášová, Oľga – Veľšic, Marián: Verejná mienka (A közvélemény). In: *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról). IVO, Bratislava, 2000, 281–324.
- Dostál, Ondrej: Národnostné menšiny (A nemzetiségi kisebbségek). In: *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról). IVO, Bratislava, 2000, 175–189.
- Hamberger Judit: *Szlovákokról és csehekről magyar szemmel*. Kalligram, Pozsony, 2000.
- Kusý, Miroslav: *Čo s našimi Maďarmi?* (Mi legyen a magyarjainkkal?), Kalligram, Bratislava, 1998.
- Kusý, Miroslav: Ludské a menšinové práva. In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. (Szlovákia 1998–1999. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 1999, IVO, 173–190.
- Lukáč, Pavol–Chmel, Rudolf–Samson, Ivo–Duleba, Alexander: Vzťahy Slovenska so susednými štátmi, Nemeckom a Ruskom. (Szlovákia kapcsolatai a szomszéd államokkal, Németországgal és Oroszországgal). In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. (Szlovákia 1998–1999. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 1999, IVO, 333–374.
- Marušiak, Juraj: Hlavné trendy v zahraničnej politike SR (A fő trendek a SZK külpolitikájában). In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. (Szlovákia 1998–1999. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 1999, IVO, 273–310.
- Mesežnikov, Grigorij: Vnútropolitický vývoj a systém politických strán (A belpolitikai fejlődés és a politikai pártok rendszere). In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (Szlovákia 1998–1999. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 1999, IVO, 17–114.
- Mesežnikov, Grigorij: Vnútropolitický vývoj a systém politických strán (A belpolitikai fejlődés és a politikai pártok rendszere). In: *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (Szlovákia 1999–2000. Összefoglaló jelentés a társadalom állapotáról.) Bratislava, 2000, IVO, 17–124.

Vigh Károly

A német és a magyar kisebbség sorsa Csehszlovákiában a második világháború után

The Fate of the German and the Hungarian Minorities in Czechoslovakia after the Second World War

The official state actions against the Germans and Hungarians in Czechoslovakia were built on the "Benes-decretums" which was announced the 9 May, 1945 (These decretums are even today valid). It says: "...most of the Germans and Hungarians must leave our country. This is our final decision. ... Our nation can not live in our country together with the Germans and Hungarians."

Immár fél évszázad telt el azóta, hogy a második világháború után Csehszlovákiában a győztes nagyhatalmak támogatásával lesújtottak a német és a magyar kisebbségre, mert ezeket az etnikumokat nem védhették meg a vereséget szenvedett anyanemzeteik.

Ennek a mi számunkra oly fájdalmas és mindmáig sérelmes történelmi ténynek ugyan immár könyvtárnyi irodalma van, mégis azt tapasztalhatjuk, hogyha manapság erről olykor szó is esik, akkor sok esetben hibásan és hiányosan aposztrofálják a tényeket. Holott a rendszerváltozás után nem csupán Szlovákiában, hanem nálunk is jelentek meg olyan kiadványok, tanulmányok és publicisztikák a magyar nemzetiség és általában a csehszlovákiai nemzetiségek kálváriájáról, amely munkák már jórészt mentesültek a korábbi évtizedek kommunista-marxista szemléletmódjának a hatásaitól. A hiányosságok között nem kis mértékben szerepel, hogy ezek a munkák alig foglalkoznak a német kisebbség sorsával, holott a szudétánémetekkel kapcsolatban olyan csehszlovák álláspont érvényesült a gyakorlatban, hogy szinte az egész hazai németiséget – náci érzelművé minősítve – kitelepítették, és velük szemben még a magyarokéhoz képest is radikálisabb módszereket alkalmaztak. Csak egy szlovák történész akadt – Ján Mlynárik személyében –, aki a Szövetségi Gyűlés 4. együttes ülésén, 1990 júliusában tartott felszólalásában kijelentette: „A háború után büntettet követtek el a kárpáti és a szudétánémetek ellen, akiket a mi gestapizmusunk űzött el innen. Erőszakot követtek el a magyarokkal szemben is. Követelem, hogy érvénytelenítsük azokat az elnöki rendeleteket ebből az időszakból, amelyek mindennek törvényes alapot adtak, s mindezt lehetővé tették. Ilyen teherterítéssel nem mehetünk Európába...”

A második világháború éveiben a magyarkérdésről vallott álláspontot és különböző megnyilatkozásokat döntően befolyásolta a mindenkori fronthelyzet és Magyarország politikai megítélése az adott korszakban. Így azután a kisebbségek toleranciájától és jogainak elismerésétől kezdve a kitoloncolási elméletig, a transzferig a „megoldások” széles skálájával találkozhatunk. Minderről a történelmi irodalomban főleg Janics Kálmán könyvében (*A hontalanság évei*) olvashattunk, amelyhez nyugat-németországi megjelensékor, 1979-ben Illyés Gyula írt előszót.

A mindenkori csehszlovák álláspont kialakulásában Eduard Benešnek volt döntő szerepe, aki soha nem titkolta, hogy a politikai harcban a machiavellizmus híve. Tekintettel arra, hogy teljhatalma volt a Londonban székelő Csehszlovák Nemzeti Bizottságban, érthető, hogy hazája ügyében mindenkor az ő befolyása érvényesült. Benešnek és emigráns társainak a magyarkérdésben vallott „pálfordulásaira” számos jellemző példa áll rendelkezésre.

kezésünkre. Még 1939. október 17-én a párizsi Csehszlovák Nemzeti Bizottmány első ünnepélyes deklarációjában ezt olvashatjuk: „Masaryk és Stefanik szellemében el vagyunk szánva a szabad és demokratikus Csehszlovák Köztársaság kiharcolására és védelmére, annak a köztársaságnak, mely az állam minden nemzetiségéhez igazságos lesz... és valamennyi polgár egyforma jogára és egyenlő köteletségére épül”. (Az én kiemelésem, V. K.)

Amikor Nagy-Britannia kormánya elismerte a Csehszlovák Nemzeti Bizottságból alakult ideiglenes kormányt és Eduard Beneš elnök jogfontosságát, az elnök első üzenetében, 1940. július 24-én ezeket a demokratikus elveket hangoztatta államának kisebbségei felé: „Ünnepélyesen meghirdetem mindezeket a demokratikus elveket és jogi alapelveket, és hangsúlyozom, hogy ezek az elvek a nemzet minden tagjára érvényesek.” – Még a magyar–szlovák határ kérdésében is „rugalmasságot” tanúsított Beneš a szovjet–német háború kitöréséig, amikor 1940. április 5-én így nyilatkozott: „A magam részéről azt hiszem, hogy Szlovákiában nem kapjuk vissza egészen régi határainkat, de nem is érdekünk, hogy emiatt újból elrontsuk viszonyunkat a magyarokkal. Főleg azért nem, mert így indokolja a szlovákok viselkedése, a múltban és a jelenben.” Beneš eme megjegyzése a Teleki-kormány idején hangzott el, amikor – mint ismeretes – Magyarország nem csupán megőrizte semlegességét, hanem Lengyelország megtámadásakor (ami a második világháború kitörését jelentette) visszautasította Hitlernek azt a kérését, hogy ehhez a katonai akcióhoz a magyar vasúti hálózatot is igénybe vegye. Ugyanakkor viszont a Tiso-féle Szlovákia a náci csapatok oldalán részt vett Lengyelország megtámadásában. Ezért nem csoda, ha a Londonban székelő emigráns csehszlovák kormány Szlovákia akkori német-barát magatartását helytelenítette és még a szlovák Clementis – későbbi csehszlovák külügyminiszter-helyettes – is így írt „Londoni üzenetek” című könyvében: „Ők (azaz a szlovákok, V. K.) beteges torzulásukban a testvéri nemzet tagjaira vetik magukat...”

Azonban a Szovjetunió elleni háború megindítása Hitler részéről rövidesen érezte a hatását a csehszlovák emigrációnak a kisebbségeivel kapcsolatos állásfoglalásaira. Mihelyt Nagy-Britannia kormánya 1942 szeptemberében jóváhagyta a németek Benešék-tervezte kitelepítését Csehszlovákiából, ezzel megpecsételődött a több mint hárommillió szudétánémet sorsa. Beneš azonban a szociáldemokrata Wilhelm Jaksch képviselőnek – aki az emigrációját szintén Londonban töltötte – 1943. január 10-én írt levelében már leszögezi, hogy ő hasonló álláspontot vall a kérdés „megoldásában” a magyar kisebbséggel kapcsolatban is. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy Anglia – Beneš ismételt kérése ellenére – nem tette magáévá ezt az elképzelést.

Viszont Beneš már 1943 nyarán megkapta a szovjet kormány beleegyezését a szudétánémet-kérdés transzfer-megoldásába. Ezzel szemben, amikor Beneš Amerikában járva, kihallgatáson jelent meg Rooseveltnél, az elnök nem volt hajlandó a magyarok kitelepítéséről tárgyalni, és ekkor még Moszkva sem fogadta el a magyar kitelepítésről szóló csehszlovák tervet. Ennek ellenére a CSKP vezetőivel folytatott megbeszélésén Beneš hangsúlyozta: a magyarokkal szemben is érvényesíteni fogják a transzfer módszerét, amelyet megkönnyít az a lehetőség, hogy a szlovákiai magyar lakosságot kicserélhetik a magyarországi szlovákokért. E félrevezető manőver nem akarta figyelembe venni azt a tényt, hogy egy esetleges lakosságcsere keretében nem lehetett volna háromnegyedmillió magyart kicserélni az állítólagos kétszáz ezer szlovákért. Mindenesetre Gottwald, a CSKP főtitkára, a londoni kommunista csoportnak (Clementis, Novomesky) küldött 1943. december 21-ei tájékoztatásában hangsúlyozta, hogy a háború utáni politikai „tiszogató” akció végére „a Csehszlovák Köztársaságnak szláv nemzeti állammá kell válnia.” Sőt: az internacionalizmust, marxizmus–leninizmust valló csehszlovák pártfőtitkár

1944 májusában már a magyar kisebbséggel szemben a nyílt erőszak szükségességét tette magáévá. És jellemző módon 1945 márciusában Gottwald szövegezte meg a kassai program hírhedt VIII. fejezetét a nemzeti kisebbségek kollektív jogfosztásáról.

Igaz ugyan, hogy ezzel szemben Karol Smidke, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke moszkvai tárgyalásai során 1944-ben még így nyilatkozott: „szemben a németekkel, a magyarok rendesen viselkedtek, többségükben demokraták...” És egy korabeli hírszerzői jelentésben is azt olvashatjuk, hogy Laco Novomesky szlovák író-politikus kijelentette: „Sok magyar hűbb maradt a köztársasághoz, mint akárhány szlovák vagy cseh... Nem szabad őket a harcban elhagyni és elárulni.” Amikor viszont lényegében eldőlt a háború kimenetele, és elkezdődtek a hadműveletek Csehszlovákia felszabadítására, maga Gustáv Husák a későbbi államelnök így nyilatkozott: „A szlovák parasztok és munkások, akiket a gazdag déli területekről kiszorítottak és felűztek a hegyi zugokba, meg kellett, hogy kapják ezt az ősi szlovák területet...” Tehát Husák képes volt ilyenfajta történelemhamisításra annak érdekében, hogy a majdani lakosságcsere révén eltávolítsák a magyar parasztságot ősi földjéről, a Csallóközből.

Ami a felvidéki magyarok sorsát illeti, annak mindenekelőtt diplomáciatörténeti előzményeivel kell foglalkoznunk, valamint azokkal az intézkedésekkel, amelyeket a Szlovák Nemzeti Tanács még a beneši kormányzat kassai „törvénykezése” előtt hozott.

A háború utolsó évében több magyar- és németellenes intézkedés látott napvilágot – még a beneši kormányprogram megszületése előtt. Így a Szlovák Nemzeti Tanács 1944. szeptember 6-án elfogadott rendelete, amely megszüntette a magyar és a német tannyelvű iskolákat Szlovákiában, kivéve azokat az elemi iskolákat, amelyeket 1938 november előtt létesítettek. Egyidejűleg megtiltotta, hogy az államilag elismert egyházak német és magyar nyelven tartsák istentiszteleteiket mindazonokon a helyeken, ahol azokat az első bécsi döntés (1938. november 2.) után vezettek be. Az 1945. február 21-én kiadott rendelet szerint pedig a földreform céljára azonnali hatállyal és térítés nélkül elkoboztak minden mezőgazdasági ingatlant, amely olyan magyar nemzetiségű személyek tulajdonát képezte, akik 1938. november 1-jén nem voltak csehszlovák állampolgárok.

A beneši emigráció – sajnálatos módon – Szlovákiából még a háború alatti időkben is kapott „biztatást” a későbbi magyarellenes intézkedések érdekében. Így pl. hivatkozhatunk Radakovic agrárpárti politikus levelére, aki 1943-ban ezt írta Benešnek Londonba: „Szlovákiában Magyarországot gyűlölik, olyan lehetőségekről folynak viták, hogy miként lehetne kiküszöbölni a magyar befolyást, akár a magyaroknak Közép-Európából az Urál vidékére való telepítése árán is.”

De a magyarellenesség még a Kommunista Pártban is fórumot kapott. Így pl. Karol Smidke így írt 1945-ben a Csehszlovák Kommunista Párt magyar nemzetiségű alapító tagjáról, Major Istvánról: „Gottwald elvtárs figyelmeztetett, hogy a bizottságban meg kell fontolni Major elvtárs jelöltségét, mivel az elnöki dekrétum kimondja, hogy nem szlávok nem lehetnek a parlament tagjai. Mivel Major elvtárs parlamenti működése idején saját maga magyarnak vallotta magát, a párt nem vállalhatja magára ezt a felelősséget.”

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács magyar- és németellenes rendelkezéseit alátámasztotta az a megállapodás, amely Beneš elnök és Gottwald, a kommunista párt főtitkára között jött létre még 1943 decemberében a magyar és a német kisebbség sorsának sommás megoldására vonatkozóan. A cél már akkor a csehszlovák nemzeti állam megteremtése volt. Nemzeti állam kisebbségek nélkül. És ebből következett azután a két nemzeti kisebbség ellen hozott radikális intézkedések halmaza. Így született meg 1945. február 27-én a Szlovák Nemzeti Tanács 1945/4. számú rendelete: a németek, ma-

gyarok és a szlovák nép árulói földbirtokainak elkobzásáról és mielőbbi felosztásáról. A rendelet elsősorban a német és a magyar nagybirtokosok ingatlanaira vonatkozott, és általában a két kisebbség tulajdonában lévő birtokokra. Jellemző módon a szlovák Samuel Cambel így kommentálta a Szlovák Nemzeti Tanács rendeletét: „Történelmi igazságot valósított meg a Szlovák Nemzeti Tanács, mivel a szlovák föld a régi elnyomók kezéből a szlovák nép tulajdonába került.”

Azonban jellemző módon a kitelepítés, a jogfosztás gondolatával már a hlinkások is foglalkoztak. Így pl. a Hlinka Gárda hivatalos lapja, a Gardista írta 1943. április 19-én, Sano Mach és a Tiso-fasizmus politikáját sommázva: „Követeljük a csehek kitelepítését, a zsidók deportálását, a cigányok összefogdosását és a magyarok jogfosztását.” Ezzel kapcsolatban szinte külön téma lehetne a cseh és a szlovák viszony története a második világháborúban, amelyről még a cseh és a szlovák sajtó is alig írt. Erre vonatkozólag – jellemző módon – Janics Kálmán említett művében találhatjuk a következő adatot: „München után Tiso állama 120.000 cseh lakost utasított ki Szlovákiából.”

A nemzetiségek vonatkozásában az is figyelmet érdemel, hogy különösen szlovák részről milyen álláspontot tanúsítottak a zsidósággal szemben. Amikor már a deportált zsidók sorsa közismert volt, akkor, 1944. július 15-én jelenhetett meg a moszkvai Československé Listyben a következő vélemény a zsidókérdésről: „Világos, hogy ami a zsidó származású csehszlovák állampolgárokat illeti, azok a zsidók, akik németnek vagy magyarnak érzik magukat, a németekkel és a magyarokkal szemben Csehszlovákiában alkalmazandó rend-szabályokkal kell számoljanak. Felszámolni az antiszemitizmust nem azt jelenti, hogy a zsidó lakosság számára valamiféle különleges helyzetet engedélyezünk, ha németnek vagy magyarnak jelentkezett, amint nem lehet azt sem megengedni, hogy a német vagy magyar jelleget eltakarhassa a zsidó nemzetiség. Az antiszemitizmus felszámolása nem jelentheti annak megengedését, hogy megsértsék a jövő Csehszlovák köztársaságnak nemzeti szláv jellegét.”

Ilyen előzmények után utazott a csehszlovák emigráció vezérkara Moszkvába, hogy az ottani tárgyalásai befejeztével (1945. március 31.) a volt Csehszlovák Köztársaság területére lépve Kassán, április 4-én jellepesen átvegyék a hatalmat. Ugyanis még útközben megalakították a csehszlovák kormányt – élén a szociáldemokrata Fierlinggerrel – és másnap, április 5-én Csehszlovákia akkori ideiglenes fővárosában kihirdették a 16 fejezetből álló hírhedt kassai programot. Ennek során a következő jogfosztó intézkedésekre került sor:

- a magyarok vagyonának állami felügyelet alá helyezése;
- a magyar közalkalmazottak elbocsátása, nyugdíjuk megvonása;
- a magyar nyelvhasználat betiltása az egyházi szertartásokban;
- a magyar papok Szlovákiából való kiutasítása;
- a magyar hallgatók kizárása az egyetemekről;
- a magyar kulturális, társadalmi egyesületek felosztatása, vagyonuk elkobzása;
- a magyarok házaikból, lakásaikból kártérítés nélkül kitehették;
- a magyarok üzleteinek, műhelyeinek zárgondnokság alá vétele;
- a magyarok bankbetéteinek befagyasztása;
- a közhivatalokban tilos a magyar nyelv használata;
- magyar újság, könyv kiadása tilos;
- magyarnak rádiója nem lehet;
- magyar ember polgári keresetet nem indíthat, vádló nem lehet;
- magyarok közmunkára bármikor, bárhová, bármennyi időre igénybe vehetők – államérdekből.

És ilyen előzmények után 1945. május 9-én, a győzelem ünnepén megszólalt Beneš: „a németek és magyarok túlnyomó részének el kell tőlünk mennie. Ez végérvényes elhatározásunk... Népünk már nem élhet németekkel és magyarokkal közös hazában.” – Az elnökkel szinte egy időben nyilatkozott a csehszlovák kommunista párt főtitkára, Klement Gottwald is a rádióban: „A németeket és a magyarokat, akik oly súlyosan vétettek nemzeteink ellen, megfosztjuk állampolgárságuktól, és szigorúan megbüntetjük.”

A beneši dekrétumok meghirdetése és végrehajtása után Fábry Zoltán 1946 májusában stószai magányában írta meg „A vádlott megszólal” című lélekmarkoló memorandumát. Mint később ő maga megjegyezte, „ha van írás, amely e négy fal magányában – a legteljesebb elszigeteltségben – szinte sikolyként született, akkor ez az...”

A memorandum a szlovákiai magyarok szégyenteljes és barbár jogfosztottságát vetette papírra. A cseh és a szlovák értelmiségnek íródott. És emberséget követelt, igazságot abban az embertelen korszakban. Miután elküldte a cseh és a szlovák író társainak a vádlott sorait, amelyekre nem kapott választ, kénytelen volt megjegyezni: „Nyolcvan gépelt oldalon segélykérő levelemre – melyet szlovák fordításban a vezető politikusokon kívül megkapott a cseh és szlovák értelmiség minden jelentős képviselője – válasz, megértés, segítség nem érkezett. Még csak vitatkozó ellenvélemény sem! És az egészben ez volt a legborzasztóbb: ez az egyetemes hallgatás és közöny, a totális visszhangtalanság, a teljes érdektelenség, a teljes érzéktelenség!”

Fábry Zoltán 1946-ban nemcsak igazságot követelt, hanem kérdezett is. Megtehetette: humanista elkötelezettsége jogot adott a kérdésésre. És a történelmi kérdés így hangzott: miért tipornak a győztesek elsősorban a szlovákiai magyar népcsoportra? Miért éppen a magyar kisebbségen töltik ki bosszújukat, amelynek írói, szellemi emberei bátran és tisztességesen vizsgáztak emberségből a két háború közötti időszakban és a háború alatt? Miért éppen a szlovákiai magyarokat sújtják, akiknek egyetlen politikai vezetője, Esterházy János egyes egyedül mert szembe szállni a pozsonyi parlamentben az antiszemita árral? Róla hadd mondjuk el, hogy ott a kassai program kihirdetésének másnapján, 1945. április 6-án egy szovjet járőr tartóztatta le Pozsonyban. Elfogása a véletlen műve volt, mert akkor a szovjet járőrök közmunkára szedték össze az embereket. Kihallgatása után ugyan április 18-án szabadon engedték, de ő ezek után április 20-án elment Husák belügyi megbízotthoz, hogy a rendelkezésére álljon. Ekkor érte Esterházyt az újabb családás, mert Husák letartóztatta, és ekkor kezdődött a felvidéki magyarság vezetőjének kálvária-sorozata. Ugyanis különböző börtönökbe kerülve, végül is Moszkvába szállították – mint kiderült – számos pozsonyi magyarral együtt. Köztük volt Csáky Mihály és Neumann Tibor. Majd Ljubjankába érve az is kiderült, hogy rabtársai közé került a később világhírűvé vált Nobel-díjas orosz író, Alekszandr Szolzsenyicin is.

De még mielőtt a európai történelemben oly példátlan beneši dekrétumok végrehajtására sor került volna, a pozsonyi magyarság lett az első áldozata a kegyetlen rendelkezéseknek. A jóvátehetetlen magyarellenes akció során Pozsonyban 1945 májusában a magyar lakosság mintegy 90%-át kihajtották a városból, Ligetfalu irányába, fél órát adva nekik a csomagolásra. Hogy milyen helyzetbe kerültek az oda kiűzött magyarok, azt – egyéb forrásokon kívül – hitelesen bizonyítja dr. Gustáv Niepel szlovák orvos alábbi bizalmas jelentése: „Ligetfalun a deportáltak a legszükségesebbekkel sem voltak ellátva, öltözködtük hiányos, élelmezésük gyenge, ami főleg a kis gyermekeknél mutatkozott meg, akikből sokan éhhalálra voltak ítélve...”

Mindez csak nyitánya volt a németek és a magyarok elleni bosszúhadjáratnak. Habár még 1938-ban az angol lord Runciman megírta a müncheni döntést megelőző prágai missziója után eljuttatott jelentésében, hogy a szudétánémetekkel szemben „a megértés

hiánya, türelmetlenség és diszkrimináció jellemzi” a cseh hatóságok magatartását. Ami pedig a német megszállás alatti atrocitásokat illeti, azokért sem a szudétánémetek voltak felelősek. Ennek ellenére 1945. május 17-én a Landskrounba érkező cseh fegyveresek arra kényszerítették áldozataikat, hogy a városháza előtti halastóba feküdjenek, majd a vízben lövöldözték őket halálra. Usti nad Labenben 1945. június 30-án pedig az egyik gyárban bekövetkezett robbanás miatt a csehek a szovjet megszállókkal együtt mintegy ezer németet gyilkoltak meg. De az erőszakoskodásnak a szudétaterületen sem volt se szeri, se száma. Hol lámpavassal ölték meg az embereket, hol a halálmenetből lemaradókat lőtték az út menti árokba. A helyzet annyira elviselhetetlenné vált, hogy a megfélemlített, megerőszkolt és kirabolt németek közül száz-számra úgy pusztultak el, hogy nem látva más kiutat: tömegesen vállalták az önkéntes halált. Úgy véljük: nem tűnik túlzásnak Vilém Hejzl cseh történész megállapítása: „németeken elkövetett vadállati kegyetlenségek – a foglyokon, civileken, nőkön és gyermekeken – 1945. május után, Csehszlovákia képének jogi és morális állapotának elválaszthatatlan része...”

Európa művelt, demokratikus államai és nemzetei megfélemlítettek arról, hogy a szudétánémetek nem csupán K. H. Frank és Konrád Heinlein népe voltak, hanem Reiner Maria Rilke költője, Franz Kafka írója, Egon Erwin Kisché, a „száguldó” riporteré. De ott született a genetika atyja J. G. Mendel, a lélektan bűvára Sigmund Freud, az ismert zeneszerző, Gustav Mahler, és még sorolhatnánk a nagy neveket...

Miután a csehszlovák kormányzat a beneši dekrétumok kihirdetésével és azok végrehajtásával sem elégedett meg, elkezdődött a 88. sz. elnöki rendelet értelmében a dél-szlovákiai magyarság cseh-morva területre történő kitoloncolása. Főleg Vadkerty Katalin könyvéből tudjuk, hogy a szerelvények 1945-ben Prága, Kolin, Jicin, Tábor, Bencsov, Pilzen, Pardubice, Č. Budejovice és Zlin felé vitték a magyar közmunkásokat. Az akciót hivatalosan munkaerő-toborzásnak nevezték, de ennek megvalósítása a fegyveres erők bevetésével történt: katonai teherautók segítségével többnyire fűtetlen marhavagonokban, tehervonatokon hurcolták el az embereket, családokat, miközben mint „háborús bűnösöktől” elkobozták minden ingó és ingatlan vagyonukat. Szlovákia déli járásaiból így módon több mint 44 ezer személyt deportáltak Csehországba. – A deportálások óriási riadalmat keltettek a felvidéki magyarok körében. Sokan rémületükben Magyarországra menekültek, és miközben egyesek a jejes Dunán keresztül akarták az utat megtenni, a folyóban lelték halálukat.

Még a fenti deportálásokat követően azt is sikerült elérnie a beneši kormányzatnak, hogy miután a győztes nagyhatalmak nem akadályozták meg a magyar lakosság csehországi deportálását, valójában ez a körülmény kényszerítette a magyar kormányt arra, hogy elfogadja a csehszlovák kormány ajánlatát a lakosságcsereéről szóló tárgyalásokra. Végül is Gyöngyösi János külügyminiszter 1946. február 27-én minden feltétel nélkül aláírta a magyar–csehszlovák lakosságcsereéről szóló egyezményt. Így történt, hogy bár a csehszlovák kormány a nemzetközi fórumokon nem sikerült elérnie, hogy 200 ezer magyart egyoldalúan telepítsenek át Magyarországra, végül is a lakosságcsere révén Magyarországra áttelepült 76 616 magyar, míg Szlovákiába került 60 257 szlovák. Ezenkívül több mint 10 ezer volt azoknak a száma, akik a deportálásuktól felve, átmenekültek Magyarországra.

Ami a lakosságcsere gazdasági és társadalmi arculatát illeti, érdemes megjegyezni, hogy a magyarok hátrahagytak Szlovákiában 160 000 kat. hold földet, szemben a szlovák áttelepülők 15 000 kat. holdjával. Magyar részről 15 700 ház maradt Szlovákiában, ezzel szemben a szlovák áttelepülők mindössze 4 400 házat hagytak maguk után Magyarországon.

Még egy csapás várt a szlovákiai magyarságra. Ugyanis az ún. reszlovakizáció is összefüggésbe hozható a kassai programmal, illetve a 33/1945. számú beneši elnöki dekrétummal. Ennek megfelelően a Belügyi Megbízotti Hivatal 1946. július 17-ei hirdetményében elrendelte a lakosság reszlovakizálását. E szerint szlovák nemzetiségűnek jelenthették magukat azok a személyek, akik az 1930-as népszámlálás alkalmával szlovák nemzetiségűnek vallották magukat, vagy akik ilyen nemzetiségűnek érezték magukat. Mivel az állampolgárságtól megfosztott magyarok joggal félhettek a kényszerkitelepítéstől és a hontalansággal járó sok-sok meghurcolástól, ezért – időt nyerve a túléléshez – védték magukat és családjukat, amikor közel 300 ezren szlováknak vallották magukat. Így még az 1950-es népszámláláskor csak 367 733 személy vallotta magát magyarnak, de már 1961-ben 533 934, és az utolsó felmérés szerint 1991-ben 586 741 volt a magyarok száma. (Nem számítva ide a magyar anyanyelvűeket!)

Amikor manapság a felvidéki magyarságnak – a magyar–szlovák alapszerződés ellenére – a megmaradása érdekében változatlanul az anyanyelvi jogaiért, iskoláiért, kulturális intézményeiért, a mečiari megyerendszer ellen kell harcolni, úgy véljük, igaza van Duray Miklósnak: „Hogy a felvidéki magyarság kivívhatta teljes jogegyenlőségét a szlovák államhatalom keretei között, ahhoz nélkülözhetetlen az euroatlanti szervezetek támogatása és a nemzetközi garanciák megszerzése. Csak ebben az esetben képzelhető el történelmi fordulat a felvidéki magyarok életében.”

Irodalom

- Ádám Magda – Josef Hanzl: *Edvard Beneš*, Dunaszerdahely, 1996.
Borsody István: *Európai évek*. Bp. Századvég, 1991.
Borsody István: *Beneš*. Bp. é.n.
Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Bp. Püski, 1991.
Fábry Zoltán: *Merre vagy Európa? Kisebbségek a vádlottak padján*. Pozsony, 1991.
Fábry Zoltán: *A vádlott megszólal. Stózi délelőttök*. Bp.
Görgey Gábor: *Volt egyszer egy Felvidék*. Bp. Magvető, 1968. 1989.
Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek*. Bratislava, Madách, 1989.
Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. 1944–1990*. Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról. Bp. 1988.
Janics Kálmán: *A hontalanság éve*. Bp. 1989. 3. kiadás.
Molnár Imre – Varga Kálmán: *Hazahúzott a szülőföld...* Bp. Püski, 1992.
Molnár Imre: *Eszterházy János*. Dunaszerdahely, 1997.
Ölvedi János: *Nagyfogyatkozás*. Magyarok Szlovákiában. New-York, Püski-Corvin, 1984.
Peéry Rezső: *Requiem egy országrészért*. München, 1985
Szalantai Rezső: *Két hazában egy igazságért*. Bp. 1982.
Sirchich László: *Végzetes évek. Magyar sors Csehszlovákiában*. Tanulmányok, Cleveland, 1988.
Tóth László. „Hivebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok a jogfosztottság éveiből. Pozsony, Kalligram, 1995.
Vadkerty Katalin: *A belső telepítés és a lakosságcsere*. Pozsony, Kalligram, 1999.
Vadkerty Katalin: *A deportálások*. A csehszlovákiai magyarok csehországi kényszer-munkája 1945–1948 között. Kalligram, Pozsony, 1996.
Vigh Károly: *A szlovákiai magyarság sorsa*. Bp. Bereményi Kiadó, 1991.
Vigh Károly: *A szlovákiai magyarság sorsa 1938-tól napjainkig*. Népfőiskolai füzetek 2. Lakitelek, 1997.

Zsebők Csaba

A macedónkérdés 1878-tól az első világháború végéig és a macedón nemzet kialakulásának kezdetei

The Macedonian-Question from 1878 until the End of the First World War and The Beginning of the Formation of the Macedonian Nation

One of the most controversial capital in the history of the balkan Peninsula is the question of Macedonia. Macedonia is not a land easy to define geographically, and to follow the development of the Macedonian nation is even more difficult. The territory and its population are claimed by the Serbs, Greeks, Bulgarians and Albanians. At the same time the population of the Macedon Republik consists of several ethnical groups, so it is a typical scene of Balkan nationalism.

Bevezetés

A Balkán-félsziget történetének egyik legvitatottabb fejezete a macedónkérdés. Makedóniát mint földrajzi területet sem könnyű behatárolni, de ennél is bonyolultabb feladat a macedón nemzet kialakulását nyomon követni. A makedóniai szlávok külön etnikumként, majd nemzetként való létét a XIX. század első felétől vitatják mind a balkáni, mind más nemzetek. A macedón nemzet létét sokan még ma is megkérdőjelezzik, pedig az 1991 óta létező Macedón Köztársaság többségi nemzete a macedón. A macedónok nemzettudatának kialakulása, nemzetté válása azonban a II. világháború utáni évtizedekre tehető, hiszen a titói Jugoszlávia macedón tagköztársaságában mehetett át az ortodox vallású szláv lakosság azon a fejlődésen, amely mindezeket eredményezte. Az 1990-es évek történései szolgáltatják a perdöntő bizonyítékot arra, hogy a macedón nemzet kialakulása legkésőbb a XX. század nyolcvanas éveire befejeződött.

Makedóniát a vizsgált korszakban a bolgárok, a szerbek és a görögök egyaránt maguknak vindikálták, de a terület egy részére már az albánság is többször kinyilvánította igényét. A macedónokat szomszédai és a velük foglalkozó kutatók, politikusok jelentős része mesterségesen kreált nemzetnek tartotta, sőt tartja, akárcsak a nyelvüket, amelynek a létét, önállóságát Bulgária – a dimitrovi korszaktól eltekintve – csak 1999-ben ismerte el. Makedónián – mint földrajzi területen – jelenleg három ország, a Macedón Köztársaság, Görögország és Bulgária osztozik. Ugyanakkor a Macedón Köztársaság is több – legkevésbé hét – nemzetiség által lakott, így a balkáni nacionalizmusok találkozásának színtere. Nem lehet megfeledezni arról sem, hogy az 1940-es évek második felétől egészen az 1980-as évek legvégéig Makedónia területét a szovjet blokk, az Egyesült Államok és szövetségesei, valamint az el nem kötelezett vagy semleges országok érdekszféráinak határai is megosztották.

A jelen írás alapvető megközelítésmódja a történetiség, rendezőelve a kronológia. A magyar nyelvű szakirodalomban a macedónkérdésről, illetve a macedónok modern kori történetéről nem született még összefoglaló munka. E dolgozat csak egyfajta kísérlet arra, hogy a témára vonatkozó sokrétű tudásanyagot – a sokszor egymásnak ellentmondó adatokkal – átnézve, újragondolva korlátozott terjedelmű, közérthető összefoglalást ad-

jon. A munka – jellegéből adódóan és a lehetőségeknek köszönhetően – nem foglalkozik eddig ismeretlen eseményekkel, de a vonatkozó magyar és angol nyelvű szakirodalom jelentős részének, az elektronikus könyvtárakban fellelhető – angolra fordított – macedón történeti munkáknak, valamint számos forrásnak az áttekintésén alapul. A források közül kiemelésre kívánkoznak a népszámlálási statisztikák, a hadijelentések, politikusok, történészek, földrajztudósok, nyelvészek, irodalmárok munkái, memoárjai, levelei, beszédei, a különböző politikai pártok, szervezetek és a Komintern határozatai.

Vállalkozásunk céljai közé tartozik még a makedón, macedón, makedóniai szláv, macedo-szláv, illetve a Makedónia, Macedonia stb. elnevezések körüli *fogalmi zűrzavar* feloldása, a helyes használatukra való – remélhetően sikeres – törekvés. Problematikus ugyanis magának a területnek és szláv nyelvű népességének megnevezése is. A magyar szakirodalomban ugyanúgy találkozhatunk a Makedónia, mint a Macedonia, vagy akár a makedón, macedón, macedo-szláv s a makedóniai szláv megnevezésekkel.

A magunk részéről Makedóniát földrajzi területnek tartjuk, míg Macedóniának csak az 1944–1945-től 1991-ig fennállt jugoszláv tagköztársaságot, illetve az 1991-től létező Macedón Köztársaságot tekintjük. Makedónia – mint földrajzi terület – részeit szokás Égei-, Vardar- és Pirini-Makedóniának nevezni. Ezt támogatjuk mi is annak ellenére, hogy találkozhatunk például a Vardar-Macedónia névvel is, csakúgy mint egyes 1944–1945 előtti forrásokban is a Macedonia elnevezéssel. A makedón és a macedón megnevezések mellett egyaránt több érv szól. 1944–1945-ig Égei-, Vardar- és Pirini-Makedónia ortodox keresztény vallású szláv lakosságára mindkettő alkalmazható. A muzulmán vallású szláv pomákok azonban nem illethetők ezekkel a nevekkel. Fontos hangsúlyozni, hogy az ortodox keresztény vallású szlávság szerb nyelvű tagjait Makedóniában sem lehet makedónnak, macedónnak nevezni. A bolgár–makedón vagy bolgár–macedón kapcsolatban annak összetettsége miatt a megnevezések kérdésében is nehéz állást foglalni. A makedóniai szláv megjelölés például a pomákkérdés miatt sem szerencsés. A macedo-szláv elnevezés helyesnek tekinthető, csakúgy, mint a makedón, de a – magyar szakirodalomban – a macedón a legelfogadhatóbb. 1944–1945 után ugyanis a vardar-makedóniaiakra feltétlenül a macedón megnevezés a legalkalmasabb, s az ottani irodalmi nyelv is macedón. Igen nehezen oldható meg, hogy 1944-ig makedónokról beszéljünk, akkortól pedig macedónokról. Pirini-Makedóniában ugyancsak – többek között – macedónok élnek, őket a legszerencsésebb – önmeghatározásuk és a többségük által is beszélt macedón irodalmi nyelv alapján – pirini macedónoknak hívni. Az Észak-Görögországban élő – már csak kisszámú – szlávra napjainkban kevésbé alkalmazható a macedón kifejezés. Az 1950-es évekig ezt a népességet macedónnak is lehet nevezni. Görögország szláv lakosságának legnagyobb része azonban a XX. század harmadik harmadában – bizonyos megfontolásokból – bolgárnak vallotta magát. Ezért – az 1990-es évek történései ellenére – őket a leghelyesebb égei-makedóniai és trákiai – ortodox – szlávoknak nevezni. Az egész kérdéskört tovább bonyolítja Trákia és a trákiai lakosság kérdése, hiszen a területen tapasztalható egyfajta makedón-trák dualitás is, ahol – többek között – törökök, görögök, pomákok és bolgárok – vagy macedónok – élnek.

Kiemelt figyelmet kell fordítani a nyugati – gregoriánus – és a keleti – juliánus – naptár egyeztetésére is. A keleti naptár 1800. február 28-ától 11, 1800. február 28-a és 1900. február 28-a között 12, 1900. február 28-ától pedig 13 napos késésben volt a nyugatival szemben.¹ Jelen írásban a nyugati naptár szerint jeleztük az eseményeket.

¹ Ld. Szentpétery Imre: *A kronológia kézikönyve*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1985.

Makedónia a XIX. század harmadik harmadában

Makedónia egy 65–70 ezer négyzetkilométer nagyságú terület, amelyet délről az Égei-tenger, az Olümposz és a Pindosz-hegység, nyugatról az Ohridi-tó és az albán hegyek, északról a Sar-hegység és a Cserna Gora, keletről pedig a Rodope-hegység határol. A terület lakossága a XIX. században a délkelet-európai átlaghoz képest is felettébb tarka képet mutatott. Ezen a nem túl nagy területen kb. kétmillióan: egyes délszláv, görög, török, albán és román² nyelvjárásokat beszélő etnikai csoportok – kiegészülve cigányokkal, szefárd zsidókkal és örményekkel – éltek együtt. Az egyes entitások lélekszámát azonban nehezen lehetett pontosan meghatározni. Az etnikai sokszínűség tette Makedónia hovatarozásának kérdését a XIX. század harmadik harmadától az egyik legjelentősebb balkáni problémává.

Makedóniának a XIX. században nem voltak rögzített politikai határai: a törökök a Szaloniki-, a Monasztiri- és a Koszovói-vilajet között osztották fel.

Makedónia stratégiai helyzetéből adódó jelentősége máig sem csökkent. A terület a Balkán-félsziget szíve, Makedónián átvezet a legtöbb fontos közlekedési útvonal; itt húzódik a Vardar, valamint a Sztrumica folyók völgye. Isztambul után Szaloniki volt a legnagyobb balkáni kikötő, mindemellett Makedónia gazdasági központja is. 1888-ban készült el a Szalonikit Belgráddal összekötő vasútvonal. A stratégiai – és a gazdasági – adottságokból kiindulva a balkáni nemzetek úgy vélték, hogy közülük az lesz a legerősebb, aki megszerzi ezt a területet.³

A görögök, a bolgárok és a szerbek egyaránt igényt tartottak makedóniai területekre, de a románok is kiemelt figyelmet fordítottak Makedóniára az aromunok miatt, sőt még a legújóbbanabbul gondolkodó albán nemzeti vezetők is Koszovót és Monasztirt a kialakítandó albán autonóm terület részeként képzelték el. E nemzetek a történelmi érvek mellett a lakosság etnikai és vallási összetételére és az erőegyensúly fenntartásának szükségességére hivatkoztak. Az erőegyensúlyra való törekvés alakította ki azt a gondolkodásmódot, miszerint ha egy állam területekkel bővül, akkor a szomszédait hasonló nagyságú terület illeti meg.

Makedónia hovatarozásának kérdése 1878 óta az egyik legnagyobb feszültségforrás a balkáni országok között. Az 1878-as San Stefano-i békében a terület szinte egészét, valamint Trákiát Bulgáriának juttatták. Az akkori felfogás szerint a két terület etnikai sajátosságai ezt követelték. Az új ország határait ott húzták meg, ameddig a bolgár exarchátus joghatósága terjedt. A berlini kongresszuson a San Stefano-i Bulgáriát felosztották három részre, de a bolgár kormányzat és a közvélemény továbbra is azt tartotta, hogy a makedóniai szlávok nagy része bolgár.

A bolgár, a szerb és a görög érvelésnek ugyanúgy megvolt az alapja, mint az egyelőre még csak regionális öntudatot képviselő makedóniai mozgalmakénak.

A görögök úgy vélték, Makedónia ortodox keresztény lakosságának jelentős része az elszlávosított vagy szláv nyelvű nemzettársaikból áll, akik Görögország határainak északra való kitolásával visszagörögösíthetők. (Ráadásul a terület az ókori görögséghez kötődött, majd a Bizánci Birodalom része volt, s 1870-ig egész Makedónia a lényegében görög nemzeti intézményként működő konstantinápolyi patriarchátushoz tartozott.)

A legsúlyosabb etnikai vonatkozású kérdés azonban – mivel a vidék lakói többségének a nyelve egyértelműen megkülönböztethető volt a görögtől, a töröktől és az albántól – a

² A makedóniai románok más néven: aromunok, cincárok, kucovlachok, vlahok, stb.

³ A XIX. századi Makedónia gazdaságáról részletesebben ld. Jelavich, Barbara: *A Balkán története I–II*. Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 1996. II. 84. p.

szlávokon belüli felosztás maradt. Makedónia nyelvi szempontból lényegében átmeneti területet képezett Ó-Szerbia és a szorosan vett bolgár területek között. A makedóniai ortodoxok többségükben különböző keleti délszláv nyelvjárásokat beszéltek, s nyelvileg a bolgárokhoz álltak a legközelebb. Népművészetük, zenéjük, szokásaik, hagyományaik, népi hitviláguk vagy a bolgárokéhoz, a szerbekéhez, illetve mind a kettőhöz hasonló volt. Mivel a lakosság jelentős része analfabéta volt, az írott nyelv sem adhatott segítséget az etnikai hovatartozás meghatározásához. Szláv makedón állam soha nem létezett,⁴ ugyanakkor a területet az első és a második Bolgár Birodalom is uralta, nem beszélve a Dusan István alatt fénykorát élt Szerbiáról.

A szerbek egyébként „hegyi-” vagy „déli szerbeknek” tartották a makedóniai szlávokat. A bolgárok viszont Makedóniát „nyugati bolgár” területnek „titulálták”, mint ahogyan az ottani szláv lakosságot bolgároknak. Jellemző, hogy míg egy 1899-es szerb elemzésben körülbelül kétfélmillió szerbet, s csupán 60 ezer bolgárt mutattak ki, addig egy 1900-as bolgár beszámolóban 1 200 ezer bolgárról és mindössze 700 szerbről írtak.⁵ Egy 1904-es török összeírás szerint viszont a Szaloniki-, Monasztiri-, valamint a Makedónián túlnyúló Koszovói vilajet 3 173 100 lakosából 54,2% török, 20,5% görög, 15,6% bolgár, 5,3 % szerb, 1,5 % izraelita, 0,9% kucovlach.⁶

Látható, itt nemhogy külön makedóniai szlávokról, de még az albánokról sem történik említés. Megint más etnikai képet mutatott az 1906-os török népszámlálás, amely – a millet-rendszeren alapulva – 1 145 849 muzulmánt, 623 197 a konstantinápolyi patriarchátus fennhatósága alá tartozó görög ortodoxot és 626 715 az ohridi exarchátushoz tartozó bolgár ortodoxot regisztrált.⁷ Az albánok többségét a muzulmánok közé sorolták, a szerbeket pedig vagy a bolgárokhoz, vagy a görögökhöz. Sőt az exarchátus területén kívül élő bolgárok is a görög ortodoxokhoz soroltattak. Bajderov viszont a – szerinte – 2 301 800 makedóniai lakos 47,6 százalékát tartotta bolgárnak, 23,5 százalékát töröknek, 11 százalékát görögnek, 8 százalékát albánnak, 4,6 százalékát zsidónak, 3,4 százalékát vlahnak, illetve románnak, 1,9 százalékát pedig cigánynak.⁸

Megállapítható tehát, hogy Makedónia lakosságának összetételéről nem készült egyetlen megbízható statisztika sem, a nemzeti, vallási részrehajlás mindenütt kiütöközik. Az viszont biztos, hogy keresztények és mohamedánok is nagy tömegekben éltek e vidéken, s hogy a keresztények közül többen tartoztak az exarchátushoz, mint a patriarchátushoz.⁹

A makedóniai szlávokat részben ez utóbbi tény miatt tartották az európai tudósok és politikusok is bolgároknak, részben pedig, mert nyelvük – a területen beszélt nyelvjárás – a bolgárhoz állt a legközelebb. Igaz, Karl Hron német etnográfus a „makedóniaiakat” önálló nemzetnek tekintette a történelmük és a nyelvük miatt... Ugyanakkor a makedóniai szlávok regionális öntudata a XIX. században már egyértelműen megmutatkozott. A

⁴ Egyes macedón történészek az első Bolgár Birodalom egyik utódállamát, Sámuel cár országát az első macedón államalakulatnak tartják. Sámuel 976-tól uralkodott, a basileus címet 987-től viselte. 1014-ben Prilepben halt meg.

⁵ Ld. Palmer, Alan: *The Lands Between. A History of East-Central Europe since the Congress of Vienna*. London, 1970, 105. p.

⁶ Ld. Pándi Lajos (szerk.): *Köztes-Európa 1763–1933* (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 226. p.

⁷ Ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 85. p.

⁸ Ld. Pándi Lajos: i. m. 226. p.

⁹ Arról, hogy Makedóniában és Trákiában hányan tartoztak a patriarchátushoz, illetve az exarchátushoz, ld. Pándi Lajos: i. m. 166. p.

makedóniai származású bolgár politikus, Dimitar Rizov így vélekedett erről: „Az emberek csak ’makedóniai keresztények’ voltak, s akkor, amikor a görög propaganda kibontakozott, lettek ’makedóniai keresztény szlávok’ ...A szüleink azt mondták otthon ... ’makedóniai keresztény szlávok’ vagyunk...”¹⁰

A XIX. században a Makedónia kifejezést gyakorlatilag csak földrajzi értelemben használták. A makedóniai szlávokat nem tekintették a többi etnikumtól megkülönböztetendőnek. Ekképpen a kor diplomáciai és más jellegű feljegyzéseiben sem esik szó külön macedón nemzetről. Láthattuk, a berlini kongresszus idején a nagyhatalmak politikusai Makedóniát – etnikai sokszínűsége ellenére – tulajdonképpen bolgár területnek kezelték. Ez a tény elsősorban a görögök és a szerbek érdekeit sértette. A görög nemzeti vezetők úgy gondolták, országuk fennhatósága alá vonhatják szinte egész Makedóniát. Igényüket alátámasztó érveikről már esett szó, s ez már egybecsengett azzal a tévhitükkel, hogy a térség lakosságának túlnyomó része görög. Ezt komolyan elhitték, hiszen a városok lakosainak nagy része valóban görög és török volt. Nem így azonban a vidéki, falusi népesség. A konstantinápolyi patriarchátus fennhatósága révén a görögök kezében volt a kulturális és a vallási élet irányítása.¹¹ Ők pedig minden, a patriarchátus joghatósága alá tartozó ortodox keresztényt görögnek tartottak. A Porta azonban – főként a bolgár nemzeti mozgalom leszerelésére – 1870-ben beleegyezett a bolgár exarchátus létrehozásába, s ennek joghatósága alá került Makedónia nagyobbik, északi része is.¹² Ha egy adott terület lakosságának kétharmada az exarchátushoz kívánt csatlakozni, akkor azt megtehetette.

Az 1860-as években tehát még a görög kulturális hatás dominált Makedóniában. Az exarchátus megalapítása nyomán azonban egyre erősödött a bolgár befolyás. A szláv lakosság számára az ócegyházi szláv nyelvű mise a görög nyelvünél természetesen sokkal vonzóbbnak bizonyult. A bolgár exarchátus így a századfordulóig növelhette a területét. Nem csoda, hogy a bolgárok túlnyomó része azt hitte, a makedóniai szlávok nemzetük része. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a feltehetően kis számú szerb is az exarchátushoz csatlakozott. Mindemellert egyértelmű, hogy a makedóniai szlávok inkább az ócegyházi szláv nyelvet részesítették előnyben. Ez azonban, még ha pozitívumként is volt értékelhető, egyfelől a bolgárok, másfelől a makedóniai szlávok számára, az utóbbiaknak egyfajta behatárolt lehetőséget nyújtott csupán.

A konstantinápolyi patriarchátus befolyása tehát csökkent, a görög egyház és politikai elit azonban – annak ellenére, hogy nyilvánvalóvá vált a keresztények többségének szláv mivolta – továbbra is bizonygatta Makedónia görög jellegét. Még mindig azt tartották, hogy a helyi szlávok többségükben szlavofon görögök, tehát olyan személyek, akik valamilyen szláv „furcsa görög nyelvet” beszélnek, de görög nemzeti érzésűek. A görögség vezető szerepe azonban egyértelműen a múlté lett, kivéve persze az Égei-tenger partvidékét és környékét, Égei-Makedóniában.

Az exarchátus létét, befolyását kihasználva a bolgárok Szkopjében, Ohridban, Monasztirban, Veleszben és Sztrumicában püspökségeket alapítottak, amelyek a bolgár állam segítségével 1900-ra már mintegy 900 bolgár tannyelvű iskolát, valamint papi szemínáriumokat, tanítóképzőket működtettek. A kulturális és a politikai propagandában az 1884-ben – bolgárok által – alapított Círill és Metód Társaság járt az élen.

¹⁰ Virtual Macedonia: Historical Archives About Macedonia XXVI. www.vmacedonia.com/history/mkarchiv.html

¹¹ Az ohridi patriarchátust 1767-ben számolta fel a Porta.

¹² Ld. Pándi Lajos: i. m. 166. p.

A szerbek Makedónia északi felén próbálták befolyásukat növelni. A szerb állam 1878-ig lényegesen nagyobb hangsúlyt fektetett a boszniai, hercegovinai és koszovói területek feletti hegemonia megszerzésére. Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar megszállását követően azonban a szerbek – egyelőre – csupán dél felé terjeszkedhettek. Egy 1881-es megállapodásban az osztrák–magyar külpolitika irányítói kifejezték ez irányú elvi támogatásukat a szerb uralkodónak. Nem csoda, hogy a szerbek ezután makedóniai kulturális offenzívába kezdtek. A makedóniai szlávok délszerb mivoltát alátámasztandó, tanulmányok íródtak a makedóniai nyelvekről, népszokásokról. A statisztikai adatok is a szerb igényeket voltak hivatottak szolgálni, ennek megfelelően megbízhatóságuk ugyancsak kétségbe vonható. 1886-ban a szerbek megalapították a Szent Száva Társaságot. 1887-től Szerbia sorra nyitott konzulátusokat Szkopjében, Szalonikiben, Monasztirban és Pristinában. A szerbek számára azonban nem volt könnyű ez a „kulturális misszió” az exarchátus és a patriarchátus területén. A török hatóságok csak 1902-ben engedélyezték a szerb püspökség felállítását Szkopjében. A századforduló idején egyébként mintegy száz szerb nyelvű iskola működött Makedóniában, tehát körülbelül tizedannyi, mint bolgár.

A szerbek – mivel az iskolák alapításában nem versenyezhettek a bolgárokkal és a görögökkel – az 1880-as évektől más eszközökkel próbálkoztak. A Szent Száva Társaság – a szerb propaganda letéteményese – makedóniai fiataloknak ösztöndíjakat biztosított, lehetőséget adva belgrádi továbbtanulásra is. Mindemellett a szerbek megalkották a „macedonizmus” ideológiáját, aminek a szellemi szülőatyja Stojan Novaković professzor volt. A szerb vezetést aggasztotta Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése, s el akarták kerülni, hogy Makedónia is a bolgár állam része legyen. Novaković 1886 augusztusában találkozott az irányításával Isztambulban megszervezett Titkos Macedón Bizottság tagjaival. Ezután a belgrádi kormány kinevezte a professzort isztambuli követté. Novaković kidolgozta a Makedóniában követendő szerb stratégiát, amelyet a Program című munkában, míg a közös szerb–görög propaganda részleteit a Konceptióban foglalta össze.¹³ A Programban Novaković kifejtette: „Tiszta macedón nyelven kell írni, de mivel a macedón nyelv irodalmilag nem eléggé kialakult, minden bolgár kifejezést vagy szót ki kell vetni belőle, és szerbekkel kell helyettesíteni őket.” A professzornak abban igaza volt, hogy a makedóniai szlávok nyelve „irodalmilag nem eléggé kialakult”; macedón irodalmi nyelv még több mint hat évtizedig nem létezett. A nyelvpolitikai teendők mellett Novaković más feladatokat is meghatározott: „A macedón népben el kell ültetni a szerb szellemet, be kell bizonyítani, hogy nem bolgárok, nincs semmi közük a bolgárokhoz, és hogy a bolgárok a macedón nép ellenségei... A legerélyesebb propagandát kell folytatni, a bolgár püspököket és tanítókat ki kell kergetni Macedóniából, és a helyükre macedóniai szerb szellemben nevelt püspököket és tanítókat kell kinevezni.” A professzor elképzelései nem nélkülözték az ellentmondásokat, egyfelől azt követelte, hogy „tiszta macedón nyelven kell írni”, a Konceptióban található javaslata szerint viszont „az lenne a feladat, hogy minden környezetben támogassuk és terjesszük a gyakorlatot: Macedóniában nincs semmiféle más nép, mint szerbek és görögök”.

1887-ben Novaković már más megoldást javasol a Svetoslav Simić szerb kultuszminiszterhez írt levelében:¹⁴ „Mivel a bolgár eszme, amint az mindenki előtt ismeretes, mély gyökereket eresztett Macedóniában, úgy vélem, hogy csaknem lehetetlen megin-

¹³ Idézi Csíkhelyi Lenke: Nemzeti és regionális tudat a bolgár és a macedón államfejlődésben. 53–54. p. *Pro Minoritate*, 2000/Nyár.

¹⁴ Idézi Csíkhelyi Lenke: i. m. 54. p.

gatti, ha csupán a szerb eszmét állítjuk szembe vele ... a szerb eszmének valamilyen szövetséges segítségére van szüksége, ami élesen szemben állna a bolgársággal, és olyan elemeket tartalmazna, amelyek képesek volnának magukkal ragadni a népet és a nép érzéseit, elszakítva őket a bolgárságtól. Ezt a szövetséget én a macedonizmusban látom, vagyis bölcs határokon belül a macedón dialektus és a macedón elkülönülés kultiválásában.” Novaković tehát tapasztalva, hogy a bolgár eszme, bolgár tudat gyökereket vert a makedóniai szlávok lakta területeken, ellenszerként a regionális sajátosságokon alapuló nemzeti önállóság, különállás tudatának kialakítását javasolta. A professzor 1888 májusában már arról írt a szerb kormánynak, hogy sikerült – a török cenzúra jóváhagyásával – a *Macedón ábécé a szerb írásbeliség és szerb nyelv terjesztésére Makedóniában* című könyvet kiadatniuk. A könyv 1889 májusában jelent meg, a Monasztiri és a Szaloniki vilajetben terjesztették, mivel ezekben azelőtt még nem voltak szerb iskolák. A szultán támogatását megnyerve egyébként szerb iskolák nyíltak Kumanovótól Szkopjéig, Kincsevótól Debarig.

Az iskolapropaganda kulcsfontosságúnak bizonyult. A bolgár, szerb és görög tannyelvű iskolák a három nemzet területi igényeit és politikai követeléseit igazoló érvek terjesztésében nagy szerepet játszottak. „Macedóniában a XIX. században a szerbek, a bolgárok és a görögök keresztény iskolákat alapítottak a törökkel szembenálló lakosság számára. Ha egy faluban véletlenül szerb nyelven folyt az oktatás, a következő nemzedék már fanatikus szerbekből állott.”¹⁵ Ugyanígy a görög iskolák görög, míg a bolgár iskolák bolgár indentitású egyéneket neveltek. Az iskolák működtetése egyértelműen a kulturális és a politikai befolyás erősítését szolgálta. A három nemzet képviselői a kialakuló bolgár, görög, szerb irodalmi nyelven hirdették, tanították, hogy Makedónia népe mindig is az adott nemzethez tartozott, s ezért kell újra egyesülniük.

A Makedóniában folytatott kulturális propagandát azonban az egymással rivalizáló nemzetek hasznosnak látták megtámogatni fegyveres tevékenységgel is. A különböző nemzetek fiaiból álló fegyveres csapatok, félkatonai alakulatok lényegében gerillaháborút folytattak egymással és a török birodalmi katonasággal. A XIX. század végére Makedónia változó intenzitású, de állandó fegyveres összetűzések színhelye lett.

A kisszámú makedóniai értelmiség több generációja került választút elé, hiszen a külföldi – a nyugati, valamint a szomszédos országokban működő – egyetemeken az akkori Európában hódító nemzeti eszmékkel is találkozhattak. A Makedóniába hazatérő elit megpróbálta kimunkálni a dicső – vagy annak hitt – múltra alapozott és pozitív jövőképet kínáló különféle nemzeti ideológiákat. Ebben segítségül hívták a népköltészetet és az ortodox nemzeti egyházak tanításait a valós vagy vélt középkori nemzeti nagyságról. A Balkán-félsziget középkori államalakulatainak visszaállítását a nemzetállami eszme segítségével hívásával kívánták véghezvinni a balkáni nemzeti elitek. A makedóniai elit tagjai kiálltak vagy a bolgár vagy a szerb vagy a görög nemzeti célok mellett. A makedóniai értelmiség jelentős része bulgáriai iskolákban és a szófiai egyetemen tanult, az exarchátus szerepének, a bolgár iskolák nagy számának s a nyelv, a népszokások, a népművészet, a népi hitvilág hasonlóságának köszönhetően. A hasonlóságának, de nem az azonosságának... A néprajzi különállást érzékeltették a Miladinov-fivérek által kiadott népdalgyűjtemények. Miladinovék a közölt népdalokat a Makedóniában élő bolgárok bolgár dalainak tartották. Ugyanakkor utaltak a makedóniai és bulgáriai dalok különbözőségére. Az sem mellékes, hogy a családi védőszent tisztelete a makedóniai ortodox szlávoknál rendkívül elterjedt volt, ahogyan a szerbeknél is, a bolgároknál azonban nem.

Makedónia 1893 és 1903 között

A makedóniai értelmiség meghatározó része tehát magát bolgárnak tekintette, nevezte. Mellettük azonban kialakult egy forradalmi elit is, akik magukat már makedóniakként, macedónokként határozták meg. Mozgalmukat a VMORO-t¹⁶ – a Belső Makedóniai-Odrini¹⁷ Forradalmi Szervezetet – 1893-ban Szalonikiben alapította néhány makedóniai szláv ortodox értelmiségi. A VMORO tagjai kezdetben nem akartak semmiféle – bolgárok, szerbek vagy görögök vezette – egységet, Makedóniát önálló, de legalábbis – a Török Birodalmon belüli – autonóm területként képzelték el. „Makedónia a makedóniaiaké” – szölte a jelszavuk, az olasz és más nemzeti mozgalmakat utánozva. A belső szervezet alapítói városi értelmiségiek voltak, majdnem mindegyikük az exarchátus alkalmazottja. Akadtak közöttük olyan nacionalisták, akik romantikus gondolkodásmódú összeesküvőként csupán a nemzeti felszabadítási harcok hagyományait kívánták követni. Voltak azonban olyan alapítók is, akik reálisan látták Makedónia különleges helyzetét. Elsődleges célként a Szaloniki, Monasztiri és a Koszovói vilajet egységes autonóm területtelé alakítását jelölték meg. Elképzelésük szerint a nagy belpolitikai önállósággal rendelkező terület élén egy keresztény kormányzónak kellett volna állnia. Mindez a szultáni abszolutizmust érdemben korlátozta volna. A belső szervezet programja a berlini kongresszuson – a nagyhatalmak által is – elfogadott alapelveken nyugodott, de megfogalmazói úgy vélték, hogy ezen reformokat csak Makedónia népének jól megszervezett – forradalmi – harca kényszerítheti ki. A belső szervezet ugyan Makedónia minden elnyomott lakójának érdekeit próbálta képviselni, de az első években inkább a bolgárok, legalábbis a bolgár tudatúak megszervezésére összpontosított. Ekkoriban tehát a VMORO – a makedóniaiság hangoztatása mellett – inkább bolgár karakterű szervezetként működött.

Míneközben Bulgáriában – jelentős belpolitikai események hozadékaként – helyi egyletek, szervezetek sora alakult a Makedóniában élő elnyomott nemzettársak megsegítésére. Ezeknek az egyleteknek, szervezeteknek az összefogására, tevékenységük összehangolására alapították meg 1895-ben Szófiában a VMOK-t, a Legfelsőbb Makedóniai-Odrini Szervezetet, vagy más néven a Makedón Külső Szervezetet. A varhovisták¹⁸ Makedóniát mindenképpen Bulgáriához kívánták csatolni. Soraikban sok makedóniai menekült volt. Nemcsak a bolgár közvélemény, hanem a kormányzat és a hadsereg is nagy rokonszenvvel viseltetett a mozgalom iránt, ennek megfelelően anyagilag is támogatták őket.

A belső szervezet és a varhovisták eleinte bizonyos területeken együttműködtek. A varhovisták jó néhány tagja egyébként sem akart Szófia bábjaként működni, sőt az autonómista frakció még 1895 decemberében a VMORO-hoz csatlakozott. A bebörtönzött bolgár vagy macedón hazafiak kiszabadítását mindkét mozgalom fontosnak tartotta. Ugyanakkor a mozgalmak holdudvarában szerveződtek fegyveres alakulatok, amelyek főként az Oszmán Birodalom katonái ellen harcoltak. Ezt olykor egymással szövetségben tették, de gyakran megesett, hogy szembekerültek.

¹⁶ A VMORO, VMRO a bolgár, míg az IMORO és az IMRO az angol és a német megfelelő rövidítése. A szakirodalomban többnyire ezen a néven találjuk meg a szervezetet, pedig 1893-ban Bolgár Makedóniai-Odrini Forradalmi Bizottságként (BMORK) alakult meg. 1902-ben változtatta meg a nevét Titkos Makedóniai-Odrini Forradalmi Szervezetre (TMORO), s csak 1905-től beszélhetünk VMORO-ról, illetve – a Trákia képviselőletéről lemondó – VMRO-ról.

¹⁷ Odrin (bolg.), Edirne (tör.), Jedrene (szerb), Adrianopolis (gör.), Drinápoly (magy.)

¹⁸ A bolgár „legfelsőbb” (varhoven) jelző után röviden.

A belső szervezetet több kérdés is megosztotta. Vitákat váltott ki az esetleges külső – bolgár – segítség elfogadása. A belső szervezetben működött egy radikális demokrata szárny, amelyik feltétlenül meg kívánta őrizni a mozgalom teljes önállóságát. E szárny befolyása a századfordulóra megnőtt. A bolgár közvetítéssel Makedóniába is eljutó szocialista ideológia hívei is többnyire közülük kerültek ki, s a baloldali gondolatok, eszmék hatására új autonómia-konceptiót dolgoztak ki, amelyet a belső szervezet el is fogadott. A Török Birodalmon belül elérendő közigazgatási autonómiát az egységes Makedónia teljes önállósága, függetlensége felé vezető út egyik állomásaként képzelték el. A legideálisabb – létrehozandó – államformának a demokratikus köztársaságot jelölték meg, a Makedóniát lakó összes etnikum (és vallás-etnikum)¹⁹ – nemcsak a makedóniai szlávok – teljes emancipációjával, politikai felszabadításával számolt. A függetlenség mint cél és az összes etnikum kihangsúlyozása egyértelműen a mozgalom bolgár karakterének rovására ment. A belső szervezet új alapszabályában benne is foglaltatott, hogy tag lehet minden makedóniai vallására és anyanyelvére tekintet nélkül, ha a legfontosabb célokért hajlandó harcolni. A belső szervezet reformer vezetői úgy gondolták, a jövőendő Makedóniájában mindegyik etnikumnak (és vallás-etnikumnak) egyenlő jogokkal rendelkezve kantonokba²⁰ kell szerveződnie, ahol a közügyekben a többségi akarat döntene. A belső szervezet szocialistái és szocialista szimpatizánsai azt tartották, hogy a politikai szabadság – akár forradalommal történő – kivívása után társadalmi átalakulásnak kell következnie, hiszen egy demokratikus köztársaság létrehozása ez utóbbit feltételezi. E csoport fellépett szervezetük addigi zártságának megszüntetése mellett, s annak tömegmozgalommá való megszervezése érdekében. Megjegyzendő, hogy az új koncepció kidolgozóai az addigi balkáni nemzeti mozgalmak elképzeléseitől eltérően nem egy nemzetállam létrehozását célozták meg. Az előbb kibontakozó balkáni nemzeti mozgalmak fő célja az volt, hogy a nemzetállam határai essenek egybe a nemzet határaival. Ezzel szemben a belső szervezet a történeti és gazdasági szempontból szerves egységnek, lényegében egy régióknak tekintett Makedónia egyben tartásával kívánt a monarchiáktól eltérő berendezkedésű államot létrehozni, mégpedig olyat, amelyik az összes etnikum – vagy egyszerűen a lakosság – számára sokkal méltányosabb és jobb életfeltételeket biztosít. A koncepció kidolgozóai pedig úgy gondolták, hogy egy egységes és demokratikus Makedónia lehetne a modellje a balkáni államok új alapokra helyezett együttműködésének, sőt egy föderáción vagy legalább egy konföderáción belüli egyesülésének.²¹

A belső szervezet balszárnyának vezetői tehát a török birodalmi keretek szétfeszítését Makedónia egységének és multietnikus jellegének fenntartásával képzelték el. Ez azt is jelentette, hogy a belső szervezet hangadói nem tervezték – sőt elítélték – a balkáni nemzetállamok addigi jól bevett gyakorlatát, a muzulmán lakosság, s a más nemzetiségűek elűzését vagy erőszakos asszimilációját. Ennek jelentősége vitathatatlan, ugyanis a kor balkáni nacionalistáinak még a liberálisabb képviselői is úgy vélték, hogy államaik modernizálásához elengedhetetlen a – szerintük nem európai karakterű – muzulmánok el-

¹⁹ Például a pomák népességre a vizsgált korszakban a vallás-etnikum kifejezés alkalmazható.

²⁰ Svájci mintára.

²¹ A balkáni föderációs, konföderációs tervekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy még a nemzetállamok kialakításának, terjeszkedésének szükségszerűségét hirdető ún. nagy eszmékkel összefüggésben is megfogalmazódtak a Balkán-félsziget egészének összefogását célzó elképzelések, programok, a nagyhatalmakkal szembeni kiszolgáltatottság érzése s az etnikumok kevertsége miatt.

kergetése. A belső szervezet balszárnya tehát – szocialista eszméktől is vezéreltetve – a nemzeti, nemzetiségi kérdéseket egy új társadalmi berendezkedés s egy új államforma létrehozása révén kívánta megoldani. A függetlenség viszont csak a lakosság tevékeny részvételével látszott kivívhatónak. A belső szervezet a szabadsapatok rajtaütései helyett egy általános népfelkelés megszervezését tartotta szükségesnek.

A bolgár kormányzat nem tudta a belső szervezet szervezkedését letörni, ugyanis a mozgalomnak sok bolgár állampolgárságú tagja is volt. Pedig Bulgáriában ekkoriban – s még egy jó ideig – a macedónkérdés határozta meg leginkább a külpolitikát. A bulgáriai politikai erők, ha másban nem is, de abban egyetértettek, hogy Makedónia – és Trákia – Bulgáriát illeti. E területek Bulgáriához való csatlósáshoz azonban nagyhatalmi segítségre volt szükség.²²

Az 1901 decemberében megalakult Danev-kormány²³ orosz orientációjú külpolitikát folytatott. Ferdinánd²⁴ bolgár fejedelem és Danev miniszterelnök 1902 májusában ellátogatott Szentpétervárra, ahol aláírtak egy nyíltan Románia-ellenes orosz–bolgár katonai szövetségi szerződést. A bolgárok sokat reméltek az orosz szövetségtől, ám csalódnuk kellett.

A varhovisták – a makedóniaknak orosz segítséget ígérgetve – a Bulgáriával történő egyesülés céljából egy nagy támogatottsággal bíró felkelés előkészítésébe kezdtek. A bolgár kormányzathoz hasonlóan azonban nem vették figyelembe, hogy az oroszok a többi európai nagyhatalom határozott ellenkezése miatt nem avatkozhatnak be a Balkánon. A bolgár uralkodó és a kormányzat a varhovistákkal együtt így is a makedóniai felkelés kirobantása mellett tette le a voksát. Ugyanakkor Bulgária – nehéz gazdasági helyzete miatt – nem tudott katonai segítséget nyújtani.

A varhovisták 1902. szeptember 23-án – komolyabb előkészületek nélkül – kirobantották a felkelést a bolgár határhoz közeli területeken. A cél Makedónia átmeneti autonómiájának kivívása, majd a terület Bulgáriával való egyesítése volt. A Gorna Dzsumaja-i felkelést azonban a török csapatok rövidesen vérbe fojtották. Ez a kudarc tovább növelte a két nagy makedóniai szervezet közötti szembenállást. A VMORO 1903. január 2–4. közötti szaloniki kongresszusán azonban az – immár a belső szervezet által irányítandó – újabb felkelés kirobantását támogatók kerültek többségbe. Az 1903. május 3-án megalakult, Petrov²⁵ vezette bolgár kormány – reálpolitikai megfontolásokból – megpróbálta a belső szervezetet erről lebeszélni. Az új kormány nem folytatott oroszbarát külpolitikát. Ráadásul jól mérte fel Bulgária gazdasági teljesítőképességét és katonai erejét, így azt javasolta a VMORO-nak, a makedóniai felkelést legkorábban 1905-ben robbantsák ki, kilátásba helyezvén, hogy ekkortól a bolgár kormányzat – és esetleg a hadsereg – is hathatós segítséget nyújt.

A belső szervezet mégis a fegyveres harc megkezdése mellett döntött. 1903. augusztus 2-án, Illés napján – Ilinden – a Monasztíri vilajetben, ezt követően pedig augusztus 19-én, Urunk színévaltozása napján Trákiában Drinápoly központtal kitért a felkelés. Az Illés- és Urunk színévaltozása napi felkelésbe a VMORO vezetői megpróbálták valameny-

²² 1897 áprilisában II. Miklós és I. Ferenc József – a balkáni status quo fenntartása érdekében – többek között megállapodott abban, hogy a macedónkérdést sem Oroszország, sem az Osztrák–Magyar Monarchia nem használja ki a saját érdekében.

²³ Sztojan Danev, a Progresszív Liberális Párt vezetője.

²⁴ Uralkodott: fejedelemként 1887–1908, királyként 1908–1918.

²⁵ Petrov tábornok, párton kívüli miniszterelnök. Kormányára a sztambuloi Népi Liberális Párt politikusaiból állt.

nyi etnikumot bevonni. Ez a kísérlet sem járt eredménnyel. Krusevo városában viszont rövid időre – augusztus 4-től 12-ig – sikerült egyfajta népi hatalmat teremteni. A hatalom gyakorlásában ugyanis a macedónok mellett az albánok és az aromunok vezetői is helyet kaptak. (Egyes macedón történészek úgy vélik, hogy a „Krusevói Köztársaság” volt az első kísérlet a modern kori macedón államiság megteremtésére.)

A felkelők a Monasztiri vilajet, sőt a Drinápolyi vilajet Lozengradi körzetének nagy részét hatalmuk alá vonták. A török hadsereg azonban decemberre – kegyetlenkedésekkel – letörte a felkelést. Sem az Osztrák–Magyar Monarchia, sem Oroszország nem kívánt beavatkozni a konfliktusba, de 1903 októberében Müzstegben megállapodtak, hogy együttes fellépésükkel kikényszerítene a török kormányzattól bizonyos reformokat, így Makedónia (és Trákia) korlátozott autonómiájának biztosítását. A szultán végül elfogadta a kezdeményezés hatására a nagyhatalmak által kidolgozott reformprogramot, s így Makedónia, vagyis a területén található három vilajet a Török Birodalom különálló főkormányzósága lett. Az európai nagyhatalmak nevében a Monarchia és Oroszország egy-egy delegátust vagy meghatalmazottat küldhetett a törökök által kinevezett főinspektor vagy főkormányzó mellé. A delegátusok feladata a nem muzulmán lakosság helyzetének javítását célzó reformok – így a vallástól független állampolgári jogegyenlőség bevezetésének, a földosztásnak, Makedónia etnikai alapon való körzetekre osztásának,²⁶ valamint a helyi pénzügyek külföldi segítséggel történő rendbetételének – ellenőrzése volt. A török katonaság kegyetlenkedéseinek megelőzésére és a helyzet normalizálásának elősegítésére nemzetközi tisztikar vezette csendőrséget állítottak fel. A rendezés azonban hamarosan kudarcba fulladt, s lényegében egyik reformot sem sikerült végrehajtani. A kialakult helyzetet az ellenérdekelt felek egyike sem tartotta elfogadhatónak,²⁷ a bolgárok, sőt a szerbek és a görögök félkatonai alakulatoknak nyújtott – anyagi, katonai – segítségét pedig a nemzetközi szervezetek nem állt módjában és jogában (!) megakadályozni, így a különböző szabadsapatok újra aktivizálódtak.

Az Illés-napi felkeléstől az I. világháború végéig

A müzstegi egyezmény és a reformok bevezetésének kísérlete tehát csak elodázta a macedónkérdés valós megoldását, pedig a török kormányzat 1905-ben még abba is beleegyezett, hogy Makedónia pénzügyeit nemzetközi ellenőrzés mellett intézzék.

Az Illés-napi felkelés veresége után a VMORO végképp két markáns táborra szakadt. Az erősebb szárny célja a Bulgáriával való egyesülés lett. A belső szervezet radikális baloldali – lényegében szocialista – szárnya a programját továbbra is vállalta. Sőt az ifjú-török forradalmat követően a radikális baloldaliak megalapították a Népi Föderatív Pártot. Ennek vezetői olyan Makedóniát képzeltek el, ahol az összes lakos – a vallási, anyanyelvi, nemzeti különbözőségek ellenére – egy demokratikus közösségben élhet.

A belső szervezet tehát már 1903 után erősen megosztott lett. A felkelés nem csökkentette a feszültséget Bulgária, Szerbia és Görögország között sem. Makedónia – különösen annak szláv – lakosságára azonban rendkívüli hatást tett az 1903-as

²⁶ A nemzetiségi viszonyok lehetőség szerinti figyelembevételére helyezték a hangsúlyt.

²⁷ Bulgária, Szerbia, Görögország egyaránt a zavaros helyzet fenntartásában volt érdekelt, míg az európai beavatkozás ellen a törökök többször tiltakoztak.

²⁸ Az 1991-ben megalakult Macedón Köztársaság alkotmányának preambulumban az új államot a „Krusevói Köztársaság” jogutódjának nyilvánítják.

eseménysorozat.²⁸ Az itt élők regionális öntudatát a bátor kiállás példája a politika színpadán kétségkívül megerősítette. A Bulgária-barát makedóniai szlávok jelentős része számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a – velük legközelebbi rokonságban álló – bolgárok államához 1878 után most sem csatlakozhatnak. Példákkal alátámaszthatóan²⁹ körükben felerősödött a külön makedóniai, macedón politikai szerepvállalás szükségszerűségének érzése, egyfajta karakteres macedón öntudatot alakított ki. Ezt szinesítette a szerbek – már vázolt – kulturális missziója, amely számos makedóniai szlávot szerbbé nevelt, és még sok helyi szlávot az öntudatában elbizonytalanított.

Az olasz–török háború és az albániai események a balkáni államokat felbátorították. Bulgária, Görögország, Szerbia és Montenegró 1912-ben szövetséget kötöttek.³⁰ Céljuk az európai török területek felszabadítása és egymás közötti felosztása volt.

Az 1912. március 13-án kötött – a Balkán Szövetséget megalapozó – szerb–bolgár barátsági és szövetségi szerződésben a két fél hivatalosan Makedónia autonómiáját követelte a Portától. A titkos záradékban azonban a terület – szerb igény szerinti – felosztásának, illetve – bolgár igény szerinti – függetlenségének alternatívája szerepelt. 1903 után a két ország közötti kapcsolatok ugyan némileg javultak, de Makedónia felosztásának ügyében igen nehezen állapodtak meg. A bolgár fél az autonóm Makedónia létrehozását szorgalmazta, úgy tervezvén, hogy az majd csatlakozik Bulgáriához. Szerbia viszont a terület felosztása mellett kardoskodott. A szerződésben végül a felek megállapodtak a vitatott területek felosztásában. E szerint a Sar-hegységtől északra fekvő terület Szerbiát illeti, Bulgária leendő északnyugati határa pedig a Golem-csúcstól egészen az Ohridi tóig húzódna. A középső – a Sar-hegységtől és a szkopjei Cserna Gorától délre fekvő – vitatott szkopjei körzet hovatartozásának majdani eldöntését az orosz cárra bízták.³¹

A bolgárok eleinte arra hivatkozva, hogy a makedóniai szlávok bolgárok, egész Makedóniára igényt tartottak. A hivatalos bolgár politikában ekkorra azonban már két irányzat képviseltette magát. Az egyik irányzat képviselői mereven elzárkóztak az osztozkodástól, míg a másik tábor belátta, hogy a bolgároknak Makedónia nagyobbik részét csak a rivális országokkal megegyezve lehet megszerezni. Makedónia területének tervezett bolgár–szerb felosztásán kívül azonban nem született előzetes megállapodás Trákiáról, Epiruszról és Albániáról. Sőt a szerződés Makedóniára vonatkozó részéről Görögország – feltehetően – nem tudott.

Október 8-án kitört az első Balkán-háború. A több frontot nyitó keresztény erőkkal szemben a török hadsereg több csatát veszített. A súlyos vereség miatt a Porta november 4-én az európai nagyhatalmak közvetítését kérte. December elejére Görögország kivételével mindegyik támadó országgal fegyverszünetet kötöttek. 1913 elején kiújultak a harcok, ám – újabb vesztes csaták miatt – a török hadsereg kapitulálni kényszerült.

Az új balkáni országhatárokat a nagyhatalmak az 1912 decemberében kezdődő londoni konferencián kívánták megállapítani.³² A bolgár–görög és a bolgár–szerb határ kijelö-

²⁹ Dimitar Blagoev 1907-ben – tehát még Pirini-Makedónia Bulgáriához csatlakozása előtt – a bolgár parlamentben kijelentette, hogy ő nem bolgár, hanem makedóniai szláv.

³⁰ Balkán Szövetség, más néven Balkán Liga.

³¹ Azt is írásba foglalták, hogy a Török Birodalom ellen hamarosan megindítandó háborúban Bulgária 200 ezer, míg Szerbia 150 ezer katonát állít ki.

³² A Török Birodalom új hatáiról és a független albán állam létrehozásáról ld. Jelavich, Barbara: i. m. II. 92–96. p.

léséről azonban a szövetséges balkáni államoknak egymás között kellett volna megállapodnia, illetőleg az említett makedóniai területsáv esetében a cárnak kellett volna döntenie. A vitatott területek tárgyalásos úton való felosztására és a döntőbíráskodás igénybevételére azonban már egyik fél sem gondolt komolyan. A szövetségesek mindegyike akkora területet igyekezett uralma alá vonni, amekkorát csak tudott. A bolgárok főként Keleten, Drinápoly környékén harcoltak a törökökkel, így Szerbia gyakorlatilag egész Vardar-Makedóniát megszállhatta. Ezek után a Bulgáriával 1912 márciusában kötött szerződésről „megfeledezett.” Szaloniki és környéke, tehát Égei-Makedónia hovatartozásának kérdésében pedig a görögök kerültek szembe a bolgárokkal. Szerbia és Görögország Makedóniát immár nem etnikai alapon, hanem annak tényleges megszállása alapján kívánta felosztani. Az így ellenséggé váló Bulgária letérésére Görögország és Szerbia 1913 elején titkos katonai paktumot kötött. Románia – amely nem csatlakozott a Balkán-szövetséghez – ezt látva területi igényekkel, Dél-Dobruzsza³³ átengedését követelve lépett fel Bulgáriával szemben. Ezek után Bulgária erre 1913. június 29-én hadüzenet nélkül megtámadta Szerbiát és Görögországot. A második Balkán-háborúban a szerbek és a görögök szövetségeseiként harcoltak a románok, a törökök és a montenegróiak. A bolgárok vereséget szenvedtek. Az augusztus 10-én aláírt bukaresti béke arra kötelezte Bulgáriát, hogy Drinápoly és környékét adja vissza a Török Birodalomnak, míg Dél-Dobruzsát engedje át Romániának. A bolgár–görög és bolgár–szerb határt úgy húzták meg, hogy Bulgária csak Makedónia legkeletibb részét, a mindössze 6 800 négyzetkilométeres Pirini-Makedóniát kapta meg, valamint Trákia – Égei-tengeri kijáratot biztosító – középső sávját.

Makedónia legnagyobb része, Égei-Makedónia (34 200 négyzetkilométer), valamint Nyugat-Trákia Görögország, Vardar-Makedónia (25 800 négyzetkilométer) Szerbia része lett.³⁴ A határok 1913-as meghúzásánál az akkori erőviszonyok döntöttek, hatalompolitikai, nem pedig etnikai, nyelvi, vallási, történelmi szempontok érvényesültek.

A bukaresti béke a bolgár politikai elitet és közvéleményt egyaránt sokkolta, s a bolgár külpolitika fő irányító elve a revansvágy lett. Nem csoda, hogy az oroszbarát kormány már 1913-ban megbukott, és az ország a központi hatalmakhöz közeledett.

Az I. világháborúban a balkáni fronton – többek között – Makedónia és Trákia megszerzéséért, illetve megtartásáért folyt a küzdelem. A bolgár uralkodó 1915-ben – a közvélemény tiltakozása dacára – szövetséget kötött Németországgal. Bulgária októberben csatlakozván a központi hatalmakhöz megtámadta Szerbiát. Az ezt megelőző tárgyalások során a központi hatalmak jogosnak ismerték el a bolgár állam igényét Vardar-Makedóniára, és megígérték, hogy nem provokált román és görög támadás esetén a bolgár területi követeléseket Romániával és Görögországgal szemben is támogatják.³⁵ Bulgária fő céljaként az 1913-as bukaresti béke területi előírásainak teljes érvénytelenítését, valamint „etnikai-történelmi határainak” kivívását jelölte meg. Lényegében a „San Stefano-i Bulgária” helyreállítása lett a bolgár politika fő célkitűzése.

Bulgária 1915 végén megszállta Vardar-Makedóniát, 1916 végén pedig Dél-Dobruzsát, amelyet az 1918-as bukaresti békében szerződés szerint is megkapott. Bulgária Trákia Görögországhoz tartozó részét és Égei-Makedónia északkeleti felét is magának

³³ Dél-Dobruzsza ekkor bolgár és török többség által lakott terület volt.

³⁴ Ld. Pándi Lajos: i. m. 226. p. Albánia is kapott Makedóniából egy 0,5 ezer négyzetkilométer nagyságú területet.

³⁵ Eközben Törökország elvi hozzájárulását adta kisebb bolgár–török határmódosításhoz.

követelte. 1915 végén a bolgárok bevonultak ezen területekre, de az antantcsapatok által védett Szalonikit nem tudták elfoglalni.³⁶

A bolgár front azonban 1918 kora őszére összeomlott, s Bulgária szeptember 29-én aláírta a fegyverszünetet. Az 1919. november 27-én aláírt neuilly-i békében a vesztes Bulgária lemondott a háború alatti összes területi hódításáról, sőt 1913-as területének néhány peremvidékét is köteles volt átengedni egyes szomszédainak.

Megjegyzendő, hogy Rudolf Kjellén svéd földrajztudós 1916-ban alkotta meg a később sokszor emlegetett „liszt-metaforát”. „A macedóniai boszorkányfüst színjátékából indulunk ki, a bolgárok és a szerbek közötti mai vita gyújtópontjából. Mindketten a nemzetiség zászlaját vonták fel igényeik igazolására. Ezen a helyen a torlások (sic!) népe lakik, amelynek tagjai maguk sem tudják, vajon szerbek vagy bolgárok-e ... , (akik) alapjában véve olyanok, mint az a liszt, amelyből éppen olyan kalácsot lehet sütni, amelyet csak akarunk, ha majd egyszer döntés születik az állami hovatartozás kérdéséről.”³⁷ A svéd tudós – hiányos ismeretei ellenére – jól érzékelt, hogy a macedóniai szlávok hovatartozásának tudata még igen képlékeny, lényegében kívülről alakítható. Az idő – részben – őt igazolta...

(A következő számban folytatjuk!)

³⁶ A bolgár hadügyminisztérium 1918. szeptemberi adatai szerint a hadsereg Macedón Hadosztályában és más hadosztályaiban összesen 22 445 macedón szolgált. A Macedón Hadosztály egyébként folyamatosan növelte az állományát a szerb és a görög hadseregből dezertálókkal.

³⁷ Idézi Troebst, Stefan: i. m. 48. p.

SZÁMUNK SZERZŐI

Niederhauser Emil történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
Fried István irodalomtörténész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
Stark Tamás történész, MTA Történettudományi Intézet
Tóth Pál Péter demográfus, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
Pomogáts Béla irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
Szarka László történész, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
Hamberger Judit politológus, Teleki László Intézet, Budapest
Vigh Károly történész, Budapest
Zsebők Csaba doktorandusz, Károlyi Gáspár Református Egyetem, Budapest

AUTHORS OF THIS ISSUE

Emil Niederhauser historian, Historical Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest
István Fried literary historian, József Attila University, Szeged
Tamás Stark historian, Historical Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest
Pál Péter Tóth demographer, Central Statistical Office, Budapest
Béla Pomogáts literary historian, Literary Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest
László Szarka historian, Institute for Minority Research, Hungarian Academy of Sciences, Budapest
Judit Hamberger political scientist, Teleki László Institute, Budapest
Károly Vigh historian, Budapest
Csaba Zsebők PhD Student, Károlyi Gáspár Reformed University, Budapest

A nemzeti kisebbségek teológiája

*A Theology of National Minorities,
Edited by Joseph Pungur. = Angelus & Emmaus Publishers, 2000. 1–218. p.*

A keresztény teológia egészen a legutóbbi időkig nem szentelt kellő figyelmet a nemzeti kisebbségeknek és azok problémáinak. Ennek oka lehetett a téma „kényes” jellege, illetve közeli kapcsolata a nacionalizmus sokat vitatott fogalmával. Pedig a nacionalizmusnak nem csak az a támadó-agresszív típusa (= akció) létezik, amit például a náci ideológia képviselt. Sokkal „elterjedtebb” ennél az a „defenzív nacionalista viselkedés” (= reakció), amelyet az etnikai kisebbségek saját kulturális, vallási értékeik védelme érdekében kénytelenek kifejtteni a sokszor még létüket is veszélyeztető többségi nemzetekkel szemben. A kötetben szereplő tanulmányok (melyek szerzői: *Gregory Baum*, római katolikus teológia-professzor, Montreal, Kanada; *Boross Géza*, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora, Budapest; *Császár-Pungur Judit*, református középiskolai hittantanár; *Csete Szemesi István*, református püspök, Jugoszlávia; *Erdélyi Géza*, református püspök, Szlovákia; *Gulácsy Lajos*, református püspök, Kárpátalja; *Hegedűs Loránt*, református püspök, Magyarország; *Horkay László*, református püspök, Kárpátalja; *Robert J. Pátkai*, evangélikus püspök, Nagy-Britannia; *Joseph Pungur*, református lelkész, teológiaprofesszor, Calgary, Kanada; *Somogyi Botond*, református lelkész, Románia; *Tóth Lajos*, református lelkész, Magyarország; *Tőkés István*, teológiaprofesszor, Kolozsvár, Románia; *Tőkés László*, Királyhágómelléki református püspök, Románia; *Vadkerty Katalin*, történész, Szlovákia) a keresztény teológia szempontjából vizsgálják meg a nemzeti kisebbségek problémáit.

A Szentírás és a kisebbségek

A Biblia számos helyen foglalkozik az emberi társadalom eredetével és felépítésével. A teremtéstörténet Ádám és Éva leszármazottaiként írja le a különböző társadalmak tagjait, akik így mint egyenlő és egyenjogú testvérek élnek egymás mellett. A testvéri kapcsolat ellenére kialakult különbségek okára a bábéli nyelvezavar története próbál magyarázatot adni, amely az emberi nagyravágyás (égig érő torony építése) és a mások felett való uralkodni akarás isteni büntetéseként írja a különböző nyelvek létrejöttét, aminek következtében megszűnt az „egyetértés”, vagyis az emberi csoportok közötti akadálytalan kommunikáció paradicsomi idillje. Ennek a kialakult etnikai és kulturális sokszínűségnek és változatosságnak az áldásai helyett (például az egymást gazdagító kultúrák békés szimbiózis) az emberiség történelme inkább a kulturális diverzitás átkairól szól, vagyis a népek közötti rivalizálásról, gyűlöletről és az ezek miatt állandósuló háborúskodásokról. Ennek okát a történészek és a politikusok a „természetes” kiválasztódás és az „életter” elméletekkel magyarázzák, amelyek szerint az erősebb emberi csoport legyőzi a gyengébbet, és elfoglalja annak földrajzi és kulturális életterét annak érdekében, hogy az erősebb és életképesebb csoport tagjai egyre nagyobb területen (és később majd az egész Földön) elterjedhessenek. A teológusok a probléma eredetét az „áteredő bűnben” látják. Az első emberpár ugyanis uralkodni akart a világ felett, az isteni tiltás ellenére minden jó és minden rossz tudója és ismerője akart lenni. Ennek a következménye lett az emberek közötti alá- és fölérendeltség kialakulása, mely szerint míg az egyik ember élet és halál ura lett (nagybetűs „ISTEN” helyett földi, kisbetűs „istenek” születtek), addig a másik ember egy neki kiszolgáltatót, alávetett másodrangú emberré süllyedt. A másik ember feletti ilyen uralom megszerzése, illetve ennek vágya lett a végső mozgatórugója az egyének, a családok,

a közösségek és az etnikumok tetteinek és egymással szembeni viselkedésének. Az emberiség nyelvi és területi homogenitásának megszűnése (vagyis egy kulturális és földrajzi „szétszóratás”, „diaszpóra”) okozta a nacionalizmus kialakulását, amely a 20. század véres háborúiban, a katonai és politikai elnyomásban érte el több évszázados lappangó fejlődésének tetőpontját.

Az Ószövetség az emberek közötti tartós egyenlőtlenségek és konfliktusok megelőzése érdekében két kivételes „évet” említ:

- az első az ún. „szombat év” volt. Ez minden hetedik évet jelentette, amikor is a hitelzők elengedték adósaik tartozásait. (MTörv. 15.)
- a másik az ún. „jubileumi év” volt, amely minden hétszer hetedik (tehát nagyjából minden ötvenedik) évet jelentette. Ekkor mindenki visszakapta az időközben elvesztett földjét. (Lev. 25.)

A történelem azonban sajnos ebben a tekintetben nem Mózes törvényeit követte, hanem a „*Corpus Iuris Romani*”-t, és ennek következtében nemcsak hogy állandósultak, hanem folyamatosan nőttek az egyének és a csoportok közötti különbségek, és így végérvényesen megszűnt az emberek közötti „status quo ante” (eredeti állapot, vagyis az egyenlőség). A legjobb példa erre az első világháborút lezáró Párizs-környéki békék által létrehozott új európai „status quo”, aminek egyenes következménye volt a bosszúéhes náci nacionalizmus kifejlődése, illetve ennek „folyománya”, a második világháború kitörése. A mózesi törvény helyett a barbár „*Vae victis*” uralkodott: a győztesek földi isteneként döntöttek a legyőzöttek életéről vagy haláláról.

Azonban a Szentírás azt is leírja, hogy egyetlen elnyomás sem tarthat örökké. Ezt bizonyítja az Ószövetségben leírt „Exodus” vagyis a zsidó („választott”) nép „kivonulása” Kr. e. 1300 körül Egyiptomból, ahova még Jákob idején menekültek a Kánaánt sújtó éhínség elől, és ahol mint az Újbirodalom fáraóinak rabszolgái éltek mintegy háromszáz éven keresztül. Innen II. Ramszesz uralkodása alatt Mózes vezette ki a zsidókat. (Ez a történet lett a 20. század utolsó évtizedeiben kialakuló „szabadulás-teológiák” központi gondolatává. Ezek a teológiák a „Szabadító Istent” hirdetik, aki előbb vagy utóbb, de mindenképpen kiszabadítja rabságukból az elnyomottakat.)

A választott nép azonban az Egyiptomból való szabadulás után is többször megtapasztalta a szolgaság keserű sorsát. Kr. e. 932-ben Izrael két részre szakadt: északon Izraelre, délen Júdára. Kr. e. 772-ben az asszírok, Kr. e. 586-ban pedig a babiloniaiak foglalták el Júdát, akik a zsidó lakosságot birodalmuk perifériájáról annak belső területeire „deportálták” annak érdekében, hogy megelőzzék az újonnan elfoglalt terület elszakadását. A zsidók ezeken a területeken egy elfogadó, toleráns környezetbe kerültek, ahol vallásukat szabadon gyakorolhatták, és kultúrájukat sem fenyegette semmilyen külső veszély. Ez a fogság sem tartott azonban örökké, ugyanis a perzsák megdöntötték az Új-Babiloni birodalmat, és visszaadták a zsidók szabadságát, akik Kr. e. 458-ban hazatértek Jeruzsálembe. Kr. e. 333-ban aztán Nagy Sándor Iszosznál legyőzte a perzsákat, és leigázta a zsidókat is. Ezt követően a szeleukidák és a görögök is meghódították a Szentföldet. A görög gyarmatosítás azonban az addigi legnagyobb veszélyt jelentette a zsidókra, mivel a hellenizáció a kultúrát, a vallást és a nyelvet is áthatotta. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban született meg Eszter könyve és Dániel könyve, hiszen mindkettő a vallás és a nyelv megtartásának fontosságára, illetve ezek elvesztésének végzetes következményeire figyelmeztet. Száz év makkabeus uralmat a római hódítás követte Kr. e. 63-ban. A zsidók többször is fellázdáltak a császári uralom ellen, de mindannyiszor sikertelenül. Kr. u. 70-ben elesett Jeruzsálem, Kr. u. 130-ban pedig a Bar Kochba-vezette felkelés bukott el. Jeruzsálem nevét „Aelia Capitolina”-ra változtatták, Júda földjének új neve Palesztina

lett, és elkezdődött a zsidók szétszórátása, a diaszpóra-lét kialakulása. A választott nép messiás-várása tehát eredménytelen maradt, ők ugyanis egy földi királyt vártak, aki Mózes, Dávid és Júdás Makkabeus után végre végleg kiszabadítja őket rabságukból, és evilági édent teremt számukra. Jézusban is csalódnuk kellett, mivel Ő szellemi Messiás volt, az Ő országa „nem evilágból való” volt. Jézus belső, lelki szabadságot hozott, nem pedig külsőt, fizikait, mint ahogy azt Tőle (is) a zsidók várták. Jézus bűnbánatra szólított fel, betegeket gyógyított, de Izrael népe nem akarta Őt követni. Végül a kereszten önmagát áldozta fel a világ bűneiért, de a zsidók ezt sem értették, mert ők egy Jeruzsálemben diadalmenetben bevonuló királyt vártak. Jézus azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy nem külsőségek, a fizikai környezet a fontos, hanem a belső, lelki szabadság megtartása. Erre kell ügyelniük a mai kor kisebbségben lévő és sokszor elnyomott népeinek is, akik vallásuk, nyelvük és kultúrájuk megtartásával tudnak ellenállni a külső fenyegetéseknek és erősösznek.

A Szentírásban a „kisebbség”, a „gyengeség” fogalmak mindig a kiválasztottsággal, a küldetésudattal és a belső szellemi értékek hordozásával kapcsolódnak össze. Ezt láthatuk a „választott nép” történetét vizsgálva is, és ennél fogva minden kisebbségnek fontos szerep jut a többség életében, hiszen minden emberi csoport valami új értéket ad hozzá a többség kultúrájához. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy a kisebbség saját kultúrája fennmaradjon, vagyis a többség ne akarja azt, mint valami „idegen testet” elpusztítani, vagy magából kivetni, illetve hogy a kisebbség is hüen őrizze és ápolja saját kultúráját. Jézus mustármaghoz hasonlított tanítványait: amilyen apró a mustárfa magja, olyan kevesen voltak Jézus követői is, de ha megőrzik hitüket, és hűek maradnak Istenhez, akkor megtéríthetik az egész világot, mint ahogy a mustárfa is minden más fa fölé nő. Ezt figyelhettük meg a zsidók babiloni fogságának esetében is: vallási hűségük mentette meg őket kultúrájuk elvesztésétől, egy idegen környezetbe való beolvadásuktól, sőt, küldetés-tudatuk révén ők, a kisebbség terjesztették vallásukat ahelyett, hogy átvették volna a többség kultúráját. Az idegen környezethez, a kisebbségi létezéshez való békés alkalmazkodásuk tehát pozitív eredménnyel járt. Saját földjükön azonban fegyveresen harcoltak az idegen elnyomók ellen, mivel itt nem mint „vendégek” éltek, hanem mint őshonos nép. A bibliai időkben ugyanis még nem léteztek a mai értelemben vett „kisebbségek”, mert a nemzetállamok sem jöttek még létre. A Közel-Kelet népei (így a zsidók is) Krisztus korában ugyan „hivatalosan” mint a Római Birodalom alattvalói éltek a provinciákon, azonban autonómiájuk szinte teljes volt. A helytartók beleegyezésére csak a halálos ítéletek végrehajtásához volt szükség (így Jézus keresztre feszítéséhez is).

Ami mégis aktuálisá teszi az Újszövetség tanítását, az a „*libertas christianum*”, vagyis a „krisztusi szabadság” szellemisége, amely sokat segíthet a kisebbségeknek problémáik megoldásában. Ez azt jelenti, hogy Jézus tanításának fényében meg lehet és meg is kell határozni a mai nemzetállamok kötelességeit és feladatait a területükön élő kisebbségekkel szemben. Az Újszövetséget vizsgálva a következő megállapításokat tehetjük:

- a „nemzeti kisebbség” mint politikai fogalom teljesen ellentétes a Szentírás szellemével. Az egyes népek közötti lélekszámbeli különbségek természetesek, ugyanakkor egyik etnikum (a „nagyobb”) uralma a másik (a „kisebb”) felett, illetve kisebb lélekszámú nemzetiség kiszolgáltatottsága, alárendelt pozíciója a nagyobb lélekszámúnak elfogadhatatlan. A számszerű, fizikai fölény tehát soha nem jelenthet szellemi, erkölcsi, kulturális vagy értékbeli fölényt. Isten saját képére és hasonlatosságára teremtett minden embert („*Dei imago*”), ezért az emberiség minden tagja egyenlő, egyenrangú, és minden emberben egy Krisztus-arc van elrejtve. Jézus testének

tagjait alkotják az emberek, akiket ennélfogva az egyenlőség és a krisztusi szeretet kapcsolja össze egymással.

- a kisebbségeknek az egyház segítségével küzdeniük kell jogaikért, fennmaradásukért. Az egyháznak figyelmeztetnie kell az államok vezetőit arra, hogy megbízatásukat végső soron Istentől kapták, ezért minden tettükért felelősséggel tartoznak Neki. Ily módon kötelességük minden állampolgárunk számára az alkotmány és a jog többi eszközének segítségével az igazságosság, a szabadság és béke mellett, egyforma jogokat és egyforma jólétet biztosítani. A kisebbségeknek pedig, állampolgári kötelezettségeik teljesítése mellett, a többségi, nacionalista elnyomással szemben (kitelepítések, földrajzi szétszórás, kisebbségi nyelvhasználat betiltása, vegyes házasságok előírása (mint ahogy azt Nagy Sándor is tette) az aktív ellenállást kell alkalmazniuk kultúrájuk és jogaik védelme érdekében.

A Római Birodalom toleráns volt a kisebbségekkel, így a zsidókkal szemben is, akik szinte teljes autonómiában éltek, és kultúrájukat nem veszélyeztette latin elnyomás. A modern államoknak az intézményrendszereik segítségével hasonló elfogadást kellene tanúsítaniuk a területükön élő kisebbségekkel szemben.

A modern kisebbségek problémái

A huszadik század népeinek ókori és középkori „elődeikkel” szemben teljesen más konfliktusokat kell – lehetőleg békés úton – megoldaniuk. Ezek közül az egyik legnehezebb a hazaszeretet (patriotizmus) és a nemzetszeretet (nacionalizmus) szétválasztása, illetve a kettő közti középút megtalálásának erkölcsi problematikája. Amíg ugyanis az előbbi alapvetően egy belső, érzelmi kötődést jelent a szülőföld, az anyanyelv iránt, addig az utóbbi legtöbbször sajnos a saját nemzet kultúrájának tudatos szembeállítását, annak felsőbbrendűségének külső manifesztálását jelenti a többi nép kultúrájával szemben. A hazaszeretet tehát egy szellemi harmóniára való törekvést jelent, az agresszív nacionalizmus pedig fizikai rivalizálást és konfliktuskeresést az „idegenekkel”. A probléma megoldását megintcsak a teológia adhatja meg. Az etnikai sokszínűséget ugyanis egyszerre lehet bábeli büntetésnek és Isten gazdagságát dicséret adománynak is tekinteni, azonban ez csak külsőség, felszín. A lényeg az, hogy az egyes népek nyelve, a kultúrája ugyan különböző, de a hit és az Isten közös. Egy hasonlattal úgy lehetne ezt kifejezni, hogy a különböző kultúrájú, nyelvű és vallású emberek mind ugyanazt a hegyet (= Istent) nézik, de mindegyikük más oldalról.

A középkorban a latin univerzális nyelv szerepét töltötte be, az államok pedig vallási alapon jöttek létre, a hit volt tehát az elsődleges, nem az etnikum. A felvilágosodás óta azonban a „nemzet” a vallás elé került, az államok szervező elve, szellemi alapja pedig a nemzeti öntudat lett, nem a vallás. A reformáció megszüntette a latin nyelv egyeduralmát, és a hajdan egységes vallást minden nemzet belső, a szomszédaitól elkülönült ügyévé tette (mint ahogy ezt később 1555-ben az augsburgi vallásbéke is kimondta: „*Cuius regio, eius religio.*”). A történelem során az „Isten előtti egyenlőség”-et előbb a „törvény előtti egyenlőség” (a felvilágosodás és a nagy francia forradalom eredményeként), majd pedig az „esélyegyenlőség” váltotta fel. Ez a liberalizmus a 19. században indult világhódító útjára. Ekkor alakult ki a támadó nacionalizmus is, amit az önmegvalósítás igénye, valamint a nemzeti politikai identitás és lojalitás hoztak létre. E két „izmus” összeolvadása pedig egymás ellen fordította az etnikumokat, aminek pedig az eredménye az lett, hogy a nagy nemzetek és a kisebbségek kölcsönösen ellenséget láttak egymásban. A huszadik századra pedig a „nemzet” és a „politikai állam” fogalma eggyé vált, a nemzeti nyelv pedig a más népektől való megkülönböztetés legfontosabb eszköze lett. Elmondhatjuk tehát, hogy amíg a 19. század az ideológ-

giák harcának időszaka volt, a 20. század a nemzetek konfliktusait hozta magával. (A 21. századot pedig sokak szerint a rasszok közötti konfliktusok fogják fémjelezni.)

Fontos még megjegyezni, hogy a patriotizmus vallástól független hazaszeretetet jelent. Ezt bizonyítja a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István „Hunnia-koncepciója” is. Eszerint a magyar állam egész lakossága egy nemzetet alkot, származástól, nyelvtől, vallástól függetlenül. A nacionalizmus ezzel szemben egy konzervatív és antiliberális beállítottságot jelent. Sokan „a modern kor vallásának” is nevezik, és a keresztény Európa hanyatlásának okát is ebben látják. Nagyban elősegíti a nacionalizmus terjedését a nyugati kultúra, a globális fogyasztói életforma, a kulturális imperializmus és az angol nyelv univerzálissá válása, ugyanis az ez ellen fellépő kulturális nacionalizmust sokszor csak egy hajszál választja el a támadó politikai és katonai nacionalizmustól. Pozitívként lehetne megemlíteni a globalizáció kapcsán azt, hogy a földrajzi távolságok pusztá formáltságá váló tételével közelebb hozza egymáshoz a különböző kultúrájú embereket, azonban pontosan emiatt az „idegenekkel” való mindennapi kapcsolat és az emberekben fokozatosan kialakult xenofób nacionalizmus miatt ez a közelség a szellemi kapcsolódás és a barátkozás helyett az ellenségeskedést váltotta ki mind az önmagukat veszélyeztetve érző és bizonytalan identitással rendelkező népekből, mind pedig saját kultúrfőlényükről szilárdan meggyőződött etnikumokból.

Korunkban tehát a globalizáció és az individualizmus együttes és egymással ellentétes folyamatainak lehetünk szemtanúi. Fontos azonban felhívni az emberek figyelmét néhány nagyon is fontos és reális veszélyre ezzel kapcsolatban. Az első ezek közül a globalizációra adott talán legradikálisabb válasz, a kulturális fundamentalizmus robbanásszerű terjedése. Akik így gondolkodnak, azok elutasítják a modern korban uralkodó káoszt, anarchiát, a hagyományos értékek válságát, és a múlt tisztaságát akarják visszaállítani (például követelik a javak újraelosztását, vagy a vallást újra elsőszámú világszervező erővé kívánják visszaállítani). Ezek az emberek szekularizáció-ellenesek, és fegyveresen is hajlandók harcolni eszméik megvalósításáért. Hasonlóan szélsőséges irányzat az „ökológiai teokrácia”. Ez a természetvédő mozgalmak ideológiáját jelenti, amelyet a sajnálatosan bekövetkező ökológiai katasztrófák „éltetnek”, és amely szintén nem áll nagyon messze a kirekesztő gondolkodásmódtól. A harmadik lényeges veszélyforrást a munkaerő szabad áramlása jelentheti. Különösen az Európai Unió keleti bővítésével kapcsolatban hallani olyan xenofób megnyilatkozásokat, miszerint az új államok csatlakozását követően a kelet-európai, olcsó munkaerő elárasztja Nyugat-Európát, ez pedig megbontja a nyugati társadalmi rendet, bér- és szociális feszültséget, munkanélküliséget és ezek következtében pedig etnikai konfliktusokat okozhat.

Pedig létezik számos pozitív példa is a különböző etnikumok harmonikus egymás mellett élésére. Az egyik ilyen „békés sziget” Belgium, ahol az ötmillió flamand, a hat és félmillió vallon és a mintegy hatvanötezer német etnikum egyenlőségét az alkotmány biztosítja. Saját közösségükön belül és állami szinten is mindegyik nyelv hivatalosnak minősül. A számszerűen legkisebb etnikum tagjai, a németek teljes területi autonómiával rendelkeznek, önmagukat „belgiumi németek”-nek nevezik, és miközben a német nyelvű oktatást a belga központi költségvetés finanszírozza. Az Egyesült Államok hasonlóan egyenlő jogokat biztosít állampolgárai számára – etnikumtól, származástól függetlenül. Itt, Kelet-Európában azonban a kisebbségek kapcsán legfeljebb csak „a különbségek elfogadásáról és tiszteletben tartásáról” beszélhetünk. Szinte teljesen hiányzik az államok vezetőiből a hajlandóság a kisebbségekkel folytatandó nyílt párbeszédre. Ahhoz, hogy ez megváltozzon, több, mélyreható változásnak kellene bekövetkeznie:

- újra kellene gondolni és újra meg kellene határozni a meglévő politikai határok jelentését és jelentőségét;
- szükség lenne a különböző nyelvi-kulturális régiók létének elismerésére;
- a kisebbségeket mint államalkotó népeket kellene elismerni és támogatni;
- szükség lenne a régiók politikai felelősségvállalására, a régiók egymás közötti, illetve az állammal való együttműködésére.

Az egyház mindebben mint iránymutató, tanácsadó szereplő működhet közre. Példa erre a kanadai Quebec katolikus püspökeinek nyilatkozata, amelyben az erkölcsileg elfogadható „nacionalizmus” feltételeit határozták meg, úm.:

- igazságos és egyenlőségre épülő társadalmat kell létrehozni;
- tiszteletben kell tartania a kisebbségek jogait;
- a szomszédaival békés együttműködésre kell törekednie;
- nem szerveződhet vallási alapon (mivel így könnyen egy modern „keresztes hadjárat” válhat).

A kisebbség és a többség (nemzetállam) viszonyának pedig (ahol az egyik oldalon a kisebbségek jogát találjuk a kulturális autonómiához, a másik oldalon pedig az államok területi és személyi felségjogát) a kölcsönös tiszteleten kell alapulnia.

A magyar nyelvű református kisebbség helyzete és fennmaradásának esélyei a szomszédos országokban

A trianoni békeszerződés következtében mintegy három és félmillió magyar került az ország határain kívülre. A szomszédos országokban a református magyaroknak kettős kisebbségként (etnikai és vallási) és egy másodrangúnak tekintett, elnyomott népcsoport tagjaként kellett tovább élniük. Az ő helyzetükkel a protestáns egyház számos kiemelkedő személyisége foglalkozott ígéhirdetéseik alkalmával.

Ravasz László (1882–1975), a Kolozsvári Református Teológiai Akadémia professzora, és 1948-ig református püspök volt. Szerinte a nemzet szellemi egységének fenntartása a legfontosabb feladat. Ezt azonban nagyban veszélyezteti a magyarok földrajzi és politikai megosztottsága. Amíg ugyanis a 19. század második felében, illetve a 20. század első felében évente mintegy százezer magyar hagyta el az országot, addig a helyüket románok, szlávok, németek és zsidók foglalták el, ezáltal a magyar nemzet egysége jelentősen fellazult. A magyarság szellemi erőzóját szerinte egy nemzeti oktatási program segítségével lehet megállítani. Emellett ugyanolyan jogokat követelt a magyar kisebbség számára, mint amilyenek a magyarországi etnikumokat megilletik.

Muraközy Gyula (1892–1961) „A magyar Babilon”-nak nevezte az Egyesült Államokat, ahova az első világháborút követően mintegy másfélmillió magyar vándorolt ki. A magyarok szétszórását pedig a zsidók babiloni fogságához hasonlította. A túlélést szerinte csak az egységes keresztény szellemiség megőrzése biztosíthatja számukra. Ökumenikus összemzeti összefogásra szólított fel.

Szabó Imre (1891–1955) a Budapesti Református Egyház első esperese volt. Hangsúlyozta, hogy az 1848-as forradalom és szabadságharc szelleme él minden magyarban, így a szabadságot a hazában kell kivívni, nem pedig az Atlanti-óceán túlsópartján.

Vásárhelyi János (1888–1960) kolozsvári püspök volt. Beszédeiben kiemelte, hogy az erdélyi magyarok utolsó menedékeit az egyház, az iskola és a testvéri szolidaritás jelentették a román nacionalista elnyomással szemben.

Makkai Sándor (1890–) teológiai professzor szerint csak a keresztény államiság tud fennmaradni a külső elnyomással szemben. A nemzeti kultúrát isteni ajándéknak tekin-

tette, amit a magyaroknak hűen őrizniük és ápolniuk kell még a legsötétebb években is. Ehhez azonban az is szükséges lenne, hogy a román állam belássa, a magyar kultúra gazdagítja az országot, s nem az első számú veszélyt jelenti a románok területi és kulturális integritására.

Gönczy Lajos (1889–) a Kolozsvári Református Teológiai Akadémia professzora volt. Prédikációiban többször is előadta, hogy az üldöztetések idején az elnyomás elől (cenzúra, közszereplések betiltása) el kellett rejtőzniük. Úgy éltek, mint egy ház „titkos kamrájában”, de Isten erőt és kitarást adott nekik a legnagyobb nehézségek közepette is.

Victor János (1888–1954) a Budapesti Református Teológiai Akadémia professzoraként tevékenykedett. Szerinte a lázadás helyett a magyaroknak a jézusi hazaszeretetet kell követniük.

Amint láthatjuk tehát, a lelkészek számára a vallás, a vallásos lelkület építése az első számú feladat, és nem a közvélemény formálása. A szószékről prédikálva ők a hit kérdésein keresztül közelítik meg a magyar kisebbség problémáit, de számukra nem ezek a kérdések az elsődlegesek. Szolidaritásra, a kisebbségek tiszteletére és elfogadására szólítják fel a többségi etnikum tagjait, és a Biblia tanítására hivatkoznak, miszerint az egyház az „egy test és egy lélek” közössége. A kisebbségeknek pedig aktívan részt kell venniük az állam életében, a jólét építésében, és kisebbségi létükben is fel kell ismerniük Isten ajándékait: az egyházat, az erős hitet, az iskolát és a „titkos kamrát”. Az egyházat az állam lelkiismeretének tartják, akinek a szabadság-egyenlőség-testvériség szószólójává kell válnia, és a keresztény értékeket kell hirdetnie.

Most vizsgáljuk meg azt, hogy a keresztény lelkületű és ezzel a szellemi háttérrel rendelkező magyarságnak milyen körülmények között kell az életéért és a fennmaradásáért szinte naponta harcolnia a szomszédos országokban.

Erdélyben egészen a 19. századig ismeretlen volt a kisebbségi probléma. 1437-ben létrejött a „Három nemzet uniója”, vagyis a magyarok, szászok és a székelyek szövetsége, ahol a különböző etnikumok békésen éltek egymás mellett. Külső fenyegetést csak a török birodalom jelentett, belső feszültséget pedig csak a jobbágyok és a parasztok rendezetlen helyzete okozott. A reformációt követően a szászok evangélikusok, a magyarok reformátusok lettek, a székelyek pedig katolikusok maradtak. 1556-ban kimondták a szabad vallásgyakorlatot, 1568-ban pedig kihirdették a „négy bevett vallást”: a református, az evangélikus, a katolikus és az unitárius hitet. A legfontosabb Erdély függetlenségének megőrzése volt a török, később pedig a Habsburg fenyegetéssel szemben. Elmondható tehát, hogy a közös politikai érdek egységet és békét teremtett a nemzetek és a vallások között.

Ma mintegy három millió magyar, német, ukrán, szlovák és cigány él nemzeti és vallási kisebbségben Romániában. Jogaik biztosítása nélkül nem lehetséges a román társadalom stabilizálása. Az 1989-es temesvári események óta eltelt időszakban azonban a Ceaușescu-diktatúra által „meghonosított”, a társadalmat megosztó és a kisebbségeket diszkrimináló nacionalista politika tovább élt (a régi pártállami nómenklatúra hatalmon maradt, az új vezetők pedig számos magyarellenes megnyilatkozást tettek (C. V. Tudor, G. Funar, Iliescu elnök). Példaként lehet megemlíteni a kisebbségellenes új román oktatási törvényt vagy azt a tényt, hogy mind a mai napig számos magyar és cigány nemzeti-ségű raboskodik román börtönökben az 1989-es forradalomban való részvételért. A román sovinizmus, nacionalizmus, xenofóbia és antiszemitizmus elleni küzdelemben, az elnyomott kisebbségek világméretű összefogásában és a megoldás keresésében nagy szerep jut a keresztény egyházaknak. A kiutat egyrészt a különböző etnikai és vallási csoportok közötti békés párbeszéd és együttműködés kialakulása jelentené, másrészt pedig a román állam szemléletváltása, miszerint a kisebbségeket nem ellenségnek vagy a ro-

mán egységet veszélyeztető és emiatt kiirtandó tényezőnek tekinti, hanem egyen jogú államalkotó nemzetnek.

Fontos még megemlíteni, hogy az erdélyi református egyház mintegy ötszáz ingatlan (aminek 80%-a iskola) követel vissza a román államtól – mindmáig eredménytelenül. Mindemellett a külföldi (magyar, német, amerikai, kanadai) református egyházak és segélyszervezetek segítségével több mint kétszázötven ingatlant építettek Erdélyben (főleg iskolákat, vendégházakat, regionális központokat és kollégiumokat).

Szlovákiában a magyar református kisebbségnek hasonló sorsot kellett elszenvednie, mint az erdélyi magyaroknak (példaként lehet megemlíteni a második világháborút követő lakosságcserét (amely során mintegy kilencvenezer magyart deportáltak Magyarországra), az erőszakos reszlovakizációt, a magyarok kiszorítását a közéletből, az élet minden lehetséges területére kiterjedő diszkriminációt).

Kárpátalján az ateizmus, az internacionalizmus, az államosítás, a lelkészek elhurcolása jelentették a legnagyobb veszélyt a református magyar kisebbségre. Ma az egyházak ugyan szabadon működhetnek, ingatlanjaiknak mintegy 40%-át azonban még mindig nem kapták vissza. A legfőbb gondot a szegénység, a munkanélküliség és az elégtelen orvosi ellátás okozzák. Sajnálatos, hogy az állami külkereskedelmi jogszabályok miatt a külföldi segélyek jelentős része nem jut el a címzettekhez, mivel a 30%-os vám megfizetésére nincs pénzük. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy az egyházon belül sincs egység a vezetők között az éles nézetkülönbségek miatt, és hogy az egyházi iskolák semmilyen állami támogatást nem kapnak. Mégis, minden nehézség ellenére, az egyház aktívan részt vesz az oktatásban, a missziós tevékenységben és számos jótékonyági intézményt működtet.

Jugoszláviában a legnagyobb gondot a magyarok tömeges elvándorlása jelenti. Akik pedig mégis szülőföldjükön maradnak, azoknak a romániai vagy a szlovákiai magyarokhoz hasonló elnyomást és diszkriminációt kell elszenvedniük.

Mit tehet ilyen helyzetben a kisebbségi magyar egyház, amely a magyar nyelv és a kultúra megőrzésének szinte egyetlen színtere? Fontos, hogy időben felismerje a veszélyeket, és figyelmeztesse a tagjait azokra. Ki kell állnia az erkölcsi értékek mellett (hit, remény, szeretet, egymás tisztelete), a keresztény életforma követésére kell felszólítania az embereket. Meg kell mutatnia a hagyományos értékek helyét az új, liberális életformákban (a Mammon uralma, túlzott szabadosság). A világot uraló három szenvedély, a gyűlölet, az érzékiesség és a pénzvágy (vagy Ady szavaival: „*Vér és arany*”) ellen harcolva az egyháznak a belső harmóniát kell hirdetnie, és az embereket az Úr szavára kell fogékonyra tennie. Elő kell mozdítania az „ökumenét”, vagyis a vallások és a népek közötti párbeszédet és megértést. És ami talán a legfontosabb: a szükségét szenvedőknek lelki támogatást kell nyújtania, hiszen ezeket a terheket csak erős hittel lehet elviselni és túlélni.

A megoldás keresése

A mai kisebbségeket eredetük alapján három csoportba lehet osztani:

- *hagyományos kisebbségek*: akik évszázadok óta élnek együtt egy nagyobb etnikummal, mint például a bretonok vagy a katalánok;
- *önkéntes kisebbségek*: akik hazájukat elhagyva vándoroltak be egy másik nemzetállam területére;
- *kényszerű kisebbségek*: akik az első világháborút lezáró Párizs-környéki békék nagyhatalmi politikai döntéseinek „köszönhetően” szakadtak el szülőföldjüktől és kerültek kisebbségi helyzetbe (elsősorban az a három és félmillió magyar, akik az

újonnan létrejött nemzetállamok másodrendű állampolgárai lettek Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában, és akiknek a helyzetén csak jogi eszközökkel lehet javítani).

A internacionalista kommunizmus tagadta a kisebbségek problémáinak még a létezését is, az erőszakos nacionalizmus révén pedig a kisebbségek szinte teljes beolvasztására, kultúrájuk totális megszüntetésére törekedett. Az 1989/1990-es rendszerváltások után aztán nyugat-európai mintára a liberális kozmopolitizmus terjedt el. Ez az irányzat észak-amerikai (Kanada, Egyesült Államok) szociológiai tapasztalatokra épül, ahol a különböző etnikumok békésen élnek együtt. Ahhoz, hogy ez Kelet-Európában is megvalósulhasson, számos feltételnek kellene teljesülnie:

- demokratikus, többpárti politikai berendezkedés létrejötte;
- Kelet-Európa beolvadása az egységes Európába;
- a politikai határok lebontása;
- kétoldalú kisebbségvédelmi egyezmények megkötése;
- az emberi jogok maradéktalan érvényesülésének biztosítása.

Ez utóbbinak előfeltétele, hogy az emberi jogokat mint kollektív jogokat értelmezzék, vagyis mint amelyek a kisebbség tagjait ugyanúgy megilletik, mint a többség tagjait. Ettől azonban sajnálatos módon félnek a kelet-európai államok, mivel ez a jogi egyenlőség szerintük a kisebbségek szeparatista törekvéseinek kedvez, és ezáltal veszélyezteti az államok területi integritását.

Azt azonban látnunk kell, hogy ez a kozmopolita minta egy, a kelet-európai viszonyoktól teljesen eltérő környezetben alakult ki. Észak-Amerika államai, Kanada és az Egyesült Államok „fiatal” államok, történelmük legfeljebb 250 évre tekint vissza, a többséget alkotó etnikum sem őshonos ezen a területen, hanem bevándorlóként érkezett ide (és az őshonosnak számító indiánokat rezervátumba kényszerítette), emiatt pedig kötődésük, „hazafias érzelmeik” sokkal lazábbak, rugalmasabbak, gondolkodás módjuk is sokkal liberálisabb, mint az európai nemzeteké. Abból tehát, hogy a „nyugat” az ilyen típusú berendezkedést várta és várja továbbra is el a térség országaitól, arra kell következtetnünk, hogy a „status quo” fenntartásában érdekelt, nem pedig a kisebbségi problémák végleges megoldásában. Mindezek ellenére Kelet-Európában a közeledés helyett inkább a szeparatizmus terjed, így itt a „globális polgárság” intézményének kialakulása egyelőre nem több egy illuzórikus víziónál.

A rendszerváltást tehát Kelet-Európában a nacionalizmus erősödése követte. Ennek megszünését az egész térség Európai Unióhoz való csatlakozása jelenthetné, ennek azonban előfeltétele az emberi és kisebbségi jogok maradéktalan érvényesülése. Azonban a csatlakozásnak sem csak pozitív hozadéka lennének, ugyanis reális annak a veszélye, hogy egyrészt menekülthullám indulna el Magyarország felé a környező országokból, másrészt pedig a termőföldek esetleges külföldi felvásárlása következtében a magyarok kiszorulhatnak saját hazájukból. Ha azonban nem valósul meg az egységes Európa, akkor felmerül a kérdés, hogy ki fogja megoldani a térségben élő kisebbségek problémáit? Ha pedig a csatlakozási tárgyalások túlságosan is elhúzódnak (esetleg több évtizedre is), akkor ez vagy magával vonja a problémák megoldásának elhúzóását is, vagy pedig amikor létrejönne az egységes Európa, amely minden kisebbséget integrálni tudna, akkorra már a szomszédos országokban élő magyarok mind eltűnhetnek, és nem lesz kiknek segíteni.

A kelet-európai kisebbségek problémáit az adott kormányok, a nemzetközi szervezetek és az etnikai közösségek csak együttesen tudják megoldani, mivel egy egységes, sikeres, civilizált és jóléti Európa csak így képzelhető el.

A társadalmi átalakulások kezelése és tanulmányozása. Nemzetállamok versus transznacionális átalakulások

Wiltshire, Kenneth: *Management of Social Transformations: Introduction*; Castles, Stephen: *Studying Social Transformation*. = *International Political Science Review*, 22. vol. 2001. 1. no. 5–11. p., 13–32. p.

A társadalmi átalakulások kezelése a globális és helyi trendek felismerését, a kutatások során felmerülő alapvető kérdések megválaszolását és a folyamatok legvalószínűbb kimenetelének körvonalazását jelenti azzal a céllal, hogy az elért elméleti eredményeket a politikusok a gyakorlatban megvalósíthassák.

A kérdéskör először az 1990-es évek elején merült fel a kelet-európai politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltásokkal kapcsolatban. Ekkor, 1994-ben jött létre az ENSZ keretein belül az ún. „TÁK” program („*Társadalmi Átalakulások Kezelése*” – „*Management of Social Transformations*” – „*MOST*”), mint az UNESCO első és mindmáig egyetlen kormányközi programja a társadalomtudomány területén. A program fő célkitűzései közé tartozik a nemzetközi szociológia-kutatás fejlesztése (különös tekintettel a volt szocialista és a fejlődő országokra), valamint a kutatás és a társadalompolitikai célok meghatározásának és megvalósításának közelítése az aktuális társadalmi-gazdasági kérdésekről szóló szakvélemények, tanulmányok készítése által.

A „TÁK” program három fő kutatási területre terjed ki:

- a többnemzetiségű, multikulturális társadalmak problémái (például a nemzetközi migráció problematikája);
- a nagyvárosok politikai, környezetvédelmi, gazdasági és társadalmi kérdései (például a szegénység és a kirekesztés);
- a globális gazdasági, technológiai és környezeti folyamatok kezelése országos és helyi szinten (például az ún. „fenntartható fejlődés” biztosítása).

A program keretében megszülető projektek megvalósítása regionális és nemzetközi együttműködéssel történik, a különböző szakterületek és intézmények képviselőinek a bevonásával. Ezenkívül a „TÁK” programban közreműködő szakemberek részt vesznek az ENSZ egyéb nagyszabású konferenciáin, mint például a Riói Konferencián (környezetvédelem és a fenntartható fejlődés), a Kairói Konferencián (népesség és fejlődés), a Kopenhági Közgyűlésen (társadalmi fejlődés) vagy az Isztambuli Habitat-II. Közgyűlésen (nagyvárosok problémái).

A „TÁK” program célja egy újfajta gondolkodásmód elterjesztése, amely az ún. „transznacionális kapcsolódás” („transnational connectedness”) alapfoglatára épül. A világban lezajló átalakulások ezen új szemlélete nagyban segítheti a globalizációs folyamatok megértését mind nemzetközi, mind nemzeti, mind pedig regionális szinten. Ezáltal bepillantást nyerhetünk annak a folyamatnak a hátterébe és részleteibe is, amit „a zárt, nemzetállami társadalmak transznacionális átalakulásának” neveznek. Mindezek mellett a kutatás olyan új területekre is kiterjed, mint nemi szerepek változása a városi társadalmakban (a nők pozícióinak megerősödése), a migráció és a marginalizálódás szoros kapcsolata vagy a multikulturalizmus és a társadalmi integrálódás összetett folyamatai.

A „TÁK” program azonban nem merül ki a társadalmi folyamatok pusztá leírásában, nem reked meg az elmélet szintjén. A kutatások eredményeként cselekvési programok, gyakorlati javaslatok születnek, és konkrét kérdések fogalmazódnak meg a politika mindhárom szintjének (nemzetközi, nemzeti és helyi) szereplőihez annak érdekében, hogy ők rendelkezésükre álló eszközökkel javítani tudjanak az emberi közösségek életkörülményein, és kezelni tudják a társadalmi átalakulások következményeit.

Végül fontos közelebről is megvilágítani két olyan kulcsfogalmat, amelyek központi helyet foglalnak el a programban. Az első a már többször említett „társadalmi átalakulás” („*social transformation*”), amely a „változás” („*change*”) egy radikális, mély, az egész társadalomra kiható és viszonylag rövid idő alatt bekövetkező formáját jelenti. A másik fogalom a már szintén előfordult ún. „fenntartható fejlődés” („*sustainable development*”), amely az emberiség túlélését próbálja egyesíteni a béke és a jólét biztosításával. A fogalom az 1992-es Riói Konferencián született meg, és azóta folyamatosan bővült a vele kapcsolatban tárgyalt kérdéskör. Így a környezetvédelem mellett mára már két további területre is kiterjed: a gazdaság és a társadalom fenntarthatóságának vizsgálatára. Ennek fontos eleme a társadalmi átalakulások kezelése és a fejlődés elősegítése. Azonban van egy lényeges különbség a most bemutatott két fogalom között: míg az előbbi egy szigorúan elemző koncepciót takar, addig az utóbbi egyszerűen elemző és normaalkotó, ezenkívül pedig intézményi háttérrel is rendelkezik.

Összefoglalásul a „*TÁK*” program két fő prioritására kell még egyszer felhívni a figyelmet:

1. A tudományos kutatás és a szociális politika összekapcsolása.
2. A programok eredményeinek, tapasztalatainak továbbadása a politikusoknak, a civilszervezeteknek és a társadalom egyéb meghatározó szereplőinek.

A társadalomtudományok számára új kihívásokat jelentenek a globális változások és az emberek életében az egyre meghatározóbb szerepet játszó transznacionális folyamatok és hálózatok. A nyugati társadalmak még mindig alapvetően ipari és nemzetállami alapon épülnek fel, és ez a konzervativizmus határozza meg a szociológiai gondolkodást is. A most ismertetésre kerülő tanulmány egy új szemléletmódot mutat be. Castles elemzése azokkal a társadalmi átalakulásokkal foglalkozik, amelyek a transznacionális hálózatoknak a társadalom különböző szintjein megnyilvánuló hatásaival foglalkozik.

I. A 20. század utolsó negyede radikális változásokat hozott a zárt nemzetállamok kapcsolataiban, s ezek az átalakulások az emberek életének valamennyi területét érintik. Ezenkívül a különböző régiók hagyományos elkülönülése, szembenállása (modern – tradicionális, kelet – nyugat, észak – dél, fejlett – fejlődő) is veszített egykori jelentéséből és jelentőségéből. Ezzel együtt a nemzetállami érdekek abszolút elsőbbsége is megszűnt, és szinte lehetetlenné vált a helyi és a világméretű folyamatok elválasztása egymástól. E változások megértése egy újfajta gondolkodásmódot igényel a társadalomtudósoktól, s ennek az új megközelítésnek a kiindulópontját a nemzetek közötti folyamatok jelentik. A kutatás tárgyát pedig ezen folyamatok az egyes emberekre, a helyi és a nemzeti közösségekre gyakorolt hatása képezi. Ez a koncepció az alapja az UNESCO „*TÁK*” programjának, amely különböző kutatói hálózatok létrehozásával kívánja ezt az új kutatási területet, szemléletmódot és nemzetközi együttműködést meghonosítani.

A társadalmi átalakulások vizsgálata olyan interdiszciplináris elemző tevékenység, amely a globális összekötöttség, egymásrautaltság hatásait vizsgálja regionális, nemzeti és helyi szinten. A „társadalmi átalakulások” fogalmát határozottan meg kell különböztetnünk a „fejlődés” fogalmától, ami egy meghatározott cél megvalósítása érdekében tett előrehaladást jelent. Ilyen dialektikus értelemben a társadalmi átalakulásokat a globalizáció ellentétéként, ellenhatásaként lehet értelmezni, a kettő közötti szintézist pedig az ún. „fenntartható fejlődés” jelenti. A „fejlődés” és „modernizáció” fogalmak mára elavultak, hagyományos jelentésüket elveszítették a világ területi újrafelosztásának befejeződésével, az emberi tevékenységek globális környezeti hatásainak kialakulásával, a

tömegpusztító fegyverek kifejlesztésével, a globális gazdasági és kommunikációs rendszerek kiépülésével, az emberiség globális reflexivitásának kialakulásával és a nyugati kultúrát, értékrendet határozottan elutasító csoportok fellépésével. A „mennyiségi növekedés” fogalmát (amit az egy főre jutó GDP-ben mértek) pedig felváltotta a „minőségi növekedés” (az életminőség javítása hosszú távon fenntartható környezetben).

A különböző fejlődésemelvények 1945 után jelentek meg a dekolonizációval, a kapitalizmus és a kommunizmus közötti verseny kialakulásával és a „harmadik világ” fogalmának megszületésével kapcsolatban. A nyugati világ a fejlődés motorját a modernizációban találta meg, és mint a megfelelő beállítottságot, orientációt kívánták a szocialista országokban meghonosítani a nyugati értékek terjedésének elősegítése érdekében. Az 1960-as évekre ez az elképzelés illúzióvá vált, mivel a szegény és a gazdag országok közötti különbség folyamatosan nőtt, és az elméleti szakemberek körében kialakult az ún. „függőségi iskola”. Ez az irányzat a marxizmus politikai gazdaságtanán alapult, és a gazdasági különbségek kialakulásának okát a „harmadik világ” nyugati kizsákmányolásában látta. Az 1980-as és 1990-es években aztán a neoliberalis közgazdaságtan került előtérbe, amely a „mindenható piac” elvét hirdette. A mai globalizációs elméletek előfutárának az a világrendszer-elmélet tekinthető (Amin – 1974, Wallerstein – 1984), amely a nemzetállamok egyéni fejlődése helyett az egész világgazdaság növekedésére fektette a hangsúlyt, amiből viszont a gyenge gazdasági, politikai és katonai erővel rendelkező államok kiszorultak, és a perifériára kerültek.

A fejlődésemelvény válsága az 1980-as évek végén következett be, amikor is döntő gazdasági, geopolitikai, technológiai és kulturális változások következtek be: informatikai forradalom, az Internet létrejötte, az amerikai típusú fogyasztói társadalom világméretű elterjedése és az emiatt kialakult kulturális zűrzavar, számos ország (a globalizáció vesztesei) elszegényedése, a kapitalizmus (mint a hidegháború végével fennmaradt uralkodó gazdasági modell) világméretű térhódítása, valamint a kelet-ázsiai „tigrisek”, illetve néhány latin-amerikai ország ipari fejlődése, ami végérvényesen kétségbe vonta a nyugati világ addig egyértelmű gazdasági vezető szerepét. Ezek olyan változások voltak, amelyek alaposan megnyirbálták a nemzetállamok autonómiáját, illetve azon meggyőződését, miszerint gazdasági, társadalmi és kulturális sorsuk teljes egészében a saját kezükben van. Olyan fogalmak, mint „fejlett államok”, „fejlődő államok”, „modernizáció”, „fejlődés” vagy „függőség” teljesen átértelmeződtek.

A fejlődésemelvények kritikájaként születtek meg a társadalmi átalakulásokról szóló tanulmányok, amelyek egy új elemzési szemléletmódot vezettek be, és a következő alaptételekre épülnek:

1. A társadalmi átalakulások mind a fejlett, mind a fejlődő társadalmakat érintik a globalizáció, a regionalizáció és a szupranacionalitás eredményeként.
2. A globalizáció a társadalmi különbségek új típusait hozta létre nemzetközi és nemzetállami szinten egyformán (például szociális kirekesztés, szegények és gazdagok közötti különbségek növekedése).
3. A „fejlődés” többé már nem a gazdasági növekedést és a nyugati értékrend világméretű elterjedését jelenti.
4. A társadalmi átalakulások tanulmányozása a globalizáció hatásainak feltérképezését jelenti a különböző kultúrájú és fejlettségű helyi és nemzeti társadalmakban.
5. A társadalmi átalakulások lehetnek kedvezőek és kedvezőtlenek is, illetve bizonyos országok teljes mértékben ki is szorulhatnak belőlük.
6. A globalizáció elsősorban ellenállást, a saját kulturális értékekhez való ragaszkodás erősödését és a transznacionális civilizozalmak megjelenését váltja ki az érintett csoportoknál.

Mindezekén túl a „gazdasági fejlődés” elméletét ezenkívül felváltotta az ún. „fenntartható fejlődés” elmélete vagy a „humán fejlődés” koncepció (amelyet 1990-ben az ENSZ Fejlesztési Programja hirdetett meg – UNDP). Ez utóbbi az egyes emberek választási lehetőségeit kívánja növelni nem csak a fogyasztás vagy a gazdaság területén, hanem az emberek egész életének minden elemével kapcsolatban (kultúra, foglalkozás, lakóhely, stb.)

II. A globalizáció olyan folyamatot, illetve olyan folyamatok sorozatát jelenti, amely átalakítja a szociális kapcsolatok térbeli dimenzióit (kiterjedés, intenzitás, sebesség, kihatás), és olyan transznacionális és interregionális folyamatokat és hálózatokat hoz létre, amelyek meghatározzák a tevékenységek, a társas érintkezés és a hatalomgyakorlás valamennyi formáját. Ez a definíció lehetővé teszi a folyamatok és hálózatok feltérképezését, mérését és elemzését. Ezek alapján a különböző kutatók három, egymástól élesen elkülönülő álláspontot alakítottak ki:

- *Hiperglobalizacionisták* (Ohmae, Beck, Martin, Schumann, Reich), akik szerint a globalizáció egy új korszak hajnalát jelenti a folyamatok világméretűvé válásával. De amíg egy részük ünnepli a globalizációt, mint ami majd egy varázsűtésre minden problémát megold, addig a kutatók másik része szerint az átalakulások csak egy szűk hatalmi csoport érdekeit szolgálják.
- *Szkeptikusok* (Hirst, Thompson, Weiss). Ők a globalizáció gazdasági oldalát vizsgálják, és kiemelik, hogy a világkereskedelem mintegy 80%-át a fejlett államok bonyolítják le egymás között, teljesen kiszorítva abból a többi államot. Éppen ezért a szkeptikusok „globalizáció” helyett az „internacionalizáció” fogalmat használják, hiszen szerintük a világot továbbra is néhány nemzetállam – az Egyesült Államok, Japán, Nyugat-Európa – uralja. Megoldást a regionalizációban sem látnak, mivel ebben az esetben sem gyengül a nemzetállamok súlya.
- *Transzformacionalisták* (Castells), akik a globalizációra, mint a nemzetközi kapcsolatok átalakulásának eredményére tekintenek, amely a társadalmakat is átalakítja. Mindez azonban nem egy egységes világtársadalom kialakulásához vezet, hanem bizonyos társadalmi csoportok egyre fokozottabb, egyre szorosabb integrálódásához, illetve más közösségek végérvényes leszakadásához, marginalizálódásához. Ennek alapján, illetve a globalizáció hatásai szerint Castells hat csoportra osztja a világ államait:
 1. Észak-Amerika, Japán, Nyugat-Európa (hagyományos ipar válsága, a jóléti államok hanyatlása, társadalmi különbségek növekedése).
 2. Az ázsiai „tigrisek” és „kis tigrisek”, illetve néhány Arab-öböl menti olajtermelő ország (1997-ig dinamikus fejlődés, majd az ázsiai gazdasági válság miatt megtorpanás).
 3. Ázsia többi országa (főleg India és Kína), amelyek lakossága a gyors ipari fejlődés ellenére továbbra is csak olcsó munkaerő-utánpótlást jelent a gyorsabban fejlődő gazdaságok számára.
 4. Latin-Amerika, ahol továbbra is jellemző maradt az egyenlőtlen fejlődés, a gazdasági függőség és a politikai konfliktusok.
 5. Afrika, amely szinte teljesen kiszorul a világgazdaságból, és ahol mindennaposak a helyi konfliktusok és az ezek miatt lakóhelyüket elhagyni kényszerülő több százezres menekültáradatok.

6. A volt szocialista országok (kelet-európai „átmeneti gazdaságok”), ahol a kapitalizmus kiépítése okoz problémákat (gazdasági szerkezetváltás, államszervezet átalakítása).

Ebből a felosztásból is látható, hogy a globalizáció, elnevezése ellenére nem teremt egységes világot, hanem a világméretű folyamatok különböző hatást gyakorolnak a társadalmak regionális, nemzeti és helyi szintjein. Ennek vizsgálata a társadalmi átalakulások kutatásának legfontosabb területe. Ehhez egy új, transznacionális szemléletmódra van szükség, amely szakít a hagyományos nemzetállami megközelítéssel. Az átalakulások három szintje közül az embereket közvetlenül a helyi, lokális folyamatok érintik, ezért a globalizáció vizsgálatának elsődleges és legkézzelfoghatóbb területét a helyi közösségek jelentik. Az ilyen kis közösségekből kiinduló vizsgálatot nevezik „bottom-up” (alulról építkező) vizsgálatnak, ellentétben a „top-down” (felülről építkező) kutatási módszerrel, amely a fejlett régiókat alapul véve, nemzetállami szintű (és emiatt sokszor pontatlan és több szempontot negligáló) statisztikákat és elemzéseket használ.

Van még egy tényező, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni a globalizáció vizsgálatánál. Ez pedig a számtalan világméretű hálózat kiépülése, ami talán az egész globalizációs folyamat legfontosabb szervező elve. A társadalomtudósok válasza erre a kutatói hálózatok kiépítése lehet, amelyek túllépnek a nemzetállami és gyarmatosító (az európai kultúra felsőbbrendűségét hirdető) társadalomtudományok örökségén. Ebben az új rendszerben a különböző szakterületek más és más kulturális háttérrel rendelkező tudósai egyenlő partnerekké válnak a közös kutatómunkában. Ez az alap gondolata a „TÁK” programnak, amely a fő hangsúlyt az interdiszciplinaritásra és a komparatív kutatásra helyezi.

Az elmondottak összefoglalásaként a társadalmi átalakulások tanulmányozásának alapelveit a következőképpen lehet pontokba szedve röviden megfogalmazni:

1. Holisztikus szemléletre van szükség, amely egy-egy területet az egész társadalom összefüggéseiben, annak részeként vizsgál és értelmez.
2. Interdiszciplináris kutatásra van szükség, amely azonban erős szakterületi tudásra épül.
3. A tudományos és kutatási módszerek változásait is folyamatosan követni kell.
4. A múlt történelmi folyamatait is be kell vonni a vizsgálatba, mivel ezek eredményeként alakult ki a jelen, a jövő pedig a jelenre épül.
5. A globális tényezők különböző helyi hatásainak komparatív vizsgálatára van szükség az egyes kultúráknak a világméretű folyamatokban játszott szerepének meghatározásához. Ehhez részletes ismeretre van szükség a különböző kultúrákról.
6. A helyi folyamatok megértéséhez a kutatásba be kell vonni a különböző társadalmi csoportokat.
7. A kultúra és az identitás kulcsszerepet játszanak a társadalmi átalakulásokban, mivel a globalizációs folyamatok által kiváltott ezekhez való egyre erősebb ragaszkodás jelentheti a közösségek túlélését.
8. A társadalmi átalakulások tanulmányozásának leghatékonyabb módja a nemzetközi és interdiszciplináris kutatói együttműködés.
9. A kutatások célja olyan tudás felhalmozása, amely segíti a társadalmi körülmények javítását, illetve a fenntartható élet feltételeinek biztosítását, és amelyet hozzáférhetővé kell tenni a társadalmi élet valamennyi szereplője számára.

Az egyéni érdek, a közösségi érdek és a gazdasági fejlődés kapcsolatai

Ball, Richard: *Individualism, Collectivism, and Economic Development*. = *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, 573. vol. 2001. 1. no. 57–84. p.

A tanulmány a társadalom és a gazdasági fejlődés kétirányú kapcsolatait vizsgálja, bemutatva az individualizmus és a kollektívizmus gazdasági növekedésre gyakorolt hatásait, valamint a gyors gazdasági növekedés társadalom-formáló szerepét, nevezetesen azt, hogy az egyéni érdekek vagy a közösségi érdekek érvényesítését helyezi-e előtérbe.

A társadalmak közötti talán legfontosabb különbséget (a hagyományos értelemben vett kultúra – nyelv, vallás, hagyományok stb. – mellett) az ún. társadalmi kultúra jelenti. Ez a társadalmi kultúra az egyének és a közösség érdekeinek viszonyát meghatározó uralkodó gondolkodásmódot (is) jelenti. Az individualista társadalmakban az egyének „*Homo economicus*”-ként viselkednek saját anyagi hasznuk maximalizálására törekedve. A kollektivisták közösségei tagjai (az ún. „*Homo sociologicus*”-ok) ezzel szemben saját érdekeiket a csoportérdekeknek rendelik alá, elismerik azok primátusát, és tetteiket önként a társadalom által meghatározott normákhoz és elvárásokhoz igazítják. Tapasztalatok szerint egy állam anyagi helyzete és a jólét mértéke alapvetően befolyásolja – mindkét irányban – az emberek gondolkodásmódját, a társadalmi egyensúlyt, valamint a gazdaság és a társadalmi kultúra kapcsolatát. Ennek a kölcsönhatásnak négy különböző kiemetele lehet, s ezek rövid bemutatása következik most:

I.

A gazdasági növekedést az individualizmus segíti, a kollektívizmus pedig gátolja

Az első teoretikus, akit itt meg kell említenünk *Adam Smith*, aki szerint „*a piac egy olyan intézmény, amely az önzésből közjót varázsol*”. Ez azt jelenti, hogy a piac „lát-hatatlan keze” (a kereslet–kínálat törvényszerűségei) lehetővé teszi az egyéni haszn maximalizálását biztosító árucserét (kereskedelmet). Mindez addig tart, amíg az egyéni haszn tovább már nem gyarapítható (vagyis a határhaszn értéke nulla lesz), mivel ekkor a piac megvalósította az erőforrások és áruk optimális és leghatékonyabb allokációját. Az elmélet sebezhető pontja az, hogy a megvalósulásához hibátlanul működő piacokra van szükség. Ezek hiányában ugyanis a szereplők már nem dönthetnek szabadon, és előtérbe kerülhet az ún. börtön-dilemma, a csoportos akciók és a közösségi javak problematikája.

A második érvet *Max Weber*nél (1930) olvashatjuk, aki az individualizmus szerepét hangsúlyozza a brit gazdaság fejlődésében. Szerinte a 16. században meginduló kapitalista fejlődés a kálvinizmus elterjedésének volt köszönhető, amely az addig hagyományos és uralkodó etikával szemben az egyéni racionális gondolkodást és vagyonszerzést részesítette előnyben. A protestantizmus ezáltal megteremtette a piacgazdaság alapjait jelentő egyéni vállalkozások ideológiai hátterét.

Bauer és *Yamey* (1957) a „*tág értelemben vett család*” („*extended family*”) intézményét emeli ki, amely stabil és megbízható hátteret biztosít az egyéni érdekek maximalizálása számára. Mivel azonban a megszerzett jövedelemre, illetve annak megosztására itt

sokan igényt tartanak, az egyéni ötletek és kezdeményezések közül sok még a megvalósítás előtt kútba esik. Más szóval az „Egy mindenkiért, mindenki egyért”-elv az individualista társadalmakban nem mindig működik.

Platteau szintén az egyenlősítés és a javak megosztása ellen érvel, mivel ezek gátolják az egyéni „tőkefelhalmozást”, ami pedig az egyén jólétének megteremtése után a közösség jólétét is megteremti.

Lewis (1955) és *Tanzi* (1994) szerint a gazdasági döntések meghozatalából ki kell zárni a társadalmi kapcsolatokat, mivel a döntéshozó állami hivatalnokok monopolhelyzetben vannak az erőforrások allokációjánál, és így tér nyílik a korrupció, valamint a családtagok és ismerősök előnyben részesítése (favorizmus és nepotizmus) előtt. Ezáltal az erőforrások és munkahelyek elosztásából kiszorulnak a társadalmi szempontok, ez pedig a kollektivista társadalmak gazdasági hatékonyságát csökkenti. *Platteau* szerint azonban a döntésekből a subjektív tényezők sohasem fognak eltűnni, mint ahogy egy absztrakt és személytelen állam iránti hűség sem képzelhető el az egyéni érdekek rovására. Ezt támasztja alá *Greif* (1994, 1997) tanulmánya is a középkori kereskedőkről, amelyben az észak-afrikai (Maghreb) országok kollektivista és a genovai individualista szemlélet különbségeit mutatja be a sikkasztások és csalások elleni küzdelemben. Amíg ugyanis az arab országok kollektív büntetést alkalmaztak a „saját zsebre” dolgozó ügynökök sikkasztási ügyeiben, addig a genovai kereskedőket egyénileg szankcionálták, és létrehozták a visszaélések megakadályozását szolgáló intézményrendszert (például a „*Bill of Lading*” bevezetése vagy jogi eszközök megalkotása a szerződések kikényszerítése érdekében). Mindkét megoldás a gazdaság növekedését eredményezte, noha az egyik a közösséget, a másik pedig az egyént helyezte előtérbe.

Több kutató is vizsgálta az informális társadalmi kapcsolatok és a piaci hatékonyság összefüggéseit. *Kranton* (1996) szerint a kiterjedt „kapcsolati tőke” jelentősen megkönnyíti és olcsóbbá teszi az árucserét, mivel feleslegessé teszi a költséges piackutatásokat. Ezzel szemben *Dasgupta* (2000) úgy véli, hogy ez az elosztási rendszer nem biztosítja az ennél hatékonyabb intézmények működését, és így akadályozza a gazdaság fejlődését.

II.

A gazdaság fejlődését a közösségi érdek szolgálata előmozdítja, az egyéni érdek elsőbbsége pedig hátráltatja

Ennek a nézetnek az alaptétele, hogy a szoros társadalmi kapcsolatok, a szolidaritás és az együttműködési hálózatok a gazdasági növekedés biztosítékai. *Arrow* (1972) ezen kívül kiemeli a kölcsönös bizalom szerepét, amire minden kereskedelmi tranzakció épül, és aminek hiánya egy ország gazdasági lemaradásával jár.

Valamennyi elméletben közös az a megállapítás is, hogy a gazdasági folyamatokat három fontos dilemma hatja át:

1. Az ún. *börtön-dilemma*: a raboknak két lehetőségük van, ha túl akarják élni a börtönt: vagy „együttműködnek” a többi rabbal, vagy „megszöknek”. Az egyéni elköltönülés a biztos halált jelenti.
2. A *csoportos cselekvések kérdése*: egyrészt az egyéni gazdasági érdekek a „szökést” kívánják meg, másrészt viszont a csoportos akcióknál az egyéni haszon a résztvevők számával arányos.
3. A *közös javak hasznosításának problémája*: természeti erőforrások, többoldalú kereskedelmi ügyletek, növekedésorientált nyomásgyakorlás a kormányzati politikára.

Az egyéneket tehát ilyen dilemmák között kell „rávenni” arra, hogy személyes anyagi érdekeiket feledve a közösség szempontjait tartsák szem előtt.

Triandis (1990) megfogalmazásában a kollektivisták társadalmi kultúra lényege az, hogy az embereket közös célok vezérlik, tetteiket pedig – az egyéni ambícióik és a közösség érdekeinek ütközése esetén – ez utóbbi elsőbbsége határozza meg.

Coleman (1990) „*társadalmi tőke*”-elmélete a közösség érdekében hozott egyéni áldozathozatalra épül. Számára a társadalmi folyamatok mintájául a család szolgál, ahol a közös érdek szolgálata elismerést és jutalmat eredményez, és az egész család javát szolgálja.

A neoklasszikus gazdaságtudomány kiindulópontja szerint a társadalmi normák és elvárások szerinti önkéntes viselkedés tehát megkíméli az egyént a piac kegyetlenségétől és hibáitól. E magatartás mögött elvont motivációk állnak, úgymint a tisztesség, a kölcsönös bizalom, az erkölcs és az altruizmus. Az egyének számára itt „*a tett magában hordja a jutalmát*”. (Emellett meg kell jegyezni, hogy ezt a viselkedést „ki is lehet kényszeríteni” az ellenszegülés pénzbüntetéssel való szankcionálásával vagy a normakövetés anyagi előnyhöz kötésével. Mindkét megoldás az individualista haszonmaximalizáló gondolkodásmódot használja ki.)

Guth, *Schmittberger* és *Schwarze* (1982) „*ultimátum játéka*” is az emberek elkötelezettségét bizonyítja a tisztesség és az egyenlőség iránt. A játékban ketten vesznek részt. Az első játékosnak el kell osztania egy adott pénzüsszeget két ember között, akik azonban csak akkor kapják meg a pénzt, ha a második játékos az első játékos döntését jóváhagyja. Ha elutasítja, senki nem kap semmit. A tapasztalatok szerint a második játékosok többsége maximum a 60%–40% elosztást fogadta el, az ennél nagyobb különbségű aránytalan megoldásokat pedig elutasította, annak ellenére, hogy ezzel mindkét embert megfosztotta a pénztől. Ezt a viselkedést és gondolkodásmódot nevezik „*feltételes együttműködésnek*” vagy „*kölcsönös altruizmusnak*”. Ugyanez figyelhető meg az emberek közösségi munkában való részvételénél is, ahol az egyéni részvétel mértéke a többi ember részvételével arányos, ahhoz igazodik.

Rabin (1993) kidolgozta a „*kölcsönös tisztesség*” elméletét, amely révén társadalmi szintű egyenlőség jöhet létre. (Az elmélet lényegét az „*Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten*” magyar közmondással lehet a legegyszerűbben megfogalmazni.) Itt utalni lehet a börtön-dilemmára, ahol ez az elmélet biztosíthatja a kooperációs megoldást.

Putnam (1993) megfigyelései is a „*társadalmi tőke*” hatékonyságát és fontosságát húzzák alá. Olaszország húsz tartományának gazdasági és politikai életét tanulmányozta, miután a Róma-központú közigazgatást decentralizálták, aminek következtében jelentősen megnőtt a helyi adminisztratív szervek hatalma és befolyása a tartományokban. A vizsgálat kiderítette, hogy az erős polgári kultúrával és hagyományokkal rendelkező tartományok sokkal jobb eredményeket értek el az önálló igazgatás során, mint azok a vidékek, ahol mindennaposak voltak a törvénytelenések, a korrupció, a kölcsönös bizalmatlanság, valamint ahol a társadalmi kapcsolatokat is hagyományosan „felülről irányították”.

Banfield (1958) a dél-olaszországi Montegrano megyében tanulmányozta az ún. „*amorális familizmust*”, aminek a lényege az, hogy az egyes családok csak saját érdekük maximalizálására törekednek, mivel tudják, hogy mindegyik család ezt teszi. Ez a csak szűk családra korlátozódó altruizmus, vagy más néven „*individualista kollektívizmus*” eredménye az alacsony közösségi részvétel, valamint a politikai és gazdasági stagnálás.

Fukuyama (1995) szerint csak az altruista-kollektivisták szemlélete teszi lehetővé a család méreteit meghaladó, a rokoni kapcsolatokon túllépő nagyobb közösségek (például

vállalatok) létrehozását, amely az emberek önkéntes részvételére épül, és nem csak egy szűk és szoros kapcsolatokkal rendelkező közösség érdekeit szolgálja.

III.

A gazdasági növekedés elősegíti a kollektívizmus kialakulását az individualizmussal szemben

Hirschman (1977, 1982) számos 18. századi gondolkodót (Montesquieu, Robertson, Condorcet, Raine, Smith) követve az ún. „*doux-commerce*” („megváltó kereskedelem”) tételét vallja, miszerint a kereskedés jóvá, őszintévé, becsületessé formálja át az addig önző embereket azáltal, hogy kölcsönösen hasznossá, értékessé teszi a különböző nemzeti közösségeket és egyéneket egymás számára. A kereskedelem tehát elősegíti az emberiség „civilizálását”.

Valójában itt nem a kereskedelem teszi jobba az embereket, hanem a kapitalizmus kényszeríti ki az emberektől azt, hogy saját jólétük és meggazdagodásuk érdekében erkölcsösen és tisztességesen viselkedjenek egymással. Hasonló a véleménye *Rosenbergnek* (1990), aki „*az emberi jóság kifizetődik*”, „*megéri becsületesnek lenni*” elveket hangsúlyozza az üzletemberek megítélésénél.

Sugden (1989) szerint ugyan az erkölcsös viselkedés anyagilag elsősorban rövid távon, a konkrét ügyleteknél fizetődik ki, ám hosszú távon mégis normatív szerepet is kaphat, túllépve a napi üzleti siker érdekében tett lépéseken.

A kapitalizmus tehát anyagilag motiválja és jutalmazza a morális viselkedés terjedését. A következő kérdés az, hogy a meggazdagodás, az anyagi jólét mennyire teszi altruistává az embereket. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a vagyon gyarapodásával együtt nő az adakozókedv is. Ez érvényes a fejlett országokra, ahol erős redistributív és a szegényeket támogató „jóléti” politikákkal találkozunk.

Inglehart (1997) és más kutatók is megfigyelték (például a *World Values Survey* készítői), hogy a vagyonos embereknél jelentősen megnő az igény a nem anyagi dolgok iránt. Ennek oka az anyagi javak csökkenő határhasznában keresendő. Ezt a változást nevezhetjük *posztmodern* vagy *posztmaterialista* átmenetnek. Míg az iparosítás anyagilag gazdaggá tette a vállalkozókat, a *posztindusztriális* társadalomban már más célokkal találkozunk: a várható élettartam növelésével, az önmegvalósítás iránti igénnyel vagy az életminőség javítására irányuló törekvésekkel. Ezek az új célok azonban nem feltétlenül a közösséget szolgálják, sokkal inkább az egyének személyes jólétét. A piac csupán kifizetődővé teheti a közösségi magatartásminták követését – tisztán egyéni megfontolásból.

IV.

A gazdasági fejlődés az egyéni érdeket helyezi a közösségi elé

Ez a vélemény tekinthet vissza talán a legrégebbi társadalomtudományos tradícióra. *Timuss* (1971) és *Arrow* (1972) szerint a kapitalizmus az embereket áruk vevőivé és eladóivá degradálja, akik csak az aktuális üzlettel kapcsolatban kommunikálnak egymással. Példaként a véréadás gyakorlatát hasonlítja össze az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában. Az amerikai rendszerben a donor és a beteg kapcsolata üzletté vált, annak minden individualista elemét magában hordozva, mivel itt fizetnek a leadott vérért. Az angol donorok ezzel szemben térítés nélkül adnak vért. Itt tehát a véréadás az altruizmus egyik területe maradt, és nem vált jövedelemszerzési formává.

Trinidadis (1990) elismeri ugyan, hogy a csoporthoz tartozás szociális biztonságot ad, de ugyanakkor kihangsúlyozza az individualista ember szabadságát a közösségi elvárásoknak és magatartási normáknak alávetett kollektivistá emberrel szemben.

Kranton (1996) az üzleti család (és egyéb amorális viselkedések) egyetlen hátrányos következményének (büntetésének) a további árucseréből való esetleges kimaradást tartja. Ez a veszély azonban a névtelenséget biztosító piacon gyakorlatilag elveszíti a jelentőségét.

Yallen (1990) az afrikai népeket vizsgálva megállapította, hogy kulturális tárgyaik tömeggyártásának megindításával és eladásával a családok anyagi függetlenségre és jólétre tettek szert, s ez a közösségi összetartás, a bensőséges és a kölcsönös egymásra utaltság megszűnéséhez vezetett.

Ball (1999) – a tanulmány szerzője – és *Hirsch* (1976) szintén a gyors meggazdagodás társadalmi eróziós szerepének veszélyére hívják fel a figyelmet. Elméletük szerint a társadalmi kooperáció révén létrejött robbanásszerű gazdasági növekedés az embereket egyéni érdekeik megvalósítására csábítja, s minél többen „szöknek meg” a közösségi együttműködés keretei közül, annál individualistább lesz a társadalom, és annál jobban eluralkodik az egyéni pozíció-féltés. Ezáltal nemzeti keretek között a kapitalista gazdasági expanzió önmagát oltja ki (mint ahogy azt Marx is „megjósolta”). Megoldást itt a nemzetközi összefogás jelentheti.

Ehhez hasonlóan, *Olson* a „*Nemzetek felemelkedése és bukása*” („*Rise and Decline of Nations*” – 1982), és a „*Társadalmi akciók logikája*” („*Logic of Collective Action*” – 1965) című műveiben kifejti, hogy a hosszú távon stabil ipari társadalmak magukban hordozzák saját bukásukat a szűk hatalmi érdekcsoportok redistribúciós politikája, valamint az individualista társadalmak miatt.

Összefoglalás

Az elméleteket áttekintve kitént, hogy egyetlen és abszolút igazság ebben a kérdésben sem létezik. Mindegyik megfigyelés igaz, illetve igaz volt a világ valamelyik társadalmára valamikor a történelem során. Mégis, néhány következtetést levonhatunk az ismertett tudományos álláspontokból.

A kultúrának a gazdaságra gyakorolt hatását alapvetően befolyásolja az adott ország gazdasági fejlettsége és adminisztratív intézményhálózatának nagysága. Minél kisebb és gyengébb ugyanis ez a hálózat, a társadalom jellege (individualista vagy kollektivistá) annál nagyobb mértékben befolyásolja a gazdaság növekedését.

A társadalmi kollektívizmus (a „*szociális tőke*” és a kölcsönös bizalom) egyrészt átveheti az egyébként gyenge intézmények normatív szerepét a társadalmi és gazdasági kohézió megtartásában, másrészt azonban gátolhatja is a gazdasági növekedést a hivatali korrupció miatt, ami a személyi és anyagi következményei révén megakadályozza a kollektivistá gazdaság helyes működését.

A gazdaság társadalomra gyakorolt hatása sem egyértelmű. Ám az biztos, hogy a piacok növekedése elszemélytelenítette az üzleti kapcsolatokat, aláásva a kollektivistá társadalmi berendezkedést. A folyamatosan csökkenő határháson és az alapvető igények kielégítése azonban az emberek nem-anyagi javak iránti vágyát erősíti.

A kollektívizmus fogalmát két értelemben is használni lehet. Az első jelentése egy olyan elv, amely a közösségi érzés és felelősség által jellemzett csoportot, illetve annak nagyságát és szerkezetét meghatározza. Ebben az esetben a fogalom gazdasági fejlődésre gyakorolt káros hatásai mutatkoznak meg, mivel itt csak egy szűk körre (általában csak

a családra) terjed ki. A másik jelentés már a fogalom jótékony oldalát emeli ki, amikor a családi kereteken túlmenő nagyobb csoport szervező elvét hangsúlyozza.

Fontos figyelembe venni az altruizmus térhódítását is egy adott társadalomban, ugyanis minél több ember gyakorolja a személyes kapcsolataiban, és minél szorosabbak a kollektivista szálak az emberek között, annál hatékonyabbak lehetnek a gazdasági növekedés érdekében végrehajtott közösségi akciók. S noha a csoport nagyságával ezek a kapcsolatok gyengülnek, fontosságuk ezzel szemben nő, mivel egy mind nagyobb társadalom egymástól egyre távolabbra kerülő tagjait kötik össze.

Gazdasági fejlődés-orientált világunkban ezeknek a problémáknak a megoldása jelenti a legfontosabb társadalmi feladatot. A hagyományosan individualista társadalmak átalakulása kollektivistá közösségekké azonban hosszú távú folyamat, és az átmeneti időszak alatt a társadalmak különösen érzékenyek és védtelenek az individualista próbálkozásokkal szemben. Ennek jele a különböző irányzatok egyidejű létezése egyazon társadalmon belül, valamint a társadalmak felemás jellege. Amennyiben a gazdasági növekedést az altruista közösségi normák elterjedése kíséri, akkor egy olyan emberiség jöhet létre, amelynek tagjai a jólétben együttműködve élhetnek egymás mellett.

Vadász Rezső

Törés és folytonosság az Európai Unión belül

Ortega, Andres – Areilza, José M. de: Scission et permanence au sein de l'Union européenne. = Politique étrangère, 2001., 2. no., 385–401. p.

Az Európai Közösségeket alkotó tagállamok valamelyikének kiválásáról, esetleg két vagy több részre szakadásának esetéről egyik alapító egyezmény sem szólt. Például arról, hogy az utóbbi esetben újrafelvételüket kell majd kérniük – a csatlakozni kívánó országokhoz hasonlóan – az Unióba? Vagy továbbra is lehetséges lesz, hogy a tagállamok valamelyikének teljes területe ne tartozzék a Közösségekhez? Az mindenesetre megállapítható, hogy az egyes tagállamok szakadása éppúgy ronthat a Közösségek kohézióján, mint amennyire előnytelen az újonnan létrejövő államok számára.

Az újonnan létrejövő formációnak kettős akadállyal kell szembesülnie: függetlenné kell válnia az eredeti államtól, ugyanakkor csatlakoznia is kellene az EK-hez, amelyhez formális eljárás keretében társulhat. Jogilag lehetetlen az egyoldalú szakadás bármilyen nem ellenséges környezetben. A szakadás nem jár együtt az EK-hez történő automatikus csatlakozással.

Feltéve, hogy az eredeti, sőt a többi tagállam ellenszenvét váltja ki az új formáció, az egyezmények lényeges elemeit módosítani szükséges. A feltételezett új egyezmények egy sor intézményi problémát vetnek föl. Arról nem beszélve, hogy rossz példát mutatnak a régebbi tagállamoknak. Épp ezért az újdonsült tagállam nem kapja meg a kedvezményeket, és a tárgyilagos elbírálás helyett ki van szolgáltatva a szenvedélyek vezérelte megítélésnek. Vagyis a családások hangsúlyosabbak lehetnek a fel nem vételnél. Számos európai nacionalista párt kecsegteti a lakosságot azzal, hogy a réginél jobban beágyazott közösségi identitással bíró, új nemzetállamként csatlakozzanak az Európai Közösségekhez. Az EK célkitűzései között azonban inkább „a nemzetállamokat felváltó tagállamok” eszméje szerepel (Joseph Weiler). Tény, hogy a nemzeti pénz, a nemzeti hadsereg jövőbeni hiánya a nemzeti szuverenitás fogalmát erőteljesen relativizálja. Az egyes kormá-

nyok kénytelenek végrehajtani azokat a döntéseket is, amelyek ellen szavaztak a Közösségi Tanácsban. Ezek igen fontos részletkérdések lehetnek, érinthetik pl. a külkereskedelmet és a belföldi piacot is.

Sem az eredeti közösségi szerveződések, sem a későbbi módosítások nem rendelkeznek valamely tagállam kiválásáról, ez idáig nem is jelentkezett ilyen kérelemmel egyik sem. Egy lehetséges eset merült csak föl, nevezetesen az, amelyben gyarmati iga alól szabadult föl valamely tagállam egy része.

Egyes közgazdászok szerint nincs összefüggés a gazdasági növekedés, az egy főre eső jövedelem és az ország területe, illetve lakosságának létszáma között (Robert J. Barro, Alberto Alesina). Az EK-hoz csatlakozás is siettetetheti, vagy éppen fékezheti egy ország szakadását (ld. pl. Szlovénia és a volt Jugoszlávia vagy Csehország és Szlovákia esetét). A mostani európai uniós egyezmények óvatosságra intenek a jövőt illetően, és szorgalmazzák, hogy annak a tagállamnak a tagságát függesszék fel, amelyik nyilvánvalóan súlyosan megsérti a demokratikus alapelveket. Ide tartoznak a területi szétváláson kívül olyan esetek is, mint az utód nélküli összezsugorodás (Grönland), a szétválás és visszavonulás (Algéria) és az egyesülés integráció útján (Németország).

Dániának tizenhárom éves (1972–1985) küzdelme van abban, hogy Grönlandra speciális jogszabályok vonatkoznak az EK-en belül. De például a Faroe-szigetek is saját maga választotta az autonóm státust.

Algéria, a közösségi tárgyalások kezdetén még Franciaország tengeren túli területei közé tartozott, 1962 után azonban rögzítés nélkül, automatikusan mentesült az öt korábban érintő kötelezettségek alól. Még precedensként sem szerepel például a Maastrichti Szerződés szövegében.

Németország esetében is kicsit hasonló a helyzet, hiszen maga a csatlakozó ország megmaradt, noha területe megnövekedett. Az Európai Tanácsban belül egyébként nem lett több voks a németeknek; Maastricht után kaptak csak lehetőséget európai képviselőik létszámának növelésére.

A területi meghatározottságon túl főleg a közösségi politika alkalmazásának elve az EK-hez tartozás feltétele. A Kanári-szigetek például mint spanyol terület csatlakozott 1986-ban, azóta köteles politikáját is ehhez igazítani.

Európában az önrendelkezési jog erősen korlátozott. A Helsinki Záróokmány folytonosan módosított szövege szerint az önrendelkezést a nemzetközi jogban is meglévő két alapelv biztosítja: az államok területi integritása és a határok sérthetetlensége. Az EK azonban nem fogadja el a kiválás céljával megvalósuló önrendelkezést. Elfogadhatatlan vagy a nemzetközi békét veszélyeztető helyzetben természetesen lehet alkalmazni ezt a jogot.

A kérdés továbbra is az, hogy valamely kiválni készülő európai állam automatikusan társulni tud-e az EK-hez, vagy felvételét kell kérnie. Formailag a folytonosság lehetséges, az eljárás azonban gyakorlatilag a bővítéssel egyező. Az egyezmények bármiféle módosítása a tagállamok egyöntetű véleményét igényli. Sőt, az Amszterdami egyezség óta az Európai Parlament, továbbá valamennyi nemzeti parlament hozzájárulása, illetve népszavazás is szükséges a módosításhoz. Az európai intézmények jelenlegi felállása szerint az eredeti országnak és az új államnak kell megegyeznie a voksok megoszlásában, mondjuk a Miniszterek Tanácsán belül. A Közösségeken belüli reformnak ki kellene terjednie az országokénti egy-egy voks gyakorlatára.

Az újabb és újabb törésekkel létrejövő „kisállamok” megrendíthetik az unión belüli egyensúlyt, végső soron az európai álmot megvalósítását. A békevágy, a gazdasági virág-

zás, a nemzetek felettség eszméi érdekes módon az államok identitásának megerősödését eredményezik. Éppen ezért az Unió ismét felveti a szuverenitás, ezzel együtt az elszakadás klasszikus kérdéseit. Például az Ulsteri Béke azért jöhetett létre, mert az Egyesült Királyság és Írország sem tagjai az EK-nek. Így háttérbe szorult a szuverenitás kérdése, viszont 400 millió dollárt hozott az utóbbi öt év során a közösségek közötti kapcsolatok megvalósításában.

Az újonnan létrejövő állam tárgyalási lehetőségei kérdőjeleket vetnek fel. Egy új, kis országnak vajon milyen esélyei vannak, ha csak önmagáért kell kiállnia? Mára így született meg a „közvetítő állam” fogalma. Az új államnak az átmenet időszakában tárgyalnia kell a korábbi előnyök, kedvezmények jogfolytonossága ügyében, de új szervezeti formákat is létre kell hoznia, ami igen költséges. Korábbi európai alapokhoz nem lesz esetleg hozzáférése. Az új helyzetben az unión kívüli tárgyalófelekkel, például kelet-európaiakkal kell egyezkednie, de mindenképpen jóval szerényebb pénzekről, mondjuk, egy független Katalóniának vagy Baszk-földnek.

Kakasy Judit

A szlovákok és Szlovákia mai területe Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen című enciklopédiában

Kiliánová, Gabriela – Popelková, Katarína – Vrzgulová, Monika – Zajonc, Juraj: Slovensko a Slováci v diele „Rakúsko–Uhorská Monarchia slovom a obrazom”. = Slovenský národopis, 49. roč. 2001. 1. no. 5–31. p.

A szlovák közvélemény megjelenése idején alig-alig ismerte *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című helyismereti enciklopédiát, amely 1866 és 1902 között szinte azonos szöveggel jelent meg Bécsben németül, Budapesten pedig magyar nyelven. Azóta sem érdeklődött iránta egyetlen tudományág sem, míg most végre az etnológusok fogtak neki két, Felvidékről szóló kötete ismertetésének és értékelésének. (A referátum szerzők főként a német változatot használták.)

A szóban forgó vállalkozás kezdeményezője és bevezető tanulmányának szerzője Rudolf trónörökös volt, akinek halálát követően özvegye látta el a fővédnöki tiszteletet. Rudolf személye sejtetni engedi, hogy kezdeményezésének gyökere a Monarchia megmaradásának az általa vallott koncepciójában keresendő, ami azután a mű szellemében is tükröződik. Bevezetőjében kilenc nemzetet és népcsoportot sorol fel, úm. a németeket, magyarokat, székelyeket, románokat, bolgárokat, örményeket, illetve ruténeket, cigányokat és szlávokat, majd meghatározza a mű célját: „mindezeket a csoportokat lakóhelyükön akarjuk megismerni, jellemük, szokásaik és népviseletük szerint, jelenük és múltjuk keretében, ismerni akarjuk fejlődésüket, haladásukat, kultúrájukat, egész életüket és létüket, hogyan keletkeztek, és miként alkalmazkodtak ahhoz a földhöz, amelyen megtelepedtek.”

Szerzőink mindenekelőtt összehasonlítják a német és magyar kiadás némileg eltérő kötetbeosztását, majd közlik az általuk elemzett két kötetben található fejezeteket íróikkal együtt. Ekként: Felvidék (György Aladár), A felvidék ősi emlékei (Kubinyi Miklós), A Felvidék építészeti emlékei (Pasteiner Gyula), Pozsony és Pozsony megye (Ortvay Tivadar), Komárom és környéke (Takács Sándor), Nyitra megye, Trencsén megye, Túróc megye (mindhárom Lovcsányi Gyula műve), Árva megye (Kubinyi Miklós), Liptó megye (Majláth Béla), Felvidéki szlovákok (Pechány Adolf), Szlovák népviselet (Pavol Sochán),

A szlovák nyelv és irodalom (Samuel Czambel), Zólyom megye (Lovcsányi Gyula), Bars megye (Ruffly Pál), Hont megye (Sajó Sándor), bányászat és kohászat (Farbaky István), Nógrád megye (Nagy Iván), Gömör megye (Schmidt Attila), A murányi völgy és a Garam gömöri völgye (Fülöp von Sachsen–Coburg–Gotha herceg), A palócok (Istvánffy Gyula), Heves megye mátrai területe (Platthy Aladár), Borsod megye (Hidvégy Benjamin), Abaúj megye (Király Pál), Szepesség és a Magas Tátra (Horvay Eduárd), Sáros megye (Berzeviczy Albert), Zemplén megye (Mekerle Sándor), Ung megye (Fincziczky Mihály), Rutének (Hodinka Antal), Bereg megye (Lehotzky Tivadar, Rudolf trónörökös medvevadászatával Munkács környékén), Máramaros megye (Várady Gábor), Ung megye (ifj. Perényi Zsigmond báró), Nagybánya és környéke (Schönherr Gyula). A szerzők a Felvidéket György A. 1898. évi földrajzi egységként való meghatározása szerint kezelik. Külön közlik a fenti szerzők rövid életrajzát, megállapítva, hogy jórészt felvidéki származásúak, de közülük csak ketten igazi szlovákok (P. Sochán és S. Czambel). Értékelik a szövegben talált fametszeteket (a fametszetek közlése melletti döntést a kiadvány konzervatív beállítottságára vezetik vissza), amelyek etnológiai értéke kétségtelen.

Megemlékeznek még egy Csehországban kiadott *Slovensko* című publikációról (1901), amelyet két okból is elmarasztalnak: a cseh szerzők gyakran nyílt csehszlovák propagandát folytatnak, a szlovák szerzőket pedig cseh nyelven hozzák, ami ugyancsak része a cseh–szlovák viszony cseh hegemoniájú értelmezésének.

Összegező megállapításaikban mindenekelőtt azt emelik ki, hogy a szóban forgó enciklopédia a Felvidékről s benne a mai Szlovákia területéről érdemi adatokat közöl. Eltérően a korszak felvidéki tárgyú műveivel, általában elfogultság nélkül közöl adatokat, tényeket a szlovákokról és a mai Szlovákiáról. A szerzők szövegei nincsenek politikailag aláfestve. Mivel a mű a társadalom adott jelenére koncentrálna, hiteles forrása Szlovákia modernizálódásának a 19. és 20. század fordulóján. Ezért különleges hely illeti meg a korszak honismereti művei között. Komplex volta lehetővé teszi a szlovákság különféle nemzetek kontextusában való tanulmányozását. Hozzásegít e közép-európai régió multikulturális és multietnikus jellegének folyamatos „tudatban tartásához”.

Mindazonáltal az enciklopédia esetenként elmarasztalható a sztereotípiák alkalmazásában. Részint arról van szó, hogy a falura és a falu istenfélő, dalos, munkaszerető népeségére koncentrálna, részint meg arról, hogy a falusi népesség minden etnikumok esetén is ugyanolyan tulajdonságokat nyer.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben tartalmilag és terjedelmileg egyaránt olyan mű, amelytől nem szabad eltekinteni. Sajnálatos, hogy a szlovák etnológia mindmáig nem kötött vele beható ismeretséget.

Futala Tibor

Szerbia és a Balkán Milošević bukása után nyolc hónappal

Ragaru, Nadege – Dubien, Arnaud [Rip.] : *La Serbie et les Balkans huit mois apres la chute de Milosevic.* = *La Revue internationale et stratégique*, 2001. 42. no., 13–23. p.

A megkérdezettek, Catherine Samary (Mme C. S.) és Muhamedin Kullashi (M. M. K.) előadók az Université de Paris-n.

A folyóirat riportereinek első kérdése arra vonatkozott, hogy visszatekintve milyen méreletet mutat a Milošević-rendszer tizenhárom éve? Mme C. S. válaszában kitért arra,

hogy Kostunica győzelme a szerb társadalom heterogén felfogását példázza, ám a NATO-bombázások elutasítása nem jelentett föltétlenül Milošević-ellenességet is. A volt elnök tulajdonképpen ennek reményében írta ki a 2000. szeptemberi választásokat. Kostunica viszont a „se NATO, se Milošević” álláspontján lévőket nyerte meg, akik között éppúgy akad kommunista, mint a korrupciót egyszerűen csak elutasító állampolgár. Valamennyiük helyesli a nacionalista jelszavakat. M. M. K. véleménye szerint már 2000 ősze előtt is kialakulhatott valós képünk Milošević rendszeréről. A szerb vezető 1989-től 2000 októberéig hangoztatott ideológiájának alapja az volt, hogy a szerbek „ki fognak pusztulni”, ha nem őt választják. Így indított háborút Horvátország, Bosznia és Koszovó ellen is. Az ellenzék teljesen hatástalannak bizonyult e politikával szemben. Az ő kritikájuk tehát sokkal inkább a nacionalista szerb politika sikertelen megvalósulásának szól, semmint alapelveinek. Néhány egyesület és pár intellektuel kivételével több mint tíz éven át senki nem vitatta az etnikai tisztogatás politikáját.

Mme C. S szerint a társadalom – különösen a kisebbségek – félt az erőszaktól, az államszövetség felbomlásától, hogy a Tito előtti időszak tér vissza. M. M. K. viszont dokumentumokat sorol fel, amelyek a kreált ellenség elleni gyűlöletre buzdítanak, és igazolják a szerb agressziót.

Vajon mégis milyen változások tapasztalhatók október 5., a Milošević-rezim bukása óta – tették föl a kérdést a riporterek. (Az interjú 2001. április 5-én készült.)

M. M. K. úgy látja, hogy a jelenlegi politikai elit ideológiája, társadalomszemlélete nem egyértelmű. Kostunica például soha nem vitatta a korábbi tíz év szerb politikáját, csupán annak eredményességét. Márpedig a civil társadalomban sokkal alapvetőbb reformokra volna szükség. De például Montenegró ügyében is sokkal nagyobb megértést kellene tanúsítani. A sokvallású Szerbiában az új elnök be akarja vezetni az iskolai hittanítást, ami egyes értelmiségieket nyugtalansággal tölt el. Az új kormány gazdasági programja sem elég határozott, vagyis inkább átmeneti időszakról beszélhetünk egyelőre, semmint változásokról. Mme C. S. szerint mindenképpen társadalmi vitára kellett volna bocsátani a teljes, pártatlan igazság föltárásával a társadalom jövőjét közvetlenül érintő kérdéseket, a szerb nép nevében elkövetett bűnöket. Ehelyett többféle „igazságosztó és megbékéltető” bizottság működik, pl. a Natasa Kandic által vezetett, nem nacionalista, demokrata Emberi Jogi Alapítvány. A legismertebb a Volt Jugoszlávia Nemzetközi Büntetőbíróháza. A testület a legkülönbözőbb nemzetiségű népcsoportok elleni bűntettekkel foglalkozik, nem képvisel átütő erőt, ráadásul anyagilag az Egyesült Államoktól függ. A viták akkor lesznek csak eredményesek, ha az egész volt jugoszláv térséget egészében vizsgálják a nagyhatalmak ún. reálpolitikájával összefüggésben. Ha Miloševićet teszik meg egy személyben felelőssé, úgy ki magyarázza meg a Horvátországból, Koszovóból, Boszniából menekült 700 ezer szerb esetét? M. M. K. egy fontos részletet fűzött még ehhez, mégpedig azt, hogy már 1999 májusáig 40 horvát katonát vádolt a Nemzetközi Bíróház emberiség elleni bűntettel és népirtással. Vagyis, úgy látszik, egy nemzetközi bíróság sem lehet abszolút politikamentes.

A következő kérdés a Szerbia körüli térségben lévő feszültségócokra irányult.

M. M. K. úgy látta (az interjú idején), hogy valamennyi összefüggésben áll egymással. Belgrád és Pristina között megindultak az érdemi tárgyalások, s mindaddig, amíg az albán követelések, integrációjuk a közintézményekbe szerények maradnak, nincs ok aggodalomra. Macedóniának viszont egyharmada albán származású, a főváros lakosságának mintegy fele az, joggal lehet tartani itt egy „libanoni” folyamattól. A macedóniai kormányzat által támogatott fegyveres megoldás nem hozhat eredményeket. Vérveteszteség esetén az albán lakosság is megváltoztathatja álláspontját jelenlegi, választott képviselő-

ivel kapcsolatban. Itt is politikai megoldásra volna tehát szükség. Jó lenne föleleveníteni az albánoknak a közéletbeli integrációja kérdését.

Mme C. S. egyetért abban, hogy egy szélsőséges csoport nem képviselhet egy nagylétszámú kisebbséget. Az albánok – szerinte – jogosan követelik a kétnemzetiségű államot, nyelvük hivatalossá tételét és egyetemet Macedóniában. Az albánkérdés nincs nyugvóponton, kimondatlanul is legalább egy Nagy-Koszovó vágya munkál az egyik oldalon, a korábban Milošević, most pedig Kostunica által követelt 1244-es megoldás a másikon (vagyis hogy Koszovó a Jugoszláv Föderatív Köztársaság fennhatósága alá kell tartozzék).

Vajon a nemzetközi közösség mennyiben tud hozzájárulni a békefolyamathoz – hangzik a következő kérdés.

Mme C. S. leginkább a „piromániás tűzoltó” állandó jelzővel jellemzi a nemzetközi közösséget a jugoszláv válság során mindvégig tanúsított magatartásáért. Valójában Rambouilletben nyilvánvalóvá lett, hogy nem érdekük Koszovó függetlensége, később pedig a gyors megoldás, a NATO-bombázások mellett voltak. Nem képesek egy többetnikumú Koszovót garantálni. Montenegró kiválása esetén Jugoszlávia mint szövetségi állam megszűnik, és Koszovóra pedig nem érvényes többé az 1244-es megoldás, azaz mégis jobb lenne, ha Jugoszlávia tovább létezne... Az ún. reálpolitika helyett abban segíthetne igazán a nemzetközi közösség, hogy tárgyalóasztalhoz ültetné a feleket, és segítené az infrastrukturális szükségletek terén mutatkozó ellentétes érdekek összehangolását. Nem remélhető ott a demokrácia elősegítése, ahol a szavazatokat megvásárolják, és a „rosszul” szavazókat túsul ejtik.

M. M. K. nem látja ennyire sötétben a helyzetet. Szerinte a nemzetközi katonai jelenlét minimális jólétet és ugyanannyi biztonságot is jelent a lakosoknak. Nélkülük a szerbek és az albánok egészen más viszonyban lennének most is. A koszovóiak érdeke a minél hosszabb katonai védelem, hiszen így tartósabb békét alakíthatnak ki. Sokkal nagyobb a pszichológiai súlya a KFOR-nak, mintsem gondolnánk, és ténylegesen kevesebb a bűntény ottlétük óta. Sikeres volt a koszovói községhatósági választásokban való közreműködésük is. Konkrét tervek vannak albán nyelvű oktatási program megvalósítására is, például egy angol–albán nyelvű egyetem beindítására Szkopjében. Olykor talán nem túlzás a „leckéztető” elmarasztaló jelzővel illetni a nemzetközi közösséget, de összességében jelenléte mégis hasznos. A legkényesebb kérdés, ám gyakorlatilag alternatíva nélküli, Koszovó, Montenegró és Szerbia óvatos szétválasztása, semmiféle határidőhöz nem ragaszkodva és egyidejűleg elismert demokráciák kialakításával.

Kakasy Judit

Bevándorlók vagy bűnözők? – Németországi tapasztalatok

Geißler, Rainer: Sind „Ausländer” krimineller als Deutsche? – Anmerkungen zu einem veilschichtigen Problem. = Gegenwartskunde, 50. vol. 2001. 1. no. 27–41. p.

Németország mára a modernkori népvándorlás egyik célországává vált. A külföldiek aránya az ország teljes lakosságához viszonyítva a jelenlegi 10%-ról a következő három évtized alatt akár 20%-ra is megnőhet. A német többség számára egyre jelentősebb kihívást jelent a növekvő kisebbségek integrálása a társadalomba. Ezt a hosszú és rendkívül összetett folyamatot nagyban befolyásolja az ún. „Ausländerkriminalität”, vagyis a külföldiek által elkövetett bűncselekmények, illetve az ehhez kapcsolódó társadalmi előítéletek és féltreértések. A tanulmány ezeket próbálja meg tisztázni.

Az „*Ausländerkriminalität*” fogalma számos összetevőt takar, amelyek a többség számára nincsenek egyértelműen elkülönítve és meghatározva. Egyszerre jelenti:

- a vendégmunkások és családjaik által elkövetett bűncselekményeket;
- a menekültek és menekültstátust-kérők törvénysértéseit;
- az ún. „*határon túli bűnözést*”. Itt olyan „turistákról”, illetve átutazóban lévő elkövetőkről van szó, akik nem Németországban laknak, de bűncselekményeiket itt követik el; és
- a nemzetközi szervezett bűnözést.

A Németországban élő külföldiek mintegy 80%-át az a 6 millió vendégmunkás teszik ki, akiknek a helyzetét a közvélemény előítéletei (ti. hogy nagy részük bűnöző) jelentősen megnehezíti. A tanulmány ezért elsősorban az ő helyzetükkel foglalkozik.

Ha a statisztikákat vizsgáljuk, azok első látásra alátámasztani látszanak a német lakosság véleményét: 1997-ben az elítéltek 26,1%-a volt külföldi. Ha ezt az arányt összehasonlítjuk a teljes lakosság és a vendégmunkások számának arányával (82 millió, illetve 6 millió: 7,3%), akkor logikusnak és szociológiailag indokoltnak tűnik a következtetés, hogy ha a lakosság 7,3% százaléka követi el a felderített bűnügyek több mint egy negyedét, akkor a társadalom ezen szegmense az átlagosnál sokkal hajlamosabb a bűnözésre.

A valóság azonban – mint mindig – ennél sokkal összetettebb. Egyrészt a népességi és a rendőrségi statisztikák ilyen típusú összehasonlítása tudományosan értelmezhetetlen, másrészt pedig „külföldieknek” nevezett emberek több, egymástól élesen elkülönülő csoportokból állnak, amelyeket nem lehet egyetlen fogalom segítségével pontosan megnevezni és leírni. Ezenkívül, a kisebbségekre vonatkozó szociológiai tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a külföldi vendégmunkások legtöbbször törvénytisztelőbbek, mint az azonos társadalmi helyzetben lévő németek.

Ahhoz, hogy mindezt bizonyítani lehessen, először is tisztázni kell, hogy a „*vendégmunkások*” és a „*külföldiek*” elnevezések az emberek két külön csoportját jelölik. A „*külföldiek*” ugyanis egy olyan gyűjtőfogalom, amely különböző céllal Németországba érkező és különböző ideig ott tartózkodó emberek számos csoportját is magába foglalja (például az illegális bevándorlókat vagy a menekülteket is). Az egyes csoportok életkörülményei közötti jelentős eltérések nagymértékben befolyásolják törvénytiszteletüket, illetve esetleges bűnözői magatartásukat. A nem német bűnelkövetők között a külföldi vendégmunkások, vállalkozók és egyetemisták aránya mindössze 27,1%, az összes elkövető számához képest pedig csak 7,2% – ez az arány pedig szinte pontosan megfelel a lakosság összlétszámához viszonyított arányuknak (7,3%). (Az illegálisan Németországban tartózkodók és a turisták esetében ez az arány pedig 21%, illetve 6,4%.) Mindebből levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a vendégmunkásoknak semmivel sincsen több dolguk a rendőrséggel, mint a társadalom többi tagjának.

A bizonyítás második lépése a rendőrség felderítési eredményességéhez kapcsolódik. Fontos megemlíteni, hogy a bűnügyek jelentős része felderítetlen marad, vagyis a tettest vagy tetteseket nem sikerül rendőrkézre keríteni. A kutatások azt is bebizonyították, hogy a német rendőrség gyanúsítottjai között sokkal több bevándorló szerepel, mint német nemzetiségű. Amíg a német fiatalokúak bűncselekményei közül csak minden hatodik jut a rendőrség tudomására, addig a bevándorlók esetében minden második. Ennek legfőbb oka az, hogy a lakossági bejelentések sokkal gyakrabban irányulnak külföldiek ellen, mint németek ellen. A német rendőrségnél szintén megfigyelhető, hogy „kitüntetett figyelemmel” kísérik a kisebbségeket, vagyis a hatóságok körében is egyre nagyobb méretet ölt az idegengyűlölet, és emiatt a kisebbségeket súlyos előítéletekkel kezeli a rendőrség is. Ez pedig tovább erősíti a lakosság idegen-ellenességét.

Harmadik tényezőként figyelembe kell vennünk a vendégmunkások társadalmi helyzetét és életkörülményeit, mivel ezek döntően meghatározzák az általuk elkövetett bűncselekményeket. Általánosságban elmondható, hogy a bűnözés szempontjából legveszélyeztetettebbek a nagyvárosokban élő, fiatal, alacsony iskolázottságú férfiak. Ez különösen vonatkozik a kisebbségekhez tartozó fiatalokra, akiknél a nemzetiségi és a társadalmi megkülönböztetés egymást erősítő tényezők. Emiatt ők sokkal nagyobb arányban szerepelnek a lakossági feljelentésekben és a rendőrség gyanúsítottjai között, mint a német fiatalok. A tanulmányok ezzel szemben kimutatták, hogy a vendégmunkások jobban tisztelik a német törvényeket, mint az azonos társadalmi helyzetben élő németek. Ez azonban nem csak Németországra igaz, mivel a világ többi „célországában” elvégzett kutatások is ezt támasztják alá (Egyesült Államok, Izrael és Ausztrália). Ennek az oka az lehet, hogy a vendégmunkásoknak sokkal szerényebb elvárásai vannak az őket befogadó állammal szemben, mint az adott állam saját állampolgárainak, illetve hogy a bevándorlók sokkal magasabb szintű alkalmazkodási képességgel és hajlandósággal rendelkeznek, aminek köszönhetően a sanyarú élet- és munkakörülményeikre nem bűnözéssel, hanem igényeiknek anyagi helyzetükhöz való igazításával reagálnak.

A második generációs bevándorlók (vagyis a bevándorlók gyermekeinek) társadalmi integrációja jelenti a következő fontos problémakört. A legnagyobb veszély itt a sikertelen integráció és a kisebbségi fiataloknál emiatt megjelenő magas bűnözési arány. Ennek egyik fontos oka abban rejlik, hogy a szülők sajnos csak nagyon ritkán tudják továbbadni gyermekeiknek a szerény elvárások szerinti életvitelt. A fiatalok emiatt sokkal többet akarnak szüleiknél, elvárásait a német fiatalokéhoz igazítják, nem pedig a saját lehetőségeikhez. Amikor azonban ezek megvalósítása közben beleütköznek a társadalom és a rendőrség előítéleteibe, és ezek miatt erős diszkriminációt tapasztalnak, akkor az emiatt érzett csalódásukat és elkeseredettségüket sokszor bűncselekmények elkövetésében nyilvánítják ki. Ezt támasztják alá a statisztikák is, amelyek mintegy 33%-kal magasabb bűnözési gyakoriságot mutatnak a bevándorlók gyermekeinél, mint a német fiataloknál.

Fontos még megemlíteni a menekültek és a menekültstátust-kérők által elkövetett megélhetési bűncselekményeket is (a statisztikák szerint a gyanúsítottak 4,8%-a közülük kerül ki), amelyeket azonban elsősorban sanyarú helyzetük váltja ki belőlük. A menekültek munkavállalási engedéllyel nem rendelkeznek, emiatt nincsen saját jövedelmük sem, és létük egyedül a befogadó ország szociális intézményeitől függ. Menekültszállításokon vagy lakókonténerekben laknak a világ többi országából érkezett menekültekkel együtt, a legminimálisabb biztonságérzet nélkül, és a kiutasítás Damoklész-kardja állandóan ott lóg a fejük felett. Mindezen kívül társadalmi lenézettséggel és stigmatizáltsággal is együtt kell élniük. A kutatások eredményei azt mutatják, hogy az ezek miatt megjelenő megélhetési bűnözés azonnal eltűnik, amint a társadalom befogadja őket, és munkát, illetve emberhez méltó lakhelyet találnak maguknak.

Összefoglalásul elmondható, hogy a Németországban élő külföldiek 4/5 részét kitevő vendégmunkások alapvetően törvénytisztelők. Nincsen több dolguk a rendőrséggel, mint a németeknek általában. Gyermekeik azonban a bűnözés szempontjából rendkívül veszélyeztetettek. A vendégmunkásoktól elkülönítve, eltérő szociális helyzetük miatt külön problémaként kell kezelni a menekültek által elkövetett megélhetési bűncselekményeket, amelyek a megfelelő társadalmi integrációt követően megszűnnek, akárcsak a vendégmunkások gyermekei által elkövetett élet- és vagyon-elleni bűncselekmények. A társadalmi befogadásnak előfeltétele az emberek kisebbségekhez fűződő viszonyának megváltoztatása, amihez pedig az előítéletek eloszlátása, a fogalmak tisztázása és az általános érvényűvé vált megjelölések finomítása, illetve emberbarátibbá tétele szükséges.

Vadász Rezső

Lengyel–fehérorosz sztereotípiák a két világháború között

Radzik, Ryszard: Polsko-białoruskie stereotypy w międzywojennym dwudziestoleciu. = Kosiński, Stanisław (red.): Miasto, migracje, ekorozwój. Księga Pamiątkowa dedykowana prof. dr hab. Włodzimierzowi Mirowskiemu. Lublin, Wydawnictwo Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, 2000. 154–175. p.

Az első világháború előtt, amikor sem a lengyeleknek, sem a fehérorosznak nem volt saját államuk, éppen az önálló állam hiánya volt az egyik tényező, amely a két nemzeti közösség egymáshoz való viszonyát alakította, ugyanis a két állam nélküli nemzet nem egyformán viszonyult az orosz cári fennhatósághoz. Ennél fontosabb volt azonban az, hogy az Orosz Birodalomhoz csatolt területeken idővel elmélyültek a két nép közötti vallási és kulturális különbségek és az ezekkel nagyban párhuzamos osztálykülönbségek. Az első világháború végével csak részben módosultak ezek a körülmények.

A XIX. században a lengyelek és a fehérorosznak egymáshoz való viszonya alapvetően különbözött a maitól. A lengyelek a fehéroroszkokat nem tekintették nemzeti szempontból idegen népességnek. A szubjektíven érzékelt kulturális eltérések lassan növekedtek a görög katolikus egyház felszámolásával, az 1863–1864. évi felkelés bukásával, az ortodoxia megerősödésével. A kulturális különbségeket csak a XX. századtól kezdve kezdték nemzetieknek érzékelni, amikor az etnikumok fölött álló lengyel politikai nemzet eszméje átalakult kulturális és nyelvi-etnikai nemzeteszemmé és ugyanakkor létrejött a fehérorosz nemzeti mozgalom is. A XIX. században a fehéroroszságot a paraszti léttel (a nyomorral és a passzivitással) azonosították, valamint azzal, hogy hiányzik belőle (illetve a XX. század elején – alig van meg benne) az az aktivitás, amely saját nemzeti, állami, sőt kulturális aspirációinak a megvalósításához elengedhetetlen lenne.

Az első világháború és az azt követő 1919–1920. évi lengyel–bolsevik harcok részben megváltoztatták a lengyel társadalomban, főleg annak elitjében a fehéroroszkokról alkotott képet. A lengyelek akkori és későbbi véleményében súlyosan estek a latba a földesúri kúriák elleni pogromok, amelyekre az októberi forradalom után a frontvonal keleti oldalán elterülő fehérorosz területeken került sor. A romboló, rabló fehérorosz nép képe ott élt a kelet-lengyelországi földbirtokosoknak és a lengyel értelmiség egy részének az emlékezetében, bekerült a szépirodalomba, terjesztette a memoáriródalom, de éppen ezért csak a lengyel elit, nem pedig a nép fehérorosz-képét módosította. Idővel halványult a rabló paraszt képe, viszont fokozatosan erősödött a baloldali, „bolsevizált” fehérorosz sztereotípiája.

Noha az első világháborút megelőző évtizedben már létrejött egy szűk fehérorosz értelmiségi réteg, a német megszállás alatt kialakult a fehérorosz iskolarendszer, 1918 márciusában megalakult a Fehérorosz Népköztársaság, a lengyel földbirtokosok idegenkedve fogadták a fehérorosz nemzeti mozgalmat, a fehéroroszkokat továbbra is elsősorban paraszttársadalomnak tekintették. Az új Lengyelország megalakulása idején elég széles körben elterjedt vélekedés volt az, hogy a fehéroroszkok nem képesek saját államuk létrehozására, illetve függetlenségének fenntartására, ezért előbb-utóbb maguk alá gyűrik őket az oroszok. Azt hangsúlyozták, hogy mennyire csekély létszámú a fehérorosz elit, mennyire gyengék államalkotó törekvései, és hogy a fehéroroszkokat jobban érdeklik a szociális, mint a nemzeti kérdések. A háború végén a lengyel politikai elit nagyobb része nem tervezte a fehérorosz lakosság erőszakos asszimilálását a lengyel kultúrához, ilyen elképzelései csupán a nemzeti demokratáknak voltak. A földbirtokosok a szociális békében, nem pedig a helyi lakosság polonizálásában voltak érdekeltek. Ezért a korábbi idő-

szak hagyományát folytatva a fehéroroszokat nem tekintették idegen nemzetnek, hanem csupán szociálisan és felekezetileg eltérő közösségnek.

Ezzel szemben a fehéroroszoknak tulajdonított új, először ebben az időszakban oly erőteljesen jelentkező vonás volt a baloldaliság. A fehéroroszok, különösen a fehérorosz értelmiség ilyen megvilágításba helyezése nem független a húszas évek végének eseményeitől, a fegyveres partizánakcióktól, a fehérorosz politikai elitnek a lengyel szejmben kifejtett aktivitásától, a Hromada és a Nyugat-Fehéroroszországi Kommunista Párt tevékenységétől, a fehérorosz parasztság követelőző magatartásától. Mindebben Minszk és Moszkva befolyását látták. A fehéroroszoknak ilyenképp való felfogását jól példázza Czesław Miłosz évekkel később papírra vetett visszaemlékezése. A Nobel-díjas költő szerint, ha a fehérorosz vidékeken a lengyel hatóságok „külön fehérorosz iskolák létrehozását engedélyezték, ennek következménye rájuk nézve a lehető legrosszabb volt. A parasztfiú, miután indokolt sérelmeit a megszerzett tudás révén felnagyította, átesett a civilizációs beavatás első fokozatán, vagyis rendszerint kommunistává lett, és az «újraegyesítés» harcosa lett, vagyis azért küzdött, hogy keleti vajdaságait elszakítsák Lengyelországtól”. Az akkor még nem nagy számú fehérorosz értelmiségit radikális, a lengyel állammal szemben ellenséges, a szovjet titkosszolgálatok által befolyásolt elemeknek tartották. Ezek egy része még a II. világháború kitörése előtt a Szovjetunióba távozott (ezzel a lengyelek szemében igazolva a „szovjetbérencség” gyanúját), ahol aztán persze vagy rögtön kivégezték őket, vagy lágerbe kerültek (amiről a lengyel közvélemény rendszerint nem vagy csak évek múltán értesült). A fehérorosz parasztság megítélése nem volt ilyen egysíkú. Az egész két háború közötti periódusban együtt emlegették pozitív és negatív vonásait. Egyfelől úgy ábrázolták, hogy ez a nép barátságos, csendes, konfliktuskerülő, türelmes, alkalmazkodó, lassú, de dolgozó. Másfelől gyakran írták róluk, hogy primitívek, ravaszak, gyanakvók, bosszúállók, makacsok. Végeredményben a fehérorosz parasztság megítélése lényegesen jobb volt, mint az értelmiségé. Ugyanakkor a fehéroroszokat – a lengyelországi németekkel, litvánokkal, zsidókkal, sőt ukránokkal ellentétben – gyakran nem tekintették külön nemzetnek, hanem csak valamiféle néprajzi csoportnak. A fehérorosz nemzeti mozgalmat gyengének és mesterkéltnak tartották. Noha most nem kellett attól tartani, hogy az ateista Szovjetunió a korábbi cári kormányzat gyakorlatához hasonlóan befolyása alá vonja az ortodox fehéroroszokat, a fehéroroszság fogalmához igen gyakran társult az ortodoxia fogalma. Olyan vélemény is volt, hogy a fehéroroszság máza alatt tulajdonképpen még a birodalmi időkben beivódott oroszok rejlik.

A kelet-lengyelországi vidéki kúriák, a helyi értelmiség, a politikai elit által a fehéroroszokról kialakított képet a sajtó és a szépirodalom közvetítette a belső lengyel területen élő értelmiség felé. Ennek következtében a lengyel lakosság zömének fogalma sem volt a fehéroroszok létezéséről, azt gondolta, hogy a kelet-lengyelországi falvakban élő parasztok is lengyelek, csak éppen a hosszú orosz megszállás alatt egy kicsit eloroszosodtak.

A szomszédos Szovjet-Fehéroroszországban élő fehéroroszokról a lengyel társadalom még kevesebbet tudott. Szovjet-Fehéroroszországot Moszkvának alárendelt, kommunista, tehát ellenséges országnak látták, amely kezdetben fejlesztette fehérorosz jellegét, később kiirtotta saját elitjét, felszámolta a föld magántulajdonát, hogy kolhozokba terelje a népet.

A Szovjet-Fehéroroszországban maradt lengyelek zöme paraszt volt, esetleg városi munkás. A nagybirtokokat felszámolták, elhagyta az országot az értelmiség nagy része, a viszonylag rövid ideje ide települt lengyelek, valamint minden vagyonos ember, aki nem sok jóra számíthatott a szovjet rendszertől. Megjelent egy viszonylag nem nagy számú, de igen aktív lengyel kommunista funkcionárius-réteg, amely nemcsak helyből, hanem az alakulóban lévő Lengyelországból és a volt Orosz Birodalom más területeiről is tobor-

zódott. Az itteni lengyel parasztság ellenségesen viszonyult a szovjethatalomhoz, mivel hagyományosan lengyelellesnek tartott minden nem lengyel hatalmat. Ezt a bizalmatlanságot oldotta egy időben a lengyel nyelvű iskolarendszer és kulturális intézmények kiépítése. Néhány évig (1932–1936) fennállt egy autonóm lengyel járás is (amelyet jellemzően Feliks Dzierżyński-ről neveztek el) azzal a nem titkolt céllal, hogy egyrészt gyorsabban szovjetizálják a helyi lengyel lakosságot, másrészt kádereket képezzenek a jövőben szocialista Lengyelország számára. A lengyelek éltek ennek előnyeivel, de ez a kommunista jelszavakkal agyontűzdelt lengyelség sokuk számára idegen maradt. Nem így a lengyel kommunista elit számára, amely aránytalanul nagy számban képviseltette magát az állami és a pártapparátus vezető posztjain.

A formálisan fehérórosz hatalommal szembeni ellenséges érzületet erősítette az egyértelműen antikatólikus politika, a kollektivizálás, a harmincas évek második felében tomboló terror. Néha konfliktusok keletkeztek a lengyelek és a fehéróroszok között a nagybirtokok felosztása kapcsán. Például Vityebszk vidékén két falu – egy parasztnemesek által lakott lengyel és egy fehérórosz – vitájában még mindig a régi sztereotípiák bukkantak fel: a fehérórosz parasztok úgy tekintettek a szomszéd lengyel falu lakóira, mint az urakra, a lengyelek pedig azt mondták, hogy a fehérórosz parasztok lusták és részegesek, ezért nem érdemes nekik új földet juttatni.

A hatalom és a társadalom viszonya nemzeti szempontból nem volt olyan világos, mint a cári időkben. A cári kormányzatot nyilvánvalóan nemzeti ideológia vezérelte, az új hatalom ideológiájában és ténykedésében az osztályszempontokat érvényesítette. A fehérórosz sztereotípiáját a helyi lengyelek szemében ezért kevésbé alakították a helyi hatóságoktól elszenvedett sérelmek, noha azok gyakran sokkal nagyobbak voltak, mint amilyeneket a lengyelség a cári orosz rendszertől valaha is elszenvedett. A hatalom jellege nemzeti szempontból el volt maszatolva. A fehéróroszosítás időszaka után a hatalom képviselői újból visszatértek az orosz nyelvre. Felismerhetően ott voltak közöttük az oroszok, a zsidók, továbbá a lengyelek és más nemzetiségek képviselői. Ugyanakkor ott élt a szomszédban a fehérórosz paraszt, aki gyakran nem kevesebbet szenvedett, mint a lengyel. Látták, hogy a megtorlásokban sok fehérórosz is aktívan részt vesz, de ezek inkább a hatalmat, semmint a fehérórosz nemzetet képviselték. Végeredményben a fehérórosz ember sztereotípiája a Szovjet-Fehéróroszországban élő lengyelek körében annyiban módosult ebben a korszakban, hogy a szomszédos fehérórosz paraszt mellett megjelent a többnyire paraszti származású fehérórosz kommunista apparatcsik képe is.

Ami a fehéróroszok lengyelképét illeti, az első világháború előtti időkben a fehérórosz parasztok a lengyeleket nem látták valamiféle nemzeti egységben. A földesurat osztálykategóriában szemlélték, a lengyel parasztban a nyelvében és szokásaiban eltérő szomszédot látták, az értelmiségi szemükben a művelt városi megtestesítője volt. A lengyelség fogalma elsősorban a katolicizmussal, a „lengyel hittel” fonódott egybe. Mivel a fehérórosz népszerűség túlnyomó többségét a parasztok alkották, a lengyelséget elég egyértelműen a nemességgel azonosították. A nemességet a parasztság mindig ellenségesen szemlélte, a semmirekellőt, a parazitát látta benne. A fehérórosz paraszt szemében a lengyel és az úr ugyanazt jelentette. A bolsevik forradalom aztán bő lehetőséget nyújtott arra, hogy cselekedetekkel fejezzék ki a helyi lengyel urakról alkotott nem éppen hízelgő véleményüket, de ez a reakció nem nemzeti, hanem osztályszempontú volt. Az új Lengyelország megalakulása után a földesúr és a városi értelmiségi mellett megjelent a fehérórosz paraszt horizontján a lengyel hivatalnok és a rendőr is.

1919–1921-ben a fehérórosz függetlenségi mozgalom még szövetségesként tekintett a lengyelekre, de a rigai béke után már megszállóknak tekintették őket. A Lengyelország-

hoz csatolt fehérorosz vidékeken eleve negatív viszony alakult ki a lengyel állammal szemben. Az orosz egyház támogatása nélkül maradt helyi ortodox papság a lengyel hatóságokat okolta gazdasági helyzetének romlásáért, ezt a hangulatot terjesztette hívei között is. Terjedt az a nézet is, hogy az ortodoxokat veszély fenyegeti a katolikus egyház részéről. A fehérorosz lakosságnak a lengyel állammal szembeni ellenségesége az egész időszakban fennmaradt. Ugyanakkor a parasztságra komoly vonzerőt gyakorolt a határ túloldalán végbement földosztás híre. Az értelmiségre viszont a Szovjet-Fehéroroszországban végbement fehéroroszítás (a fehérorosz nyelv bevezetése az iskolákban, a közigazgatásban, a fehérorosz kultúra és tudomány intézményeinek felállítása) jelentett nagy vonzerőt. Szovjet-Fehéroroszország a Lengyelországban élő fehéroroszek számára a két világháború közötti korban végig pozitív, idealizált minta maradt, amely egyre kevésbé felelt meg a valóságnak, de amelyhez a valóságos és gyakran a nemzeti és társadalmi igazságtalanság prizmáján át szemlélt Lengyelországot hasonlították. Az álmok Szovjet-Fehéroroszországa megrendítően szembesült a valósággal 1939. szeptember 17-e után.

A lépten-nyomon osztályszempontú jelszavakat harsogó Szovjet-Fehéroroszországban a lengyeliséget hivatalosan a társadalmi kizsákmányolással, a szomszédos kapitalista állammal szembeni ellenségeséggel, annak nemzeti türelmetlenségével és hódító törekvéseivel kapcsolták össze. A hivatalos propaganda bizonyos mértékig a helybeli lengyelekre is rossz fényt vetett, de mivel ezeket a jövőbeli szocialista Lengyelország építőinek akarták kiképezni, kénytelenek voltak – legalábbis egy ideig – a helyi lengyeleket ez alól a megbélyegzés alól mentesíteni.

A fehéroroszországi lengyelek zömmel a falvakban éltek. Jelentős részük kismemesi származású volt. Viszonylag sok volt köztük a jómódú gazda, a szovjet terminológia szerint „kulák és kulákbérenc”, ezért a kollektivizálás alatt nagyobb mértékben érte őket a megtorlás: egy negyedük vált a terror áldozatává. Nagyon nehéz évek következtek a fehéroroszországi lengyelekre 1936–1938 között. Ekkor számolták fel az autonómiát, majd megkezdődött a „lengyel ügynökség” felszámolása. E művelet keretében 1938-ban Szovjet-Fehéroroszországban 21 407 lengyel „kémet, diverzánst és lázadót” (köztük 9169 lengyel nemzetiségűt) tartóztattak le és ítélték el (többnyire halálra). A „lengyel” a „szovjethatalom ellensége” szinonimájává vált, a letartóztatási javaslatokra nem is kellett más indokot írni. A terror lengyelelles népiertás jellegét öltötte, amelyet megfelelő propagandakampány kísért, amelyben a lengyel csak mint „szabotőr, „kártevő” és „fasiszta kém” szerepelhetett.

Ez nem jelenti azt, hogy ezek a Moszkvából diktált sztereotípiák a fehérorosz nép körében teljesen felváltották volna a régebbieket. Kétségtelen azonban, hogy nem maradtak hatás nélkül, és Fehéroroszország bezárult még a legközelebbi szomszédai előtt is, akiket ezentúl egyre inkább mások (az oroszok) szemével kezdett nézni.

Zoltán András

A második világháború utáni migráció hatásai Nagy-Britanniára

Messina, Anthony M.: *The impacts of post-WWII migration to Britain. = The Review of Politics*, 63. vol. 2001. 2. no. 259–285. p.

A kutatók egyetértenek abban, hogy a második világháború utáni migráció nem gyakorolt azonos hatást a nyugati világra, pontosan Nagy-Britannia az az ország, amely főleg előnyeit élvezte, hátrányait kevésbé. Ezt négy okra vezetik vissza. Először is ide áramlott időben a legkorábban a külföldi munkaerő, tehát korán is ismerték fel a bevándorlásból származó hátrányokat. Másodsor, a korai felismerés miatt korán hoztak intézkedéseket a külföldi munkaerő beáramlása ellen, ma a nyugat-európai államokban csak Dániában van arányaiban kevesebb bevándorló (a lakosság 3,4%). Harmadszor, Nagy-Britanniában nem voltak erőteljes szélsőjobboldali megmozdulások a bevándorlással szemben. Végül pedig elég arra utalni, hogy Nagy-Britannia szigetország, tehát nem jelentős az országban az illegális migráció, egyszerűen nincsen zöldhatár. Jelenleg Nyugat-Európában három-négy millióra becsülik az illegális bevándorlók számát, Nagy-Britanniában körülbelül 60 ezer ilyen embert tartanak nyilván. Pontosan amiatt, hogy országuk földrajzilag elszigetelt, a britek sokkal jobban tudták alkalmazni a bevándorlással kapcsolatos törvényeiket.

Miután jóval kevesebbet fordít Nagy-Britannia a menekültekre és külföldi munkavállalókra, mint a többi nyugat-európai ország, a bevándorlókka kapcsolatos politikája nem anyagi okokra vezethető vissza. A cikk szerzője szerint három alapvető ok befolyásolta ezt a politikát. Először is közvetlenül a világháború befejezése után Nagy-Britannia vezetői az ország gazdasági talpra állítása érdekében támogatták külföldi munkaerő alkalmazását. Aztán rengeteg bevándorló került az országba a brit gyarmatbirodalom szétesése következtében. Végül pedig befolyásolta a bevándorlókka kapcsolatos brit politikát az éppen hatalmon lévő párt ideológiai beállítottsága.

A második világháború végét Nagy-Britannia súlyos embervesztéssel érte meg. A talpra álláshoz, a gazdaság újraélesztéséhez azok az európai menekültek segítettek hozzá – főleg lengyelek –, akik a szigetországban találtak ideiglenes otthonra a háború alatt. Számítások szerint az 1940-es és 1950-es években közel 345 ezer külföldi munkás dolgozott a brit gazdaságban. Legtöbbjük, ha nem is mindegyikük a kormány támogatásával le is telepedett az országban.

Egy 1948-ban meghozott törvény jóvoltából – amely szabad munkavállalás biztosított a brit munkaerőpiacon az írek számára – ír munkások is segítettek talpra állítani a brit gazdaságot. 1951-re körülbelül háromnegyed millió ír születésű munkavállaló dolgozott Nagy-Britanniában, számuk aztán évente 50–60 ezerrel nőtt, tíz évvel később meghaladta az egymilliót. Ma is jelentős a számuk, az 1990-es években több mint 200 ezer ír dolgozott a brit munkaerőpiacon.

1948 után nemcsak az írek, hanem a Brit Nemzetközösséghez tartozó más nemzetiségű emberek számára is megnyílt Nagy-Britannia munkaerőpiaca. 1953-ban 200 ezer, Brit Nemzetközösséghez tartozó bevándorló dolgozott az országban, utána éves gyarapodásuk 42 ezertől 136 ezerig terjedt. 1961-ben aztán ezt törvényben lecsökkentették: 1963 és 1965 között csak 57 710 ilyen munkavállaló jöhetett be Nagy-Britanniába.

Többen feltették azt a kérdést, hogy miért döntött a korlátozás mellett a brit politikai vezetés annak ellenére, hogy a gazdaság nyugodtan elbirt volna még külföldi munkaerőt. Erre az egyik lehetséges válasz az, hogy ennél több, Brit Nemzetközösséghez tartozó munkavállaló nem segítette volna elő a brit gazdaság növekedését, inkább képzettebb, „fehér” munkavállalókra volt szükség. Egyre többet foglalkozott a közvélemény a bevándorlókra fordított állami pénzekkel, ráadásul a hatvanas években felerősödtek a rasszista megnyilvánulások. Az országban dolgozó külföldiek ügye átpolitikálódott, és nem volt olyan politikai párt, amely megkockáztatta volna népszerűségének elvesztését a bevándorlók ügyéért. A közvélemény-kutatási adatok szerint a megkérdozettek többsége

inkább károsnak, mint hasznosnak tartotta a bevándorlást. Ez tulajdonképpen napjainkig sem változott, az európai országok között Nagy-Britanniánál csak Dánia fogadott be 1997-ben kevesebb, politikai okból országából elmenekült embert annak ellenére, hogy ezt az országot érintette a legkevésbé az 1990-es évek menekülthulláma.

Különösen a Konzervatív Pártot támogatók köre szeretett volna erőteljes intézkedéseket hozatni a kormányzattal a színes bőrű bevándorlók ellen. 1983-ban például egy gyűlés 500 résztvevőjét kérdezték meg. 56%-uk szerint a brit törvények túlságosan enyhék, nem állítják meg a bevándorlást, 14%-uk pedig egyenesen hazaküldené a színes bőrű külföldieket, negyedük pedig azt mondta, hogy jobb lenne Nagy-Britannia, ha nem élnének benne „nem fehérek”. Bár a Munkáspárt támogatói ennél azért liberálisabb felfogást vallanak a bevándorlókról, egyik vezető politikai párt sem kockáztatta meg szavazói elvesztését „idegenek ügye” miatt.

Kormányzópártként azonban egyik párt sem tehetette meg, hogy ne foglalkozzon a bevándorlókkal szociális, illetve gazdasági szempontból. Törvényeket kellett velük kapcsolatban alkotni, gondoskodni kulturális és oktatási igényeik kielégítéséről, és deklarálni kellett diszkrimináció-ellenességüket a közvélemény és a külvilág előtt, hiszen Nagy-Britannia demokratikus jogállam. Attól függően persze, hogy éppen melyik párt volt kormányon, változtak a bevándorlókkal kapcsolatos célok és intézkedési formák. A brit gazdaság is nyomást gyakorolt a bevándorlókkal kapcsolatban a kormányzatra, amennyiben foglalkoztatta és támogatta a számára szükséges munkaerőt.

A mai brit bevándorlási politikáról elmondhatjuk, hogy kevésbé szigorú, mint a hatvanas években volt. Egyrészt a Munkáspárt kormányoz, másrészt viszont ma már a képzettség és a bevándorló eredeti lakhelye között nincs olyan összefüggés, mint a hatvanas években volt. Jó példa erre egy másik európai ország: Németország indiai informatikusokat foglalkoztat. A tolerancia természetesen nem lehet teljes körű, ma is van a lakosságnak olyan rétege, amely nem szívesen látja a bevándorlókat az országban, de a globalizáció gazdasági hatásai alól ma egyetlen ország sem tudja kivonni magát, Nagy-Britannia sem.

Biczó Krisztina

A tartós demokrácia alappillérei a fejlődő országokban

Clague, Christopher – Gleason, Suzanne – Knack, Stephen: Determinants of Lasting Democracy in Poor Countries: Culture, Development and Institutions. = The Annals of The American Academy of Political and Social Science, 573. vol. 2001. 1. no. 16–41.p.

A tanulmány statisztikai adatokra támaszkodva keresi a demokrácia kialakulásának és hosszú távú fennmaradásának előfeltételeit a fejlődő országokban. A szerzők célja: az eddig egyedüli releváns tényezőnek tekintett gazdasági fejlettség mellé olyan összetevőket állítsanak, amelyek az adott ország politikai intézményei demokratizálódási folyamatához nélkülözhetetlen „kulturális tőkét” jelentik.

A demokrácia a szólás és gyülekezési szabadság biztosítása mellett lezajlott szabad választásokon alapuló politikai rendszer. A Lipset (1959) nevével fémjelzett „*modernizációs iskola*”, szakítva az addig uralkodó nézettel, a gazdasági fejlettség mellett a demokrácia hosszú távú fennmaradásának feltételei között társadalmi tényezőket is felsorol. Ide tartozik például az írni-olvasni tudók aránya, az oktatási rendszer színvonala, az urbani-

záció, a lakosság etnikai összetétele és tradicionális kultúrája. Ez a szemlélet tehát tagadja, hogy a demokrácia a gazdag országok privilégiuma lenne, vagy hogy egy adott ország politikai kultúráját és intézményeit pusztán gazdasági tényezők határozzák meg.

A tanulmány 146 országból, az 1960 és 1994 közötti időszakban gyűjtött adatokat használ fel. A szerzők nem vonták bele a vizsgálatba a 17 volt szocialista államot és 5 miniállamot (Tuvalu, Nauru, Tonga, Mikronézia és Marshall-szigetek). Az országokat a folyamatosan feldolgozott adatok alapján évente minősítették, és a demokrácia foka alapján öt kategóriába sorolták: 1. Diktatúrák, 2. Diktatúra-jellegű államok, 3. Átmeneti államok, 4. Demokrácia-jellegű államok, 5. Demokráciák.

Az elemzések a következő öt területre terjedtek ki:

1. *Gazdasági fejlettség* (egy főre jutó GDP, városi lakosság aránya, képzettség, várható élettartam, írni-olvasni tudók aránya). Mindezek ellenére a szerzők a gazdasági modernizáció legfontosabb indikátorának a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát tekintik.
2. *A lakosság etnikai összetétele (nemzetiség, nyelv, vallás)*. Tapasztalatok szerint az etnikailag sokszínű és közel egyenlő nagyságú csoportokból álló társadalmak demokratikusabban tudnak működni, mint azok, ahol csak két nemzetiségi csoport létezik (például 55%–45%-os arányban), mivel itt a kisebbségi etnikum szinte soha sem tud kormányzati pozícióba kerülni, és ez állandó feszültségek forrása. A vizsgálat éppen ezért a különböző etnikai csoportok közötti erőviszonyokra koncentrált.
3. *Szigetek és lakosságuk*. Az eddigi megfigyelések szerint a demokrácia hosszú távú fennmaradásának esélyei az alacsony lélekszámú szigeteken a legmagasabb. Ennek két oka van:
 - a szigetek esetében a természetes határ (tenger, illetve óceán) miatt a diktátorok nehezen, nagy kockázatokkal tudják csak országuk területét növelni (más szigetek elfoglalásával, amelyekkel nincsen közvetlen szárazföldi kapcsolat).
 - hasonló okok miatt a külső katonai támadás reális veszélye is kisebb.Mindezek miatt a szigeteken nincsen szükség állandó és nagy létszámú szárazföldi katonai arzenálra. Így a hadsereg kisebb létszámú és kisebb hatalmú is, mint a szárazföldi országok esetében. Ez pedig az erők dekoncentráálásához és békés megoldáshoz vezet a politikai hatalomért versengő csoportok között. Ezenkívül a szigetek társadalmá is kisebb (ezáltal a szociális kapcsolatok is szorosabbak), etnikailag és nyelvi is egységesebb.
4. *Esetleges gyarmati múlt*. Fontos tényező az ún. „nasciturus” államok esetében a demokrácia kiépülésénél a gyarmati uralom időszakában, az anyaország által kiépített államszervezet, amely sok helyen egyfajta „politikai kultúrát és hagyományt” teremtett. Emellett figyelembe kell venni az anyaország nyelvének (és részben a kultúrájának is) elterjedését és a függetlenség elnyerésének körülményeit is. Ennek alapján a szerzők az államok következő csoportjait állították fel: egykori brit gyarmatok, illetve az egykori négy brit telepes kolónia (Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland); volt francia gyarmatok; Latin-Amerika és egyéb egykori spanyol és portugál gyarmatok; egyéb gyarmatok (belga, holland, német, olasz, japán); és végül azok az államok, amelyek soha nem voltak egyetlen állam gyarmatai sem.
5. *Vallás és kultúra*. A demokrácia meghonosulásában fontos szerepet játszik egy adott ország több évszázados (vagy akár több évezredes) kultúrája és vallása. A ta-

pasztaletok azt mutatják, hogy az iszlám vallás és kultúra például nem kedvez a demokrácia kiépülésének.

A konkrét statisztikai adatokból az alábbi következtetések vonhatók le:

- *demokrácia – diktatúra kérdésében:*
- *legdemokratikusabbak:* a szigetállamok, a mini- és a mikroállamok (500 ezer, illetve százezer alatti lakossággal rendelkező államok), valamint a volt brit gyarmatok és telepes kolóniák;
- *legdiktatórikusabbak:* a volt francia gyarmatok, Fekete-Afrika országai, az muzulmán vallású államok. Ezekon kívül az egykori spanyol és portugál gyarmatokon sem tudott a demokrácia hosszú távon gyökeret verni.
- *a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának kérdésében:*
- *legmagasabb:* Afrikában, az egykori francia gyarmatokon és az arab országokban;
- *legalacsonyabb:* a mini- és mikroállamokban és a gazdaságilag fejlett államokban.
- *a lakosság összetétele szerint:*
- *a legmagasabb az európai lakosság aránya* (és így a legnagyobb az esélye a demokrácia fennmaradásának) a szigetállamokban, a volt brit gyarmatokon és a négy egykori brit telepes kolónián;
- *a legalacsonyabb az európai lakosság aránya* (és így a legkisebb az esély a demokrácia fennmaradására) az iszlám világban.
- *az anyaország kultúrájának elterjedését vizsgálva* (az egykori gyarmatok esetében):
- *a legmagasabb az anyaország nyelvét anyanyelvként beszélők aránya* a volt spanyol és portugál gyarmatokon;
- a muzulmán vallású államokban tudott *legkevésbé gyökeret verni* az európai kultúra;
- *a legerősebb demokrácia-hagyományokkal* az egykori brit gyarmatok rendelkeznek.
- *etnikai homogenitás szerint* (Sullivan-index: a legnagyobb nemzetiség aránya 0 és 1 között ezrelékben):
- *legstabilabb* a demokrácia a homogén összetételű szigeteken;
- *legsérülékenyebb:* az etnikailag sokszínű szárazföldi országokban.
- *írni-ovasni tudók aránya és várható élettartam:*
- *legmagasabb:* Európában, a volt brit gyarmatokon és telepes kolóniákon;
- *legalacsonyabb:* Afrikában és néhány arab országban.
- *a politikai jogok gyakorlása terén* (aktív és passzív választójog, illetve a megválasztott képviselők tényleges politikai szerepe):
- *legjobb a helyzet:* Európában és a szigetállamokban;
- *legrosszabb a helyzet:* a muzulmán világban.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a demokrácia kiépülésének és hosszú távú fennmaradásának esélyeit nagymértékben meghatározza az államok tradicionális kultúrája és intézményi adottságai. Az arab országok például gazdasági fejlettségük ellenére messze a legkedvezőtlenebb demokrácia-mutatókkal rendelkeznek. Ennek okát a nyugat-európai politikai kultúra és választási rendszer kategorikus elutasításában kereshetjük. Az egykori brit gyarmatok ezzel szemben évszázados politikai hagyományokkal (az egyének és a törvények tisztelete) és kiépült intézményi tradíciókkal rendelkeznek (ellentétben a volt francia gyarmatokkal), így függetlenné válásuk után sokkal tartósabb demokráciák jöttek létre ezekben az államokban, mint más országok gyarmatainak esetében. Ezért a gazdasági tőke, a fejlett politikai kultúra és a társadalmi egyenlőség és szolidaritás együtt jelentik a tartós demokrácia valódi alappilléreit.

Férfi–nő-viszony Afganisztánban

Letavajová, Silvia: Tradičný vzťah afgánskeho muža a ženy a jeho zmeny na pozadí občianskej vojny. = Slovenský národopis, 49. roč. 2001. 1. no. 32–45. p.

Afganisztánban 1978, Mohhammad Daúd hatalmának megdöntése óta dúl a polgárháború. A belpolitikai viszonyokra jellemző, hogy az országban a „demokratikus–modernista” és a „fundamentalista” politikai–vallási rezsimek váltogatják egymást. A sorozatos békétlenségek következményei: rengeteg halott (1,2 millió), még több menekült és emigráns (számuk meghaladja az ötmilliót, természetesen az Oszama bin Laden kézrekerítéséért indult háború menekültjei ebben a számban még nincsenek benne), elpusztított környezet és nemzetgazdaság.

Szerzőnk tanulmányát annak feltételezésével írta meg, hogy a közeljövőben Szlovákiában is nőhet a menekültstátust kérő afgánok száma (mi tagadás: igencsak „jó orra volt”), miközben északi szomszédunk lakossága alig-alig tud valamit Afganisztánról, lakosságáról, vallásáról, kultúrájáról, s az ismeretlentől való félelem megnehezíti a szerencsétlen embercsoport megtűrését–befogadását.

Bevezetésként leszögezi, hogy a majdnem 20 milliós Afganisztánban több mint húsz nemzetiség él. Legtöbben a pastuk vannak (kb. 40%); rajtuk kívül a tadzsikok, nurisztániak, üzbégek, kazárok és türkmének száma jelentős. A lakosság 98%-a követi az iszlám vallást, ezen belül a szunnitáké a hegemonia (80%).

Az országban a mohamedán jognak és jogszolgáltatásnak, a sarijának egy szigorúbb változata, a pastunvali van érvényben. Ez valamennyi pastu számára előírja:

- a badalt (= az elkövetett büntett megbosszulásának kötelezettsége),
- a melmastiát (= a vendégszeretet, a vendég védelmének kötelezettsége),
- a tyrát (= a férfiaság, bátorság–merészség),
- a namust (= az asszonyok/nők helyzetét kifejező alapelv, amely szerint a nő a férfi számára védendő személyt jelent, aminek – egyebek mellett – folyománya, hogy a férfi saját asszonyait igyekszik megvédeni mások pillantásaitól is).

Letavajová a fenti elvek bemutatása után tanulmányát részint cseh (J. Bečka), lengyel (T. Martynowicz) és francia (M. Centilivres–Demont, P. Centilivres és O. Roy) szerzők műveire alapozva, részint pedig Szlovákiában tartózkodó afgán emigránsokat kikérdezve írta meg. A kikérdezéssel azt kívánta megtudni, hogy az afganisztáni hatalomváltások és a polgárháborús események mennyire kezdték ki, illetve mennyire szigorították a pastunvali alkalmazását, továbbá: az európai környezet volt-e hatással a kikérdezettek korábbi nézeteinek átalakulására.

A hagyományos afgán családot a tagoltság, a patriarchális társadalmi viszonyok és az endogámia jellemzi. A családi közösség három–öt generációt fog át. A legidősebb férfi, a chan irányítja és képviseli a családot. A hierarchiaképződés legfőbb ismérve a kor. A fivérek egyenjogúak annak a hasonlatnak a jegyében, hogy „egy kéz valamennyi ujjá fivére egymásnak, mégsem egyenlők”.

A családok összetartozását mi sem jellemzi jobban, mint az a törekvés, hogy az emigrációra kényszerültek mindent megtesznek annak érdekében, hogy minél előbb „kimentésék” Afganisztánból a család többi – valamennyi – tagját.

Az országban törvényes a többnejűség: a városokban egy, legfeljebb két felesége van a férfinak, falun akár négy feleséges család is előfordul.

A társadalom a két nem szeparálásának és a férfiak nők fölötti hatalmának elvén szerveződik. Ez még a lakáskultúrán is látható, ui. a híthű mozlímok lakása két részből áll. A férfiak számára és vendégfogadásra szolgál a bemak, a nők/asszonyok tartózkodási helyül pedig a zanana, a privát szféra színtere szolgál.

Az iszlám jog a nők számára gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy bekapcsolódjanak az ország közéletébe, s kizárja őket a mecsetekben tartott imaalkalmakból is. Ami azonban a családi életet illeti, ott más a helyzet. Ott a nőket tisztelet övezi. A családfő számára kötelezettség, hogy az általa különösen tisztelendő anyát, a feleséget/feleségeket és lánygyerekeit védje, illetve eltartsa.

A polgárháború előtt alig akadt nő, aki munkaviszonyban lett volna. Addig a nő feladata a gyerekevelés és a háztartás vezetése volt. Teljes volt a nők függése a férfiaktól. Ez a helyzet – a tálib hatalom megjelenéig – fokozatosan megváltozott: mindenekelőtt a városokban szaporodtak a női alkalmazottak (egészség- és oktatásügy, irodai munka). A tálibok felszámolták ezt a „szabadságot”, a nők számára még az iskolába járást is megtiltották.

Afganisztánban soha nem volt teljesen általános a nők arcának elfátyolozása. Különösen a politikai–gazdasági elithez tartozó nők tekintettek el tőle. A tálibok visszaállították nemcsak az arc elfátyolozását (ezt a fátyolt nevezik csadarnak), hanem a nők tetőtől-talpig beburkolását írják elő 9–10 éves kortól. Ez a csak szűk látási kivágást hagyó öltözet a csadri.

A közbeszédben a nőket nem szabad vagy legalábbis nem illik nevükön emlegetni. Ehelyett az „akinek atyja ez meg ez”-szerű szerkezetek használatosak.

Nőket az orvosok vagy csak a férfiak bemondása alapján vizsgálják, vagy csak – a férj jelenlétében – ruhán át. A tálibok az utóbbi „szabadosságot” is betiltották. Ehelyett gyakorolják a szelleműzést, az amulettek alkalmazását (ezek neve: tumár és rendszerint Korán-idézeteket tartalmaznak), ami a mullahok privilégiuma. Nem véletlen, hogy gyakori a gyermekágyi lázban való elhalálozás, és magas a csecsemőhalandóság (ezt kell kiegyenlíteniük az afgán nőknek 10–12 szüléssel). Az ország lakosságának életkora ugyancsak alacsony: 42 év.

A lányok családi nevelésének középpontjában a házas életre való felkészítés áll. Általában 14–18 éves korban adják őket férjhez, többnyire rokon családokba. A távoli párválasztás, mint atyai jog, ritka. Az időközben „mozlimmá körülmetélt” fiúk nősülése 21 éves koruk táján szokott megtörténni.

A vőlegény a menyasszony számára, hogy válás vagy megözvegyülés esetén legyen miből élnie, egy bizonyos összegű tőkét juttat. Ez a qalin (kalin, chalim).

Az eljegyzés és az esküvő igen nagy helyi esemény. Megünneplik annak rendje-módja szerint. Étél-ital és ajándékozás járja. Az eljegyzés (kis lagzi) közben a menyasszonyt az ismerős asszonyok-nők tökéletesen felkészítik: fürdőbe viszik, depillálják, arcát vastagon bepuderezik, hajára parfümöt öntenek. Maga az esküvő (nagy lagzi) három napig tart. Az első nap a sabe hena (hennás éjszaka), ahol a henna pirossága, amivel a menyasszony és a vőlegény kezét egyaránt bekenik, rituálisan profilaktikus célokat szolgál. Az esküvő e részének további szertartásai: a fiatal pár első egymást-megpillantása, de csak tükörben. A vőlegény ezen az éjszakán shahnak (úrnak) szólíttatik. Királyi ágy (fotel) készül, amelybe a menyasszonyt előbb beleültetik, majd kitessekelik belőle (ami a „normális” életre figyelmeztetik őt). A második nap a sabe nekach, amikor is a mullah meghozza a házassági szerződést, „kek”-nek nevezett kalácsban részesül a násznép, folyik a dínomdánom. A harmadik nap az elhálás éjszakája (sabe zefaf), melynek reggelén az asszony

anyja megkérdezi az ifjú férjet, szűz volt-e a lánya. Ha nem, a férj, ha akarja, ennek ellenére is megtarthatja. Azután a pár az atyai házba költözik.

A fent leírt rítus az ország zaklatott mindennapjaiban mindinkább érvényét veszti: a városokban rendszerek lettek az éttermekben tartott „európaias” esküvők, amelyek a tálibok zene-, video-, mulatozási és egyéb tilalmai miatt megrendezésüket illetően lassan ellehetetlenülnek.

A levírátus intézménye a pastuk körében ismeretes. Az özvegy 2–3 hónappal férje halála után általában a férj fitestvérével köt újabb házasságot.

Szerzőnk ezt követően bemutat egy szlovák–afgán esküvőt, amelyen a vőlegény pastu szokásait és a menyasszony szlovák szertartásait megpróbálták úgy-ahogy ötvözni.

Egyébként nem megy ritkaság számba az afgán férfiak által kezdeményezett távesküvő sem: ők a számukra azilumot biztosító országokból nyilatkoztatják ki, hogy feleségül veszik ezt vagy azt az Afganisztánban élő lányt. A szertartást az anyaországban rendezik meg, s aztán a feleség már csak arra vár, hogy soha nem látott férje mikor és milyen alkalmat talál „kimenekítésére”.

Szerzőnknek több informátora bevallotta, hogy tulajdonképpen mint menekült és/vagy emigráns csak most kezdi megismerni az igazi Koránt, ui. Afganisztánban az arab nyelvű Korán van használatban, amit az afgánok nem értenek. A mullahok nyelvi átültetései viszont nem egy esetben önkényesek. Az igazi Koránban sok minden másképpen van, mint ahogy korábban mondták nekik.

Futala Tibor

Milyen jövő vár az Afrika déli részén élő fehérekre?

Onana, Jean-Baptiste: Afrique australe: quel avenir pour les blancs? = Politique internationale, 2001. 91. no. 307–322. p.

A szerző Dél-Afrika-szakértő, egyetemi előadó.

Földrajzi elhelyezkedésüknél fogva Dél-Afrika, Zimbabwe és Namíbia számos természeti hasonlóságot mutat. Ezekén túl mindhárom ország megismerte az apartheidet, és még hosszú ideig kísérteni fogja őket a múlt, noha valamennyien megérték, hogy az „egy ember, egy szavazat” elvét követő első olyan választáson, ahol együtt szavazhattak a fehérekkel, a feketék kerültek többségi hatalomra. Utóbbiak mindenütt megörökölték a fehér kisebbség kezében lévő kiváló minőségű, nagyon mozgékony gazdaságot. S nem utolsósorban mindegyik országban megindult a fekete többség felzárkóztatásának némi-leg ellentmondásos folyamata.

A dél-afrikai fehér ember egyre gyakrabban találkozik azzal a problémával, hogy a helyi hatalom által támogatva, a fekete lakosság megkérdőjelezi gazdasági dominanciáját. A nézeteltérések skálája gazdag, a rosszállástól az erőszakon át a politikai, fizikai megfélemlítésig terjed. A helyzetet rontja, hogy a gyarmati rendszer alól felszabadultak nem rendelkeznek kellő kormányzati gyakorlattal. Ehhez hozzájárul a klánérdek, a keverék etnikumok kérdésköre, s valamennyi oda vezet, hogy jogos föltenni a címben feltett kérdést: milyen jövő vár a fehérekre Afrika déli részén a folytonos politikai nyugtalanságban?

A földbirtok kérdésköre

A békétlenség oka mindenütt az egyenlőtlen földtulajdonlás. Például Zimbabweben a fehérek még mindig négyezer gazdaságot birtokolnak, mégpedig a legjobb termőföldek 70%-át, melyen 350 ezer mezőgazdasági munkás dolgozik. A további egymillió fekete a maradék 30% földön gazdálkodhat. Namíbiában a helyzet hasonló, a 3700 fehér gazdaság, melyhez egy maroknyi fekete tartozik, a művelhető föld 71%-át teszi ki. Dél-Afrikában az 1994-ben életbe léptetett állami program szerinti földekre nincs pénz, így a művelhető területek 60%-a a fehérek kezében maradt.

Mugabe megcsúsítása

Rhodéziában nagyjából a fent részletezett földtulajdonviszonyok uralkodtak, amikor 1980-ban függetlenné vált az ország. A kommunális földek terméséből képtelenek voltak ellátni a lakosságot. Nagy-Britannia ekkor 30 millió fontos programot indított a vidék fejlesztésére, amire az új zimbabwei kormány válasza a kollektivizálás megszüntetése lett. 2000. április 6-án a zimbabwei parlament elfogadta a Mugabe elnök által egyszer már aláírt törvényt, mely szerint a fehér gazdálkodók tulajdonát kártérítés nélkül ki lehet sajátítani. Egy millió háborús veterán, akiknek az elnök személyesen garantálta büntetlenségét, foglalta el önkényesen ekkor a földeket. Két hét múlva az elnök egy TV-interjúban közölte: „Mostantól a fehér farmereket Zimbabwe ellenségeinek tekintjük”, majd hivatalosan listát tett közzé a kisajátítandó 1500 gazdaságról, a kb. 10 millió hektár, fehérek által művelt föld feléről.

Pretoria zavarodottsága

Dél-Afrikának hatalmában lenne gazdasági és politikai nyomást gyakorolni szomszédjára a jogállami normák érvényesítése érdekében. De saját agrárreformja éppen elég nehézséget okoz neki: 15 év alatt a művelt földek 30%-át kívánja a feketék tulajdonába juttatni, igaz, nem kártérítés nélkül sajátít ki, és az államnak is van tulajdonában föld. Az atrocitások során egy év alatt tíz fehér tulajdonost öltek meg, és mindössze egy tucat farnom adtak új tulajdonosnak.

Namíbiai óvatosság

Az utolsó tíz évben mindössze 13 helyreállító program tekinthető sikeresnek, melynek keretében a bennszülöttek jó földhöz jutottak az ország különböző vidékein. Az állam azonban 2005-re kereken 438 ezer hektár földet akar szétosztani 68–70 ezer igénylő között, ami a mostani lassú ütemet előrevetítve, irreális célkitűzés. Nehezen halad csakúgy, mint Dél-Afrikában a földek megszerzése és újraelosztása. Noha az állam 52,4 namíbiai dollárt fizetett eddig kárpótlásként a fehér tulajdonosoknak, mégis elégedetlenek. A fekete lakosság is az, ők olykor önkényes földfoglalással próbálkoznak.

Fekete ügyintézés, fehér szkepticizmus

Öt dél-afrikai fehérből három úgy véli, a szociális helyzet és a gazdasági színvonal lecsúszott az általános afrikai nívóra. Egynegyedük nem tud azonosulni teljesen a jelenlegi nemzeti közösséggel.

Valójában a feketék hatalomba kerülésének kezdeti éveit a pragmatizmus jellemezte az ügyintézés terén. Nelson Mandela, Robert Mugabe és Sam Nujoma intézkedései elsősorban a hivatalnoki réteg afrikizálására, nemzetiesítésére és a tervgazdálkodás bevezetésére irányultak. Igaz, különböző pénzügyi lehetőségekkel, de a gazdasági aktivitást, folytonosságot igyekeztek valamennyien fenntartani. (Dél-Afrika és Zimbabwe Afrika két legnagyobb gazdasági hatalma volt a megelőző 15–20 évben.)

A zimbabwei eset

A kezdeti pragmatizmust a pozitív diszkrimináció váltotta fel, melynek következtében a fehér lakosság elvándorlása megkétszereződött: évi 8-10 ezerről 15-20 ezerre emelkedett számuk a boszorkányüldözések során.

Az állam által újra elosztani kívánt földek azonban „csodálatos módon” magas rangú állami tisztviselők tulajdonába mennek át, különösen a legjobb termőföldek. Emellett a kormánytagok és az államelnök 60–90%-os fizetésemelést kaptak saját döntésükkel 2000-ben. Mugabe elnök első számú nyerő volt a nemzeti lottón.

A 11 millió lakosnak már csak 0,5%-át teszik ki a fehérek. Az iskoláztatás kérdése számukra immár kérdéses, nincsenek már szakképzett tanárok. A feketék pozitív megkülönböztetésének államában az átlagkereset évi 600 dollár/fő (1980-ban 950 dollár volt). A korrupció állami szinten működik, a költségvetési hiány a fizetőképes kereslet 10%-ánál több; monetáris politika hiányában az infláció az utóbbi években az 50%-ot is meghaladja. Egy sor kérdés merül fel: mikor akarják és egyáltalán akarják-e felszámolni a szegénységet? Nem kellene-e inkább valami hatékony gazdasági-szociális politikát kidolgozni ahelyett, hogy a már létrehozott értékeket újra elosztják?

A namíbiai példa

1990 óta ezt a dél-afrikai államot is a feketék iránti pozitív diszkrimináció jellemzi. Rangsorban őket követik a meszticek, s megbecsültségüket tekintve a fehérek csak utánuk következhetnek. Mindez jogállami keretek között zajlik. A különös az, hogy az apartheid korabeli törvényhozáson semmit nem változtattak, ugyanakkor a társadalmi megbékélésért sem tettek egyetlen lépést sem a jogalkotásban.

A fehérek tulajdonképpen megtarthatták jogaikat, noha a hatalomból nem sok részt kaptak, s ezért nem volt olyan jelentős az exodusuk mindeddig, mint zimbabwei sorstársaiknak. Az egy főre eső nemzeti jövedelem 1200 dollár. Egészségügyileg a legjobban el látott afrikai ország. A makrogazdasági eredmények sem tudják valójában feledtetni az újraelosztásból kimaradt szegényeket. Ha a szakszervezetek és az egyházak kritikája meghallgatásra talál, a jelenlegi nemzeti elit nagy részének mennie kell.

Dél-Afrika a pozitív diszkriminációtól...

A pozitív diszkrimináció 1995 óta gyakorlat az országban, s a kérdés az, hogy miben lehet „meghatározni azokat a feltételeket és kereteket, melyek között ténylegesen a leghatékonyabban alkalmazható” (Mandela).

Az alkotmány maga is tartalmazza a pozitív diszkrimináció önellentmondásos elvét az államigazgatás kérdésében. Az új kormány öt év alatt kívánja megteremteni az etnikai egyensúlyt. De a gazdasági vezetésben is számarányukhoz mérten kívánnak szerepelni a

feketék. Szükségesnek is mondható az adminisztratív szabályozás, hiszen pl. egy 1997-ben tartott felmérés szerint a nagyvállalatok vezetésének 90%-a ellene van a pozitív diszkrimináció alkalmazásának

Ugyanakkor egy másik felmérés szerint kb. 1200, 300–1500 fős társulás 53%-a alkalmaz etnikai elveket a munkatársak kiválasztásában, további 44%-uk a közeljövőben szándékozik feketéket is alkalmazni. Az is igaz, hogy a megkérdezett tulajdonosok 65%-a bevallotta az új hatalomtól való félelmében cselekszik hasonló módon.

...a szürkeállomány elvándorlásáig

A dél-afrikai Központi Statisztikai Szolgálat szerint évente hatezer fehér diplomás hagyja el az országot, de ez a szám nem tartalmazza az ún. időlegesen távozókat. Az elvándorlás 1994-ben, az első szabad választások után indult meg. Az első évben 10, majd 12, később 13 ezer ember hagyta ott szülőhazáját.

Elsősorban a fehér orvosok, de agrárszakemberek is az exodus mellett döntenek. A fehérek a szegénység iránti közönnyel vádolják a mostani kormányt, vagyis hogy a szegények 95%-a fekete, és a feketék 65%-a szegény. Tizenöt éve az is elképzelhetetlen volt, hogy 150–200 ezer fehér ember folyamodjék segélyekhez, kolduljon, lopjon, ingyenkonyhán éljen. A szegénységgel szembeni tehetetlenség, valamint a csökkenő számú szakember olyan luxus a jelenlegi, fekete kormány részéről, amelyet nem engedhet meg magának.

Kakasy Judit

Csuka Zoltán születésének századik évfordulójára

Bori Imre: *Csuka Zoltán szabad verse. + Leskovac, Mladen: Csuka Zoltán hősi vállalkozása. = Hid, 65. évf. 2001. 9. sz. 981–998 p. + 999–1003 p.*

Csuka Zoltán születésének századik évfordulóját ünnepli a *Hid*.

A tanulmányok, köszöntők, megemlékezések, méltatások sorából kettőt emeltük ki: Bori Imre tanulmányát, amely a Csuka Zoltán-i sajátosan magyar szabad vers lírai mibenlétét és formai sajátosságait elemzi, valamint Mladen Leskovac szerb akadémikus, egyetemi tanár, író és költő 1970-ben az újvidéki Szerb Maticában megtartott ünnepi fogadáson elmondott beszédét, melyben Csuka Zoltán műfordítói tevékenységét méltatja.

A magyar irodalom történetében Csuka Zoltán volt a legkövetkezetesebb expresszionista költő. Kivételes hely illeti meg ezért a magyar expresszionista fogantatású szabad vers történetében is. Csuka Zoltán igen következetesen ment végig a versforma fejlődésének útján abban a kb. tizenöt esztendőnyi időszakban, amíg az expresszionizmusnak és a szabad versnek volt elkötelezett híve, s amíg meg nem kívánta honosítani ismét a kötöttebb formákat és a szelídebb érzéseket – már a jugoszláviai magyar irodalom életén és körén kívül, Magyarországra költözése után.

A vers elméleti kérdései pályája e szakasza idején sem foglalkoztatták, következképpen Csuka Zoltán nem foglalt állást a szabad vers körüli elvi vitákban sem, hanem – kiaknázva igen változatos lehetőségeit – költői gyakorlata középpontjába állította a szabad verset; természetes kifejezőeszközként élt vele. Pillanatig sem merült fel benne kétség a szabad vers versszerűségét illetően. Ez a tény legalább olyan jelentős, mint azok a verstani megfontolások, amelyek Babits Mihálytól (1916) Szerdahelyi Istvánig (1972) a szabad vers versszerűségét tagadják.

Csuka Zoltán szabad verse, amellyel a jugoszláviai magyar költészetben fellépett, közvetlenül kapcsolódott Kassák Lajos, illetve a *MA* című folyóirat képviselte szabad versformához. Ennek a formának az 1920-as években Csuka Zoltán költészetében két változata figyelhető meg: A kiáltás c. vers hosszabb, illetve rövidebb változata. Mindkettőre jellemző a kötetlen sorhosszúság, az ún. kiáltásperiódusok mint a versszerkezet építőkövei, a felkiáltójeleknek a szabályoktól eltérő használata, továbbá a vers alapritmusát meghatározó szerepe. A kiáltásversek rövidebb típusai példázzák, hogy Csuka Zoltán szabad versei jelentős mértékben értelmi feltételeknek vannak alárendelve. (*Az induló nap dicsérete; Hahó, ember; Robot; Mienk most minden.*)

Jelentős változáson mentek át Csuka Zoltán szabad versei a húszas években, a kiáltásverseket felváltotta az elégikus közli tónus. Mintha a világ összes felkiáltójelét elhasználna volna a költő. Alapvető változás természetesen a költő világhoz való viszonyában játszódtott le. A merengő versbeszéd korszaka következett ekkor (Vándorok *vonulnak az idő siktóiraiban; Minden dolgok utain*).

A szürrealizmus szabad ötletei válnak a legfőbb kifejezőhordozóvá. Az asszociációs látás- és gondolkodásmód lesz a versépítés fő meghatározó eleme. Alapvető jellegzetesége ennek a szabadvers-típusnak a felsorolás, ami nevezhető litániázó elégiának, elégikus panaszdalnak. A kor ilyen típusú szabad versei között is önálló variáns Csukáé, hiszen a Szabó Lőrinc-i tendenciák a vádbeszédet idézik, Kassák Lajosról szólva pedig a monológ említhető. Csuka Zoltán a monológ-alak megoldási lehetőségei közül azzal él,

amely a belső monológot egy közlő módra, egy leíró formára alakítja át. Felsorolásában a mellérendelés kerekedik felül, s ugyanakkor az okozati összefüggések mintha eltűntek volna nemcsak a vers világából, hanem az életből is, amely körülvette a költőt az 1920-as évek derekán.

A *Fundamentumok* (1924) és az *Esztenők ütőerén* (1926) című kötetekben Csuka Zoltán szabad verseinek másik típusa bontható ki, a szabad ötletekből felépülő ditirambus-vers. Az avantgárd törekvések során ditirambusnak minősített verseknél nem sok rokonság mutatható ki az ódai műfaj klasszikus formáival. A lényegi rokonság azonban kétségtelen. A „szárnyaló lélek” és a „mámoros keserűség” kifejezője az a szürrealisztikus ditirambus, amely Csuka Zoltán költészetének ezt a szakaszát jellemzi. Csuka Zoltán e versforma utolsó mohikánja volt az 1930-as évek elején, hiszen lírai időszűrője valószínűleg az 1920-as években delelt, legfőképpen Bányai Kornél lírájában. Csuka Zoltán azonban átmentette a formát és eszmét egy új, az ilyen hangú költeményekkel szemben már immunisnak látszó korszakba. Maga a költő a „kontinens dalának” nevezi az ilyen típusú verseit, melyekben ünneppélyes szózatot intéz a világhoz, hol a himnusz, hol az óda, hol az elégikus ditirambus hangnemében. Az emelkedett hangnem költői magatartást és a világhoz való viszonyt, a jövődőlő és felszólító igeformák a grammatikai megformáltságot: a prófétai ihletettséget hirdeti és mutatja.

Ez a versforma legközvetlenebbül mutat vissza ősmintájára, Kassák egykori lelkes versvilágára. A versforma helye azonban nincs még megfelelő módon kijelölve a magyar irodalom, a magyar szabad vers történetében.

Csuka Zoltán költői világának kivételes produktumát adja prózaverse, amelynek mintadarabjait az *Esztenők ütőerén* című 1926-os kötetében találjuk. Csakúgy, mint a szabad verseinek, ennek a versváltozatnak sincs köze a francia lírában ismert hasonló vonalhoz, amit Baudlaire – Lautréamont – Rimbaud – Mallarmé irányának is lehet nevezni. Ezeknek a Csuka-verseknek a fő sajátossága, hogy a lírai mondanivalókat prózai mondatok hordozzák.

Mladen Leskovac Csuka Zoltán műfordítói tevékenységét „hősi vállalkozásnak” nevezi, hiszen a jugoszláviai magyar irodalomból mintegy nyolcvan kötetet fordított magyarra. Az első mű Tin Ujevic: *Mindennapi sirám* c. verse volt 1927-ben. Leskovac szerint Csuka Zoltán élete igazi nagy feladatát a jugoszláv népek irodalmának fordítása jelentette. Fokozatosan érkezett el ehhez a feladathoz. Már a háború előtt, 1939-ben, amikor Milos Crjanski *Örökös vándorlás* című – sajnos visszhangtalanul maradt – munkáját magyarra fordította, az a szándék vezérelte, hogy a délszláv népeket és a magyar népet közelebb hozza egymáshoz. Újvidéken, ahol akkor élt, már költői ifjúságában, mint az *ÚT* című folyóirat szerkesztője is igyekezett a szerb avantgárd költőket és képzőművészeket összekapcsolni a velük szellemi rokon magyar művészekkel. Budapestre költözése (1933) után folytatta műfordítói tevékenységét egészen 1950-ig, amikor jugoszláviai kapcsolatai miatt bebörtönözték. Kiszabadulása után is az maradt, aki volt, Adyval szólva „nyakas magyar kálvinista”, aki jó nevű és tekintélyes magyar költő létére határozta el, hogy Érden szerzetesi visszavonultságban, a műfordításnak szenteli életét. „Zmajnak szerettem volna leróni adósságomat, Zmajnak, aki a szerbeket a 19. század legnagyobb magyar költőivel megismertette.” Hosszú lenne a lajstrom, ami Csuka Zoltán műfordításait tartalmazná, hiszen nemcsak szerb és horvát, hanem macedón és szlovén irodalom nagyjait is átültette magyarra. Mindig a legnehezebb, a legnagyobb, a legjobb irodalmi művek vonzották. Fordított Krleža-regényeket és drámákat, Drzic-vígjátékokat, Jasa Ignjatovic emlékiratait, Kovačić költeményeit, Nusic színműveit, Vladan Desnica két regényét, Veljko Petrovic válogatott novelláinak terjedelmes kötetét. A szlovén irodalomból:

Preseren *Szonettkoszorú* című művét, Prezhov Voranc *Földindulását*. Készített egy *Mai szlovén líra* című terjedelmes antológiát és egy *Mai macedón költők* c. válogatást. Szinte nincs is 19. század végi vagy 20. századi jelentős horvát vagy szerb költő, akit Csuka részben vagy egészben le nem fordított volna. Megírta *A jugoszláv népek irodalmának történetét* (1963). A bibliográfiai tanúbizonyossága szerint nyolcvan művet ültetett át magyarrá. Ez a délszláv népek irodalmában szinte elképesztő teljesítmény.

Cholnoky Olga

„Szobánkba zártan; vágyaink keltette hiánnyal...”

Németh Zoltán: Az álomkereskedő utazásai. =Kalligram. 2001. 9. sz. 100–113 p.

A felvidéki magyar próza legigéretesebb tehetsége Talamon Alfonz több mint öt éve halott. Alig harmincévesen tekintélyes életművet hagyott hátra. Összegyűjtött műveinek kiadását idén kezdte meg a Kalligram Kiadó. Méltó helyének kijelölése is elkezdődött az irodalomtörténetben. Németh Zoltán tanulmánya részlet Talamon Alfonzról írott monográfiájából.

Az elbeszélőhelyzetek felől nézve Talamon Alfonz életművében két markáns paradigmát különít el Németh Zoltán. A narráció vagy egyes szám első személyben fut, és a monologikus megszólalásokat variálja, vagy egyes szám harmadik személyű függő beszéd. A két paradigma egyazon személyre irányul, egy konstruált szerző-szereplő személyre, aki több Talamon-szövegben is visszatér. Ezt a fikciót az *Álomkereskedő utazásai* c. kötet novellái megerősítik. Ez a novelláskötet kétségkívül annak az írástechnikának és annak a világlátásnak a kiteljesedését jelenti, amelyből *A képzelet szertartásai* c. kötet jó néhány novellája és a Gályák *Ibrium tengerén* c. regény építkezik.

Talamon Alfonz prózájának fő vonulata zsúfolt, látomásos, szorongásokkal teli, okkult elemekkel átszőtt, szimbolizáló hajlamú, végtelennek tetsző mondatokkal operáló, nonkomform, szurrealisztikus, képzelt világokat építő és leépítő próza. A főszereplő (a tapasztaló én, illetve B. B., a szerző) kommunikációra képtelen, túlfűtött képzeletű, álmokban létező, önmaga identitását folyton elvesztő és cserélő névtelen alak.

A szereplők a főszereplő képzeletének szülöttei, skizofréniajának termékei, önmaga tükröképei, a szimbolikus Apa és Anya, a szerető. Szellemeik, kísértetek, boszorkányok, a főszereplő fantáziájának tárgyai. A tapasztaló én valójában mindig magányos, önmaga képzeletével küszködő.

Talamon prózájának helyszínei zárt terek, félhomályos termek, szobák, a tudat tájai: álomszerű, elvarázsolt, titokzatos helyek és házak; a halál szimbolikus terei, a temető és a templom, a gyermekkor helyei és vidékei, amelyeket már csak a képzelet őriz.

A történetek ideje az elbizonytalanított, a tudat tereibe zárt idő, belső, lelki, absztrakt, szimbolikus idő, az éjszaka, éjfél, napnyugta és napfelkelte, gyakran szakrális idő által felkeltett idő szorongató vagy éppen fenséges ideje. Szövegszervező erőként az álom, a képzelet, a látomás, az utazás, menekülés, keresés, kutatás, félelem, emlékezés, vágy funkcionál.

Az álomkereskedő utazásai c. kötetben a novellák narratív szerkezete rendkívüli hasonlóságot mutat. Mondhatni, homogenizálja a kötet írásait. A szóban forgó elbeszélés-technika a műbéli perspektívák sokszorozódását a történetmondó én kompetenciájába utalja, kialakítva ezzel egy olyan szerzői képletet, melynek elemei egymás redukciójának tekinthetők.

Talamon szövegeit az köti össze, hogy a szövegek tapasztaló énjei kiszorultak a közösségi világból, drámájukat magukban élik meg. A titokról, hogy mi az az erő, amely ön-maga belsejébe szorítja ezt az ént, nem sok tudható meg. Ennek az önmagába húzódó tudatnak a monológiából olyan világok rajzolódnak ki, amelyek az európai kultúra és történelem rejtett, sőt üldözött hagyományaihoz kapcsolódnak, vagyis a hatalom agressziójának középpontjában álltak. „Aki a szexualitásról beszél, bizonyos mértékben kivonja magát a hatalom fennhatósága alól; megkérdőjelezi a törvényt; s ha csak egy csipetnyit is, megelőlegezi az eljövendő szabadságot.” Talamon prózájában olvasható erotikus álmoleírások, a fétissé emelt női test, a vágy mindent lebíró ereje, a perverziók metatextuális emlegetése a hatalom kijátszásának eszközei. Az álom, amelyet Talamon szövegei valóság-nak ábrázolnak; vagy a különös útleírások erős utalások az európai kultúra elfojtásainak másik nagy területére, a misztikus, mágikus tapasztalatokra, arra a primitív világrépre, amelyetől az európai civilizáció fokozatosan elhatárolódott, és a tudattalanjába száműzte.

A társadalmi valóság csak igen kevésbé és modellszerűen jelenik meg Talamon Alfonz kötetében. Az a tény, hogy az író által konstruált tapasztaló én egész egyszerűen nem vesz tudomást környezetéről, hogy teljes mértékben közömbös létezése jelen idejének társadalmi kötöttségeivel, hogy az állam csak mint elnyomószerv jelenik meg, illetve *Az álmkereskedő utazásaiban* egyáltalán nem tematizálódik, arra utal, hogy Talamon első három könyve szélsőségesen individualista álláspontot képvisel. A szexualitás, a misztika és az anarchia motívikus hálója befolyásolja döntően a talamoni szövegek szerkezetét. Hiszen ahogy a szexualitást, a mágikus tudást és az államellenes gondolatokat rejteni kellett, úgy kerül kettős pozícióba Talamon regényének és novelláinak tapasztaló énje. Míg kifelé nem olvasható le róla az aktuális hatalmi helyzetnek megfelelő semminemű információ, befelé szinte követhetetlenül mélyül a főszereplő jelleme; vagyis a képzelet válik a realitás egyedüli hordozójává.

A madarász halála Talamon Alfonz harmadik novelláskötete. A címadó novella a főszereplő tudatának mozgásait kíséri, modellezi. Németh Zoltán tanulmánya az elbeszélés hétféle olvasatán keresztül bontja fel az írás szövetét. A különböző rétegek és motívumok elemzése a reménytelenség egyetemes voltára utal: „szobánkba zártan, a vágyaink által felkeltett hiánnyal szembesülve lassan és biztosan nyomorultul pusztulunk el. Ha viszont kilépünk az imagináriusba, a természettörvény pusztítja el a túlhajtott képzelet útján menekülőt.”

Cholnoky Olga

A lengyelországi fehérorosz irodalom

Ánovič, Sakrat: *Pol'skaâ belaruskâ litaratura. = Davydzienka, Natallâ (râd.): Belaruskâ dyâspara âk pasrâdnica ű dyâlogu cyvâlfâzacyj. Mînsk, Belaruskâ Knâgabor, 2001 (= Belaruskâ-Albaruthenica 17). 118–123. p.*

A 2000-ben Minszkben megrendezett 3. nemzetközi alborutenisztikai kongresszusnak a fehérorosz diaszpórával kapcsolatos előadásait tartalmazó kötetben látott napvilágot a legismertebb lengyelországi fehérorosz író, Szakrat Janovics (lengyel névváltozat: Sokrat Janowicz) most bemutatásra kerülő tanulmánya. A lengyel–fehérorosz határ lengyel oldalán található Krynki nevű településen élő író műveit számos európai nyelvre lefordították, munkássága így Lengyelország és Fehéroroszországon kívül is elég széles

körben ismert. Eredeti látásmódja, a fehérorosz sorskérdésekben elfoglalt sajátos álláspontja, fájdalmas igazmondása nem mindig egyezik a mérvadó fehéroroszországi értelmiség közvélekedésével. Ennek szembeszökő jele, hogy a szóban forgó tanulmányt az a szerkesztői megjegyzéssel adja közre a kötet, hogy Janovics a lengyelországi fehérorosz irodalom sorsáról túlzottan optimista, a fehéroroszországról pedig túlzottan peszsimista képet fest.

Szakrat Janovics szerint a lengyelországi fehérorosz irodalom a XX. század második felének terméke, a fehérorosz etnosz azon részének szellemi terméke, amely a jaltai egyezés folytán Białystok vidékével együtt a lengyel állam területén maradt. A szovjet időkben egyfajta soknyelvű szovjet irodalom létezett, amelyen belül a szovjet-fehérorosz irodalom a moszkvai-leninrádi központú nagyorosz irodalom árnyékában fejlődött. Hasonlóképpen létezett a Lengyel Népköztársaság irodalma, amelyen belül a lengyelországi fehérorosz irodalom a varsói–krakkói központú összlengyel irodalom árnyékában fejlődött. A fehérorosz irodalom sokáig a határ egyik oldalán sem jutott túl az epigonság, a központi irodalom nemzeti nyelvű filiációja színvonalán. Ennek megfelelően történik még ma is az értékelésük. A minszki kritikusok képtelenek fehérorosz szemmel vizsgálni az irodalmat, mert ők a moszkvai–pétervári mércével mérik a lengyelországi fehérorosz műveket. Hasonlóképpen a lengyel irodalom mércéjét alkalmazzák a varsói és a białystoki műítészek a fehéroroszországi irodalomra.

Ennek az állapotnak változnia kell. Fehéroroszország nem maradhat a végtelenségig a technológiai elmaradottság mocsaras szigete, afféle banánköztársaság Európa közepén, határórányi autóútra Berlinton. Előbb-utóbb alkalmazkodnia kell előbb a lengyel, majd a nyugat-európai normákhoz. Megkönnyíti ezt, hogy a hagyományos expanzív politika folytatására Oroszországnak egyhamar nem lesz lehetősége, hiszen ennek a még mindig kontinensnyi országnak a költségvetése nem nagyobb, mint Belgiumé vagy Nagy-Londoné.

A lengyelországi fehérorosz irodalom indulásakor a lengyelországi irodalmárok számára teljesen idegen volt az a kolhoz- és ipari tematika, amely az akkori Sztálin-, majd Lenin-díjas szovjet-fehérorosz írók műveiből áradt. Az oroszok maguk makulatúra-irodalomnak hívták ezt. Alig volt egy-két olvasható szerző, azokat is a háború előtti vilnai kiadásokban volt érdemes olvasni. Ennek ellenére növekedésnek indult ez az irodalom, először a költészet, majd a próza és a dráma, végül az irodalomkritika és az esszé. A teljes műfaji sokszínűséget az 1970-es évek végén érte el a lengyelországi fehérorosz irodalom. Az 1980-as években a lengyelországi fehérorosz irodalom európai ismertségre tett szert, elkezdtek fordítani és kiadni Angliában, Németországban, a skandináv országokban.

Ennek az irodalomnak a sajátos hangulata Białystok vidékéből fakad. Ez a világ nagyon elűt Lengyelország többi vidékétől, de a szovjet világtól is, amely itt csaknem egészen két évig uralkodott (1939 októberétől 1941 júniusáig). Ez a rövid szovjet periódus azonban éppen elég volt ahhoz, hogy a háború utáni (1944–1947) erőteljes propaganda ellenére is csak elenyésző számban repatriáltak innen fehéroroszek a Szovjetunióba. Igaz, sosem kérdezték meg itt a lakosságot, hogy melyik országhoz szeretne tartozni, de ha lenne ilyen népszavazás, az itt élő fehéroroszek döntő többsége is Lengyelország mellett foglalna állást. Lengyel szempontból gazdaságilag értéktelen terület ez, mindenki úgy él, ahogy tud. Mégis megszületett a nem is oly szegény itteni fehérorosz irodalom. A szovjetrendszer „bemutatkozása” következtében az itteni fehéroroszek Lengyelországban – még a lengyel ellenzékiek által olyannyira bírált „népi” Lengyelországban is – csak a pozitívumot látták, mert itt nem voltak nagy arányú letartóztatások, tömeges kivégzések, és nem volt Szibéria. Az indoktrinációnak itt nem volt terrorisztikus jellege, azt elintézte a cenzúra, nem telepítettek ki senkit sehová csak azért, mert nem egyezett a vélemé-

nye a hivatalos vonallal. Előfordult persze, hogy valakit alacsonyabb beosztásba helyeztek emiatt, vagy netán megfosztottak jövedelmező mellékállásától. A lengyelországi fehérorosz irodalom azonban mégis viszonylagos szabadságot élvezett a művek tartalma és teljes szabadságot azok formája tekintetében.

A lengyelországi fehérorosz irodalom kialakulásában szerepet játszott az, hogy Moszkva (mert hiszen Minszk csak annak politikai külvárosa volt) nem törődött a Szovjet-Fehéroroszország területén kívüli fehérorosz kisebbségekkel, mert hiszen a nagyobb nemzetekkel sem számolt hosszú távon, mivel a koncepció az volt, hogy a „szovjet népből” majd kialakul az egységes „szovjet nemzet”. Ezért aztán a lengyelországi fehérorosz kisebbség teljesen kiesett a hivatalos szovjet-fehérorosz politika látóköréből. Mihelyt stabilizálódott a kommunista hatalom Lengyelországban, az itteni fehéroroszkokra már a szovjet titkosszolgálatoknak sem volt szüksége. Lengyelország és a Szovjetunió határa éppolyan légmentesen le volt zárva, mint a nyugati államhatárok. Ha ez nem így lett volna, az életszínvonal-különbség miatt Lengyelországot éppúgy elárasztotta volna a tömegesen betelepülő orosz nyelvű lakosság, mint Észtországot vagy Lettországot. Ugyanakkor Białystok vidéke a lengyel állam civilizatorikusan legelmaradottabb régiója maradt, ami viszont hozzájárult a fehérorosz etnikum hosszabb ideig való fennmaradásához. A modern korhoz azonban már nem sikerült alkalmazkodni, megindult a tömeges elvándorlás a nagyobb városokba, s ami ezzel jár – az önkéntes asszimilálódás, az emigránsmentalitásból fakadó alkalmazkodni akarás.

A lengyelországi fehérorosz irodalom fehérorosz nyelvű marad, ha áttér a lengyel nyelvre, akkor történetileg meghal, mert lengyel regionális irodalommá válik. A polonizáció itt is folyik, de a nélkül az eltökéltség nélkül, amely odaát a Fehérorosz Köztársaság russzifikátorait jellemzi. A lengyelországi fehérorosz irodalom a már teljesen eloroszosodott Fehéroroszország orosz nyelvű irodalmának a kontrasztja lesz. Az orosz nyelvű fehérorosz irodalom orosz provinciális irodalom lesz. A nemzeti nyelv a világ és az ember megértésének önálló filozófiai rendszere. A fehérorosz gondolkodásmód nem azonos sem az oroszsal, sem a lengyelrel. Ha oroszul írunk, önkéntelenül is Moszkvára figyelünk, nem Minszke vagy Homelre. Az orosz nyelv orosz világnézet is a fehérorosz helyett.

A szerző szerint az orosz nyelvű fehérorosz irodalom nem éli túl a fehérorosz államiságot, azzal együtt fog elenyészni. A fehérorosz nyelvű lengyelországi irodalom viszont örök, mert egyedi: a fehérorosz nyelv szavaival és grammatikájával szól az emberről és a világról.

Zoltán András

A nyelv mint a nemzettudat egyik eszköze Közép-Európában

Kamusella, Tomasz D. I.: Language as an instrument of nationalism in Central Europe. = Nations and Nationalism, 7. vol. 2001. 2. no. 235–251. p.

Az emberek közötti kommunikáció és a kultúrák, civilizációk és vallások közötti párbeszéd alapvető eszköze a nyelv. A társadalom maga sem jöhetett volna létre, ha nem születik meg a nyelv. A következő jelentős lépés az írás megjelenése volt, amely a kis közösségeket összekapcsolta nagyobbakká, lehetővé tette gyors növekedésüket.

A középkori Európában az írástudás kevesek kiváltsága; az írástudók által használt írott nyelv bizonyos mértékben függetlenedett a helyi nyelvektől. A nyugati kereszténységben a latint használták közvetítő nyelvként, az ortodox világban a görög, illetve az óegyházi szláv, az iszlámban az arab töltötte be ugyanezt a szerepet. Lassan a helyi nyelvek is megteremtették írásbeliségüket, először a hivatali nyelvet használták írásban (például a csehek a 14. században), aztán leírták irodalmi alkotásaikat is (mint a lengyelek a 16. században). Így egyre többen tanultak meg írni és olvasni.

A területileg stabil, szuverén államok kialakulása, az iparosítás, az urbanizáció térhódítása a latin nyelv helyébe a nemzeti nyelvet tette. Ez persze nem jelentette egy adott ország nyelvi homogenitását, sőt általában, a „hivatalos” nemzeti nyelvet csak egy kisebb réteg beszélte. 1789-ben például Franciaországban csak a lakosság 12–13%-a beszélte a sztenderd franciát, az Île de France nyelvét. A 18. és 19. század fordulóján 300 és 500 ezer körüli német ajkú használta az irodalmi németet, Olaszországban pedig még 1860 is csak az iskolázott rétegek – a lakosság 2,5%-a – beszélte a mindennapokban az olaszt.

A francia forradalom után sem vált a sztenderd francia a nemzettudat építőelemévé hivatalosan, vagyis attól, hogy valaki nem beszélte ezt a nyelvet, még franciának vallhatta magát. A német nemzettudat kialakulásában azonban már fontos szerepe volt a német nyelvnek. Közép- és Kelet-Európában a különböző népek nemzettudatuk fejlődése során a német modellt követték.

Bár az 1815-ös bécsi kongresszuson látszat szerint a „régit rendet” állították vissza, már nem tudták megállítani a nemzeti mozgalmakat. Európában és a világ más részén is alaposabban tanulmányozni kezdték a nyelveket. Amerikában például 1827-ben megjelent egy szótár, amely az angol nyelv amerikai sajátosságait ismertette meg a közvéleménnyel. Az angol nyelvtől való helyi eltéréseket Ausztrália, Kanada, Írország, Jamaica, Új-Zéland és Dél-Afrika kutatói is felmérték éppúgy, ahogy Latin-Amerikában a spanyolét.

Még 1830-ban, a kétnyelvű Belgium létrejöttékor inkább a közös vallás volt az összekovácsló erő, nem pedig a nyelv, de az 1848-as forradalmakban a nemzeti mozgalmak már inkább a közös nyelvre, mint a vallásra hivatkoztak. Ez különösen igaz volt az Osztrák Birodalom szláv népei esetében. A 19. század második felében Közép-Európában egyenlőségjelet tettek a nyelv, a nemzet és az állam közé (nyelv = nemzet = állam), míg nyugaton ez a megfelelés a nemzet és az állam közti egyenlőségjelre korlátozódott (nemzet = állam). Tudományos területen is problémát okozott a distinkció, például a nemzetközi statisztikai kongresszusokon heves vitát váltott ki az, hogy a nemzet mint fogalom definiálásában mekkora szerepet kapjon a nyelv.

A ma is használt nyelvek fejlődési fokozatokon mentek keresztül, amíg mai funkciójukat betölthetik az emberek közötti kommunikációban. Einar Haugen alkotta meg 1966-ban az új nyelv kialakulásának modelljét, ezt nyelvész körökben sokan elfogadják. Eszerint első lépésként ki kell választani azt a dialektust, amely a sztenderd alapját képezi majd. („A norma kiválasztása.”) Második lépésként meg kell állapítani nyelvtani szabályait, felmérni szókészletét, elkészíteni az adott nyelvű Bibliát. („Kodifikálás.”) Harmadik lépésként a nyelvet egyre több kontextusban kell használni, a mindennapokban, a tudományterületeken. („Kipróbálás a gyakorlatban.”) Végül a nyelvet használó társadalom minél szélesebb rétegét kell megismertetni a sztenderdizált nyelvvel, elsősorban az oktatás által. („Elfogadtatni a társadalommal.”)

Közép- és Kelet-Európában ez a nyelvfejlődés a 19. és a 20. században ment végbe. Miroslaw Hroch a következő fázisokra osztotta a nyelvfejlődés és a nemzeti mozgalmak előretörésének összefüggéseit:

A tudományos érdeklődés periódusában (A fázis) néprajzkutatók és régészek kutatták fel és foglalják írásba az adott nép népköltészetét, meséit, történeteit, és összegyűjtik tárgyi emlékeit.

A hazafias érzület feltámadásának periódusában (B fázis) a nép tagjai megpróbálják elkülöníteni magukat a többi néptől, mégpedig főleg nyelvükön keresztül. Ekkor történik meg a sztenderd nyelvváltozat kialakítása a nyelvújítás mozgalmán keresztül.

A C fázisban a nemzeti mozgalom hatására a nép tagjai egy adott nemzethez tartozónak kezdik vallani magukat, nyelvük nemzeti nyelv lesz.

A D fázisban (ez már a cikk szerzőjének saját gondolata) a nemzet saját nemzetállamában él, ahol a nyelv = nemzet = állam.

A kétféle nyelvfejlődési elmélet természetesen összefügg egymással, ugyanarra az eredményre jutnak: egy nyelv fejlődését akkor tudjuk a legjobban biztosítani, ha az adott nyelvet beszélők saját államukban élnek, hiszen akkor van lehetőség a nyelv legszélesebb körben és a legtöbb tudományterületen való használatára, illetve megismertetésére az iskolarendszeren keresztül.

Ma is vannak olyan nyelvek, amelyek fejlődésük A, illetve B fázisában vannak. Az A fázisban tart például a felső-sziléziai nyelv, amelynél még nem történt meg a sztenderd dialektus kiválasztása. A B fázisra a ruszin jó példa, ahol a sztenderdizálás folyamata most zajlik. A Danzig környékén élő kasubok már írott nyelvtannal rendelkeznek, szótáruk van, és lefordították nyelvükre az Újtestamentumot, a kasub nyelv tehát megérkezett a C fázisba. Nemzeti mozgalmuk vezetői óvatosságot gyakorolnak a lengyel vezetőkkel, hogy ismerjék el őket mint kisebbséget. Németországban a szorb nyelvet kétféle változatban beszélnek (alsó-szorb és felső-szorb), használják a mindennapokban is, a nyelv a C fázisba került.

Persze Közép-Európában nem minden nyelv és nemzet követte ezt a fejlődési elméletet. Például Ukrajna 1991-ben anélkül lett független állam, hogy lakosainak többsége beszélne az ukrán nyelvet. Montenegró lakóinak többsége is szerb nyelven beszél nemzeti nyelvük helyett.

1918-ban, amikor olyan „történelem nélküli” nemzetek, mint a szlovákok, észtek, lettek vagy finneek saját nemzetállamot alapíthattak, és Woodrow amerikai elnök nemzeti örendelkezésről beszélt, Közép-Európában a határok megállapításánál nem vették figyelembe igazán a nyelvi határokat. Csehszlovákiához és Romániához magyarul beszélők milliói kerültek, sziléziai németek pedig Lengyelországhoz és Csehszlovákiához. Hitler minden németül beszélőt egy államban akart tudni, Sztálin pedig a második világháború után a pánszláv ideológiát tette a szovjet blokk alapjául, miután a nemzetközi proletármozgalom retorikáját nem tudták átfordítani a gyakorlatba. Tito tanulva Sztálintól

ugyanezt végbevitte Jugoszláviában, ahol hat különböző nyelvet beszélő etnikai csoportot egyesített vezetése alatt szövetségi állammá.

Sztálin és Tito politikája azonban csak addig volt sikeres, amíg a diktatórikus államvezetés létezett. Tito halála, illetve a Szovjetunió gazdasági hatalmának összeomlása után a nemzeti mozgalmak Közép-Európában ismét feléledtek. Jugoszlávia, Szovjetunió és Csehszlovákia etnikai–nyelvi határok mentén szétesett. A Szovjetunió területén napjainkban megy végbe az a folyamat, amely Közép-Európában a két világháború között zajlott le, nevezetesen a nemzetállamok kiépülése, hiszen Azerbajdzsán, a Kazah Köztársaság vagy Üzbegisztán korábban nem létezett. Jugoszlávián belül is zajlik ez a folyamat, Makedónia erre jó példa.

Jelen korunkról elmondhatjuk, hogy minden kontinensen (az Antarktisz kivételével) az emberek államokban élnek. Ezek az államok nemzeti mozgalmak hatására jöttek létre, amelyeknek nyelvi alapjuk is volt. Persze nem minden nemzet bír saját nemzetállammal, de a demokrácia alapjogaként a többségi nemzet elismeri kisebbségei jogát saját nyelvük használatára.

Biczó Krisztina

Az észak-oroszországi kis népek nyelvei

Bulatova, N. Á., Vahtin, N. V., Nasilov, D. M.: Ázyki maločislennyh narodov Severa. = Nasilov, D. M. (otv. red.): Maločislennye narody Severa, Sibiri i Dal'nego Vostoka. Problemy sohraneniâ i razvitiâ ázykov. Sankt-Peterburg, Rossijskaâ Akademiâ nauk, Institut lingvističeskih issledovanij, 1997. 6–27. p.

Az Orosz Tudományos Akadémia Nyelvészeti Kutatóintézete (Szentpétervár) 1993–1996 között egy nagyszabású kutatási program keretében felmérte az észak-oroszországi kis népek nyelvi helyzetét. A kutatás eredményeit összefoglaló kötetből az általános tanulságokat tartalmazó tanulmányt ismertetjük.

Az ide sorolt 26 kis nép különböző nyelvcsaládokba tartozó nyelveken beszél.* Ezek közül a mandzsú-tunguz nyelvek közé tartozik az evenki, az even, a negidál, az ulcsa, a nanaj, az orok, az orocs, az ude; szamojéd nyelvek – a nyenyec, az enyec, a nganaszan, a szelkup; finnugor nyelvek – a lapp, az osztják, a vogul; csukcs-kamcsatkai nyelvek – a csukcs, a korják, az aljutor, a kerek, az itelmen; eszkimó-aleut nyelvek – az eszkimó és az aleut; jenyiszjeji nyelvek – a ket; török nyelvek – a dolgán, a tofa, a sór, a teleut és a csulimi tatár. E népek összlétszáma az 1989. évi népszámlálás szerint mintegy 170 ezer fő volt, közülük körülbelül 86 ezer fő (50,5%) nevezte meg anyanyelveként nemzetisége nyelvét. Az adott nemzetiségen belül a nemzetiségi nyelvet anyanyelvüknek tekintők aránya az 1959. és az 1989. évi népszámlálás adatai szerint néhány etnikumnál a 154. oldalon található táblázatban láthatóan alakult.

A különböző nyelvek helyzete igen különböző, ezért fennmaradásuk és fejlődésük esélyei is igen eltérő. Két alapvető tényező azonban közös: 1. az orosz nyelv aktív hatása, ami egyrészt az orosz nyelvű lakosság betelepülésével, másrészt a tömegkommunikációs eszközök – elsősorban a televízió – terjedésével függ össze; 2. az anyanyelv pozíciójának gyöngülése, ami a hagyományos nyelvi közösségek felbomlásának, a települések növekedésének és az iskolai anyanyelv-oktatás eredménytelenségének a következménye.

* A nyelvek magyar elnevezésében a következő munkát tekintettük irányadónak: *A világ nyelvei*. Főszerk. Fodor István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.

Az északi kis népek nyelvi helyzete jelzi a kis népeket általában sújtó társadalmi-gazdasági bajokat. A nyelvtudás a lakosság korösszetételével korrelál: a nyelvközösség korcsoportokra oszlik, az idősebbek a nyelvi és a kulturális hagyományok hordozói, a fiatalabbak az újítók, akik már nem a saját, hanem a környező nagyobb etnosz (többnyire az orosz, de Jakutföldön a jakut) nyelvére orientálódnak. Lényeges jellemzője a nyelvi helyzetnek, hogy az aktív kétnyelvűség stádiuma a legtöbb nyelv esetében igen rövid volt. Mindössze egy generáció (az 1930–1940-es években születettek) esetében lehet teljes értékű kétnyelvűségről beszélni. Az ennél idősebbek nem tudnak elég jól oroszul, az ennél fiatalabbak pedig már kezdik elhagyni anyanyelvüket. E folyamat katasztrófaszerűen gyors lefolyása miatt megjelenik egy olyan nemzedék, amelynek az esetében nem beszélhetünk a kétnyelvűség normális funkcionálásáról. Ez az „átmeneti nemzedék” (ma településenként változóan 30–50 év közöttiek tartoznak ide) jellemzője a „csoportos félnyelvűség”, vagyis olyan nyelvi helyzet, amelyben a csoport egyes tagjai már elkezdtek elhagyni anyanyelvüket, és szívesebben beszélnek oroszul, a csoport más tagjai pedig még nem tudnak elég jól oroszul. E csoporton belül is akadozik a normális kommunikáció, a többi nemzedékkel való kommunikálásról már nem is beszélve, következképpen a gyermekeik sem részesülnek normális nyelvi nevelésben. Kulturális vonatkozásban is hibrid ez az „átmeneti nemzedék”: hagyományos kultúráját jórészt már elveszítette, az oroszot pedig még nem sajátította el megfelelő fokon. A hagyományos kulturális értékeket ez a nemzedék már nem adja tovább.

Maga az a tény, hogy kisebb népek saját nyelvükről a kétnyelvűség stádiumán keresztül áttérnek a nagyobb lélekszámú nép nyelvére, meglehetősen megszokott jelenség, a világ több száz népe halad ezen az úton. Ha ez a folyamat nem túl gyorsan megy végbe, és ráadásul hozzáértő szociális és nyelvi politika kíséri, akkor nagyobb megrázkódtatás nélkül zajlik le. A kétnyelvű közösségek számára az átmeneti norma a funkcionális kétnyelvűség lehetne, amikor az anyanyelvet a köznapi érintkezés, a hagyományos gazdasági tevékenység, ritkábban az iskolai oktatás nyelvének tekintik, az oroszot vagy a jakutot pedig az adott közösségen kívüli világgal való kapcsolattartásban használják. Sajnos azonban a vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a nyelvi helyzet változásának fő tendenciája az orosz Északon nem az egynyelvűségből a funkcionális két- vagy többnyelvűségbe való zökkenőmentes átmenet, majd újból a (most már orosz vagy más alapú) egynyelvűség kialakulása, hanem az, hogy az orosz a kétnyelvűség stádiumának kihagyásával szorítja ki mindenütt az őshonos nyelveket, ami komoly szociokulturális és pszichológiai következményekkel jár az északi kis nyelvek beszélőire, különösen a 40–50 évesekre nézve.

A nyelvi közösség felbomlása nem csak életkori ismérvek alapján folyik. A nyelvismeret foka sok más paraméterrel is összefügg. Ilyenek például az etnikum lélekszáma, a gazdasági tevékenység jellege (hagyományos vagy nem hagyományos), a lakott helyek földrajzi fekvése stb. Az iskolai oktatás jelenlegi formájában alig játszik szerepet a kis északi nyelvek fennmaradásában. Kevés a tanító, s akik a foglalkozásokat tartják, többnyire olyan fiatal emberek, akik már maguk sem ismerik elég jól anyanyelvüket. Reménytelenül elavult e nyelvek iskolai oktatásának módszertana is: úgy próbálják még most is – ábécéskönyvből – tanítani a gyerekeket, mint a 30-as években, amikor még mindenkinek valóban ez volt az anyanyelve.

A szerzők szerint téves az a nézet, hogy az iskola önmagában képes „megmenteni” az őshonos lakosság nyelvét akkor is, ha a szülők már nem beszélnek gyermekeikkel otthon ezen a nyelven. Az iskola ilyen irányú erőfeszítései ellenére e programoktól legfeljebb csak az várható el, hogy a gyermekeknek lesz valamiféle elképzelése őseik nyelvéről, megőrzik annak emlékét. Az iskola azonban a nyelvhasználat továbbörökítésében nem pótolhatja a családot.

Zoltán András

A lengyel–cseh–szlovák határvidék nyelvi problémái

Greń, Zbigniew: *Z problematyki językowej pogranicza polsko-czesko-słowackiego. = Z polskich studiów slawistycznych, seria IX, Językoznawstwo. Warszawa, 1998. 95–101. p.*

Az egykori sziléziai Tescheni Hercegség területét ma az Olza folyó mentén kettévágja a cseh–lengyel államhatár, amely a régió székhelyét is kettészeli (*Cieszyn – Český Tešín*; a továbbiakban a cseh és lengyel szempontból semleges, a magyarban hagyományosnak tekinthető német Teschen névváltozatot használjuk). Az alább ismertetett tanulmány egy 1996-ban végzett kérdőíves felmérésen alapul, amely az összes általános iskola 7–8. osztályos tanulóira terjedt ki. A régió lengyel oldalán mintegy 1700, a cseh oldalon mintegy 300 kérdőívet dolgoztak fel. Összehasonlításként kikérdeztek mintegy 100 felnőttet is.

A jelenkori változások történelmi gyökereiről elmondható, hogy a tescheni régió két, illetve délen három szoros rokonságban lévő és tipológiailag is egymáshoz közeli nyelv határvidékét alkotja. A régió nyelvjárásai a határ mindkét oldalán a lengyel nyelvterülethez tartoznak, de mint határterületi nyelvjárások, évszázadok óta intenzív idegen hatásoknak vannak kitéve.

A nyelvi újítások legfontosabb forrása, illetve a nyelvjárási alakváltozatok közötti választásban az igazodási pont a cseh nyelv volt. A cseh hatásnak a jellege kettős. A tescheni lengyel nyelvjárásokra hatott a cseh irodalmi nyelv, egyrészt az iskola közvetítésével, másrészt mint hivatalos nyelv, amelyen mind a falusi, mind a városi lakosság a hatóságokkal érintkezett. A levéltári anyag felületes átnézése is azt bizonyítja, hogy a cseh nyelv a némettel egyidejűleg is betöltötte a hivatalos nyelv szerepét. A két nyelv közül a helyi lakosság természetesen a csehet tekintette érthetőbbnek és közelebbinek. Ugyanakkor egészen a XX. század elejéig hatott a cseh nyelv a tescheni lengyel nyelvjárásokra nyelvjárásain keresztül is. Ez a hatás kölcsönös volt: a szomszédos morva nyelvjáróterület által közvetített cseh típusú jellegzetességek és egyes lexémák mélyen benyúlnak a sziléziai lengyel nyelvjárásokba, lengyel típusúak pedig a morva nyelvjáróterület belsejébe is behatoltak.

Kettős volt a szlovák hatás jellege is, de csak a régió déli peremén. Itt egyrészt érzékelhető a szlovák nyelvjárások közvetlen hatása, másrészt – s ez már az egész régiót érinti – szlovacizmusok mélyen behatoltak a Tescheni Hercegség hegyvidéki lengyel nyelvjárásaiba az úgynevezett vlach pásztorkodás szokásával együtt.

A tescheni lengyel nyelvjárásokra – a többi sziléziai nyelvjáráshoz hasonlóan – a középkor óta hatott a német nyelv is a falusi és városi német telepések útján. A német hatás adminisztratív hatásra erősödött: kiszorította a csehet a hivatalokból, a kereskedelemből, majd az iparból is. Ezekben a területeken a germanizmusok nem csak az írott cseh vagy lengyel nyelvben, hanem a nyelvjárásokban is meghonosodtak (*ajzynbaner* 'vasutas', *ancug* 'öltöny', *banhof* 'pályaudvar', *biglowac* 'vasal', *brymza* 'fék' stb.).

A hivatalos (főleg a hivatali) érintkezésben a XIX. század előtt a cseh és a német nyelv konkurált egymással, a nem hivatalos érintkezésben a lengyel nyelvjárást használták. Ezért számos polonizmust találunk az olyan hivatali ügyiratokban is, amelyeket a hivatalos nyelv(ek)et nem kellően ismerő helyi lakosok írtak. A XVIII. század végétől kezdve, de főleg a XIX. század második felében

hivatalos nyelvvé lépett elő a lengyel irodalmi nyelv is, amely érthető módon kezdetben a „régí” hivatalos nyelvek – a cseh és a német – erős hatása alatt állt ezen a vidéken.

A XIX. és a XX. század fordulóján az egész összefüggő tescheni lengyel nyelvterületen a lengyel irodalmi nyelv lett a hivatalos nyelv. Ennek ismerete az iskolahálózattól és a beszélők iskolázottságától függően változott.

A terület felosztása (1920) után a nyelvi helyzet is eltérő lett a határ két oldalán. A lengyel oldalon diglosszia alakult ki: ugyanazon a területen a nyelvhasználati szituációtól függően vagy a helyi lengyel nyelvjárást, vagy a lengyel irodalmi nyelvet használják. Az akkor Csehszlovákiához csatolt Olzán túli részeken a helyi lengyel nyelvjárás és a lengyel irodalmi nyelv mellett hivatalos nyelvként megjelent a cseh is. Idővel elkerülhetetlenné vált, hogy ugyanaz a beszélő (ha meg kívánta őrizni lengyeliségét), három kódot használjon: a lengyel nyelvjárást, a lengyel irodalmi nyelvet (iskola, sajtó stb.) és a cseh irodalmi nyelvet (pl. a katonaságnál, a hivatalokban, az igazságszolgáltatásban). Felmerült természetesen a három kódból álló rendszer két kódból állóvá egyszerűsödésének a lehetősége, vagyis a lengyel irodalmi nyelv kiiktatása. Ilyenkor a helyi lengyel nyelvjárás mellett csak a cseh irodalmi nyelvet sajátítja el a beszélő, ami rendszerint cseh kulturális – és vele együtt nemzetiségi – orientációt is jelent. A régió felosztása után a nyelvi helyzet belső feltételei a határ két oldalán hasonlóak maradtak: itt is, ott is tapasztalható a hivatalos nyelv erőteljes hatása a nyelvjárásra. Az Olza cseh oldalán a cseh nyelv grammatikai rendszere és szókincse hatott, a folyó lengyel oldalán pedig a lengyel irodalmi nyelv. A nyelvi helyzet külső feltételei azonban a határ két oldalán nagyban különböznek. A cseh oldalon a hivatalos nyelv (vagy az első hivatalos nyelv) megválasztása egyúttal nemzetiség választását is jelenti: ha valaki első vagy egyetlen hivatalos nyelvként a csehet sajátítja el, akkor cseh nemzetiségű lesz, ha viszont a lengyelt tanulja első hivatalos nyelvként, akkor lengyelnek tartja magát. A határ lengyel oldalán ilyen dilemma nincs.

A felmérés eredményei azt mutatják, hogy a határ mindkét oldalán olyan erős az irodalmi nyelv hatása, hogy az gyakran a nyelvjárás eltűnéséhez vezet. A nyelvi helyzet egyetlen kódra – a hivatalos irodalmi nyelvre – való egyszerűsödése a cseh oldalon lengyel szempontból veszteség, mivel ott a lengyel nyelvjárást a cseh irodalmi nyelv váltja fel, ami a gyakorlatban egyúttal nemzetiségi szempontból való elcsehesedést is jelent.

Az összehasonlíthatóság érdekében három csoportra osztották az informátorokat: 1. a nyelvjárást jól őrző egyének a határ mindkét oldalán; 2. a nyelvjárást gyengén őrző egyének, akik úton vannak a rendszer egyetlen kódra való egyszerűsítése felé, amely a lengyel oldalon a lengyel, a cseh oldalon a cseh irodalmi nyelv; 3. a nyelvjárást egyáltalán nem ismerő egyének, akiknek immár egyetlen kódjuk a lengyel oldalon a lengyel, a cseh oldalon a cseh irodalmi nyelv.

Az első csoportban az a lényeges különbség tapasztalható a határ két oldalán, hogy a cseh oldalon a lengyel iskola és ezzel a lengyel kulturális orientáció választása automatikusan maga után vonja a nyelvjárás akceptálását és pozitív megítélését. A határ lengyel oldalán a nyelvjárás ismerete korántsem jelenti annak elfogadását, sőt éppen ellenkezőleg – egyre gyakrabban szégyenérzettel párosul.

A második csoportba tartozók minden helyzetben igyekeznek kerülni a nyelvjárás használatát, a határ egyik oldalán a lengyel, a másikon a cseh irodalmi nyelven igyekeznek beszélni. Az első két csoport között nincs éles határ.

A harmadik csoportot az egynyelvű egyének alkotják, akik csak a cseh vagy a lengyel irodalmi nyelvet ismerik. Ezek vagy más vidékekről települtek ide, vagy olyan őshonos lakosok leszármazottai, akik már az előző nemzedékben elhagyták a nyelvjárást. Mivel az irodalmi nyelvet már mindenütt széles körben ismerik, ráadásul egymáshoz nagyon hasonló nyelvi rendszerekről van szó, ezek az emberek nem kényszerülnek arra, hogy elsajátítsák a nyelvjárást.

Az első csoport eltűnése prognosztizálható. A lengyel oldalon ez ugyanolyan tempóban zajlik, mint a lengyel nyelvterület más vidékein. A cseh oldalon a nyelvjárás elhagyása az esetek többségében nem a lengyel, hanem a cseh irodalmi nyelv javára történik, s így rendszerint nemzetiségváltással is jár.

Zoltán András

A protestantizmus szerepe a fehérorosz nemzeti tudat kialakulásában

*Nasevič, Űryj: Rol¼ prap¼stanyzmu ű jam¼rxavn¼¼br¼¼n¼aj samasv¼domasci belarus¼u u drugoj palove
XVI – pa¼atku XVII st. = ¼arkasava, Dz¼¼ana (r¼¼d.).
Hrysc¼¼n¼stva¼¼ belaruska¼¼ kul¼tura. M¼n¼sk, Belarus¼¼ Kn¼¼g¼zbor, 2001
(= Belarus¼¼ka – Albaruthenica 18). 187–189. p.*

A 2000-ben Minszkben megrendezett 3. nemzetközi alborutenisztikai kongresszusnak a kereszténység és a fehérorosz kultúra kapcsolatát tárgyaló előadásait tartalmazó kötetben látott napvilágot az alábbi tanulmány, amely a XVI. század második felében és a XVII. század elején vizsgálja protestantizmus szerepét a fehérorosz nemzeti tudat kialakulásában.

A reformáció Európa-szerte a nemzeti nyelvű Biblia-fordítások révén a nemzeti nyelvű művelődés fellendülését és a nemzeti tudat erősödését hozta magával. A fehérorosznál mindez azonban másként történt. A reformáció itt nemcsak hogy nem erősítette a fehérorosz nemzeti tudatot, hanem éppen ellenkezőleg, elősegítette a fehérorosz lakosság egyes rétegeinek ellengyelesedését. A lengyel nyelv nem csak az új eszmék hirdetésének az eszköze volt, hanem megerősödött a társadalmi presztízse is. Nagyban hozzájárult ehhez az új vallási irányzat könyvkiadási tevékenysége. A protestáns nyomdákban nemcsak vallásos, hanem világi irodalom is nagy mennyiségben került ki, mégpedig nagyrészt lengyel nyelven. Symon Budny és Vasil' Cjapinski fehérorosz nyelvű katekizmus, illetve evangéliumfordítása csak csepp volt a lengyel nyelvű kiadványok tengerében.

A protestánsok által alapított iskolák is a lengyel nyelvet terjesztették. A szlucki kálvinista iskolában a görög és a latin mellett a lengyel nyelvet tanították. Hasonló volt a helyzet az antitrinitárius iskolákban is.

Nagy veszteséget jelentett a fehérorosz nemzeti tudat szempontjából az is, hogy a reformáció hívőül szegődött egykor ortodox fehérorosz nemesek és mágnások az ellenreformáció során többnyire katolizáltak, márpedig a katolikus egyház hagyományosan a lengyel nyelv és a lengyel nemzeti tudat hordozója volt a Litván Nagyfejedelemség fehérorosz vidékein.

A Litván Nagyfejedelemségben a mágnásoknak volt módjuk elsősorban külföldön tanulni, ők támogatták elsősorban a reformáció terjesztését. Megfelelően képzett prédikátorokat azonban megintcsak Lengyelországból tudtak ehhez hozatni, akik lelkipásztori, oktató és könyvkiadói tevékenységükben a lengyel nyelvet használták, amelyet akkor a fehérorosz nemesség és polgárság ismert már annyira, hogy a fehéroroszra való áttérés ne legyen nélkülözhetetlen.

Végeredményben a protestantizmus nem volt pozitív hatással a fehérorosz etnikai öntudat alakulására elsősorban azért, mert az új vallási irányzat terjesztése lengyel nyelven folyt. Éppen a protestantizmus terjedése indította el azt a folyamatot, amely a helyi fehérorosz elit totális ellengyelesedéséhez vezetett.

Zoltán András

Az ortodox egyház helyzete Kelet- és Délkelet-Európában

Geier, Wolfgang: Zur gegenwertiger Lage orthodoxer Kirchen in Ost- und Südosteuropa. = Österreichische Osthefte, 2000. I. H. 5–21. p.

A 90-es években drámai változások mentek végbe Európában. A volt Szovjetunió területén függetlenné vált nemzetállamokban: Fehéroroszországban, Ukrajnában, Moldovában, az Orosz Föderációban – valamint Romániában, Bulgáriában, Jugoszláviában, Makedóniában átalakult a politikai élet szervezete, de a vallási közösségek, egyházak szervezete is.

1989-ben a Szovjetunióban megtartott népszavazás feladataként tűzte ki az etnikai és vallási hovatartozás felmérését, a statisztikai adatfelvétel és a becslés eszközeivel. A vallási közösségek, egyházak által kiadott statisztikák, publikációk nem szolgáltattak hiteles, elégséges adatokat. Nem is lehettek hitelesek a felmérések, hiszen a megkérdezettek a megtorlás, politikai üldözés miatti félelmükben nem a valóságnak megfelelően válaszoltak a kérdésekre, sok adatot elhallgattak. Így az egyházak belső helyzetéről, a hitéletéről nem készült megbízható leírás.

Általános problémák és konfliktusok

1. A keleti blokk összeomlása világnézeti-ideológiai változásokkal járt. Tartósan, folyamatosan átalakult a szociális helyzet és a kulturális élet. A több mint hét évtized alatt kialakult társadalom szerkezetének ellentmondásait, különböző etnikai, kulturális és szociális sajátosságait nehezen oldja az azóta eltelt idő. Fokozottan érvényes ez az ortodox egyházakra: ezek mindig is nemzeti egyházak voltak, azok most is, sorsuk az államétól elválaszthatatlan. Érvényes ez a kommunista párt uralmának évtizedeire is.
2. A keleti ortodox egyházak lelki életre koncentráltak, a papi személyek túlnyomó többsége községekben, kolostorokban elvonultan élt, kezdettől fogva csak lelkileg szemlélve a világi tevékenységet. A kommunista pártok uralma alatt magatartásukat a túlélés reménye motiválta. Kapcsolattartásuk Isztambullal (Konstantinápolyal), a görög-ortodox patriarchátussal nehézkes volt. Az elszigeteltségen az Európán kívüli ortodox egyházak sem tudtak segíteni. Sok szemrehányás érte az ortodox egyházakat, hogy behódolnak a kommunista párt- és állami vezetésnek.
3. Kelet- és Délkelet-Európában az emberek új morális élettartalmat keresnek a vallásban, újra felfedezve annak értékeit. A régi állami és pártvezetők képmutató módon viselkednek: régen figyelték, besúgták a vallásos embereket, külső, formális kapcsolatban voltak az egyházzal, papi személyeket is beszerveztek besúgónak, most – formálisan vallásosak, vagy valóságosan is visszatértek vallásukhoz, egyházukhoz. Megfigyelők ezt a jelenséget „új vallásosság”-nak, „új pogányság”-nak is nevezik.
4. A kommunista, posztkommunista hatalom tehát felhasználta az egyházakat, a papokat saját céljaira, az emberek megfigyelésére, szükségására. E papok kiváltságok, jó pénz fejében biztosították a külsőségeket, a dekorációt, a demokrácia látszatát, megkönnyítették a kommunisták számára a hatalom gyakorlását, az állam vezetését. A kommunista állam pedig segített az ortodoxiának a „nem hagyományos” egyházak (katolikusok, protestánsok) és az ezekkel kapcsolatban álló etnikai csoportok elleni harcban.

5. Az európai zsidóságnak a német nemzetiszocializmus és a kollaboráns rezsimek általi megsemmisítése a bűnösség kérdése körüli vitákhoz vezetett. A keleti blokk összeomlása után ezek során latens és virulens anti-judaizmus alakult ki az Orosz Föderációban.

Az egykori Szovjetunióban, a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig az utódállamokban 25–30 millió orosz él kisebbségként. Az orosz hivatalos álláspont szerint őket az utódállamok kormányai diszkriminálják és elnyomják. A kisebbségvédelmet biztosítani kell, ebben az ortodox egyháznak is szerepe lehet. Lengyelországban a 90-es évektől „repolonizáció”, „rekatolizáció” zajlik, s ezt az ottani ukrán kisebbség sérelmezi; Kelet-Szlovákia, Észak-Magyarország (?), Észak-Románia ukránjai is kifogásolják eme országok szemléletét, a kormányok kisebbségi politikáját.

Az Orosz Föderációban, Bulgáriában, Makedóniában, Bosznia-Hercegovinában a muszlim népesség etnikai kisebbségben vagy többségben él. Együttélésük a nem muszlim népességgel sohasem volt felhőtlen. 1984–1985-ben Bulgária a török, pomák vagy más származású állampolgárait törvény által „bulgarizálta”. A régi rendszer összeomlásával felgyorsult az oszmán, muszlim érdekek érvényesülése. Albániában etnikai, vallási probléma olyan értelemben nem létezik, hogy a népesség nagy része nem tartozik semmiféle vallási közösséghez. Enver Hodzsa 1961-ben Albániát a „világ első ateista államává” nyilvánította. A kommunista rendszer összeomlása után „albán-muszlim” többségi lakosság alakult ki.

Az ortodox egyház Oroszország ázsiai részein nemigen tudott a lakosságra – az iszlám hatása miatt – befolyást gyakorolni.

6. A 8–9. század, az egyházszakadás óta harc folyt Róma és Bizánc között a „szláv lekekért”. Oroszország, Moszkva szerint egyedül és kizárólag az orosz ortodox egyház terjesztheti, hirdetheti az igét. Az ortodox egyház nem válhatott a kijevi nagyhercegek egyházává, akiknek uralma alatt Rusz kereszténnyé vált. Azóta állandóan a küzdelem az ortodox és a keresztény egyházak között.

A bolgár ortodox egyház belső szervezeti problémákkal küzd: 1992 óta harc, rivalizálás folyik a főpapok között a hataloméért.

Ukrajnában az ortodox egyház közös történelmet írt Oroszországgal. Rusz kereszténnyé válása óta (988) ukrán nemzeti mozgalmak indulnak, az ukránok Oroszországtól függetlenedni kívánnak, önálló ukrán nemzetállamot akarnak.

Romániában etnikai-nyelvi, kulturális-politikai különbségek, ellentétek osztják meg a lakosságot. Ellentét van az egyházak között is.

Szerbiában pedig az ortodox vallás államvallásnak tekinthető.

Tarján Miklós

A szlovák múzeumok ezredfordulós kiállítása

Kučera, Matúš: Slovensko a Slováci – ich cesta dejinami. = Slovenské pohľady, 2001. 7–8. no. 128–147. p.

A szlovák múzeumok közössége a *Történelem útján* címen nagyszabású kiállítást rendezett az ezredforduló alkalmából. A kiállítás rendezői a szlovák ember mindennapi életének bemutatására koncentrálnak. Referált szerzőnk az ott látottakat olyaténképpen kommentálja, hogy tulajdonképpen szlovák szempontú hungarus történetet („uhorské dejiny”) – mondhatjuk stiláris értékeit tekintve – mesél el. A közös és egységes fonatú

történelemből csupán a felvilágosodás táján válik ki és válik mind meghatározóbbá a szlovák nemzeté válás témája.

Néhány kiemelésre méltó mozzanat a szerző mondanivalójából: „... felettébb nehéz eldönteni a kérdést, hogy valójában mikor is népesítettük be Szlovákiánkat. Fokozatos és rétegződő folyamat volt ez. Ha az ún. 2–3. évszázadra datált eperjesi kultúra már az őseinké lett volna, akkor azóta vagyunk itt. Ha azonban ez mindössze dunamenti avagy prágai típusú kultúra, ... akkor az 5. század óta. Jól tájékozódott bizánci krónikások és irodalmárok 512 körül már mindenképpen itt találnak minket.” „Az országot senki nem ajándékozta nekünk mint „galamblelkű népnek”. Akárcsak az új Európa többi kortárs építői, annak rendje-módja szerint megharcoltunk érte.”

A szerző, miután elmesélte a Nagy-Morávia-történet szlovák verzióját, a magyarok honfoglalásával és a hungarus állam kezdeteivel foglalkozik: „Szlovákia és a szlovákság teljes mértékben vállalja a hungarus állam örökségét. Ott állt létrejötténél, sőt: Nyitra városa lett ennek az államnak második legfontosabb központja. Itt székelték a trón várományosai.”

„Mi a hungarus állam történetéhez és kultúrájához tartozunk, bár mindezt továbbra is kevésbé vesszük tudomásul, és bár egyesek, köztük a szlovák oldalon állók is, gyakran kiűzték bennünket ebből az örökségből, s ezáltal meg is fosztottak jelentős részétől.”

A 12–13. századi fejlődésben a mindinkább számottevő „polgárság is multietnikus és multikulturális közösségként differenciálódik.”

Szerzőnk tulajdonképpen Csák Máté „földjét” sem fogadja el a régebbi szlovák történetírás által oly szívesen hangoztatott politikai egységnek, a szlovákság és Szlovákia emancipálódását ígérő lehetőségeknek.

Noha a nyelvi kérdés esetenként (pl. Zsolnán a 14. sz. végén és a huszitizmus hatására) felmerül, igazában csak a „török világ” (benne a mai Szlovákia területe nagy szerepet játszott) elmúltával, a nemesi felkelések okozta politikai-gazdasági pangások leküzdése nyomán, gyakorlatilag Mária Terézia és II. József uralkodása alatt kezd az érdeklődés homlokterébe kerülni.

A Bernolák-féle irodalmi nyelvi kísérlet után a Štúr által szorgalmazott közép-szlovák nyelvjárásból alakul ki a szlovákok mindmáig érvényes irodalmi nyelve (1843. február 14.). Ezáltal nem csupán a Bernolák-féle kísérlet bukik meg, hanem Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik javaslata is, miszerint a szlovákoknak a cseh irodalmi nyelvet kell átvenniük. (Štúr tettét egyébként a cseh értelmiség egy része árulásnak tartotta, mondván „kellett nektek a kocsisok nyelve irodalmi nyelvként”, s ez aztán az 1848/49-es szlovák–cseh kapcsolatokban is érezte negatív hatását.)

Štúr különben háromfrontos harcot vív. Egyrészt védi, terjeszti az új irodalmi nyelvet, másrészt szembeszáll a magyarosítási törekvésekkel, harmadrészt mindezt összeköti a szlovákság szociális helyzete javításának igényével.

A magyar forradalom és szabadságharc utáni szlovák emancipálódási eredmények (három szlovák gimnázium létesítése, a Matica slovenská megalapítása, ami az evangélikus és a katolikus „szlovákok” között törekeny békét teremt) a kiegyezést követően sorra-rendre érvényüket veszítik, és a szlovák nemzet – mintegy – a „nemzethalál” felé közeledik. Ebből látszik kiútnak a csehekkel való szövetségzés. A vele kapcsolatos eufóriát „az új alkotmány elfogadása után követte az első kijózanodás. Benne majdnem ugyanazt találtuk, mint amit egyszer már módunk volt átélni. A szlovák nemzet megszűnt. Az alkotmány csak egyetlen nemzetet ismert, a csehszlovákokat. A politikai reprezentáció visszatért ahhoz, ami már benne volt a régi magyarosítási programban: egy nemzet, egy állam. Ez mélységes tévedés volt. A szlovákok ezen felül mindebben a jellemes T. G. Masaryk áru-

lását is átélték. Az ő apja szlovák volt, kopcsényi kocsis, akiről maga Masaryk mondta, hogy csehül egyetlen szót sem tanult meg... Ennek ellenére árulta el a szlovákokat és őszinte barátságunkat. Ezzel az új köztársaság alapjait aláaknázták. Az idő igazolta ezt a prognózist, a robbanás be is következett.”

A szerző úgy véli, hogy a lakosság, hisz már annyi mindent mondtak neki a történések, nem hisz a történelemben, hanem csak családi és saját tapasztalatait fogadja el igazságnak, ami azért korántsem biztos alapja egy nemzet azonosságtudatának. Ez a „póztalan” kiállítás, amely egyaránt mellőzi a „kuruc és labanc” történések más és más előjelű túlzásait kifejező rendezést, remélhetőleg tesz egy lépést a józan történelemszemlélet kialakítása felé.

Futala Tibor

Dicsértessék a Jézus Krisztus! Örülnek-e a vendégnek?

*Alojzie, Stantić: A Bunyevácok lakodalmi szokásai. + Raj Rozália – Nagy István:
A menyasszony és a vőlegény lakodalmi öltözetének változásai a vajdasági magyarság körében. =
Létünk, 31. évf. 2001. 1–2. sz. 128–132. p. + 133–139. p.*

Az esküvőhöz, mint minden társadalomban az egyik legfontosabb eseményhez, gazdag hagyományok fűződnek. Így van ez a bunyevácoknál is. Miután a tágas bácskai rónaságra érkeztek, földműveléssel foglalkoztak. A bunyevác földművesek előtt a 19. sz. második felében nyílt meg a gazdagodás lehetősége terményeik eladásával, miután Szabadka bekapcsolódott a Szeged – Gombos-járáttal az Európa-vasúthálózatba.

A szülők gondosan ügyeltek arra, hogy birtokaik növelését szem előtt tartva kötessenek a házasságok. Az idősebbek azt tartották, nem lehet a fiatalokra bízni a párválasztást, mert elvakítja őket a szerelem, s nem látnak meg olyan apróságokat, amelyek később megkeseríthetik a házaseletet. Nagy figyelemmel választottak feleséget a legénynek a szülők, főként, ha gazdag fiúról volt szó. Azon voltak, hogy vagyonuknak és tekintélyüknek megfelelő párt találjanak a gyerekek számára. De nem elégedtek meg ennyivel: fontos volt az is, hogy nemes lelkű legyen a kiszemelt leány, egészséges, erős, jó háziasszony és jó gazdasszony.

Ha a legény más környékről kívánt házasodni, s a szülők nem tudtak mindent a lányról, a közvetítőasszonyhoz fordultak, aki titokban megszerzett minden szükséges tudnivalót a leányról. Ha meg voltak elégedve a jövődöbeli menyükről és családjáról hallottakkal, elhatározták, hogy pálinkát küldenek neki.

A pálinkásasszonyok azok a fiatalasszonyok voltak, akik elvitték a lányos házhoz a selyemmel bevont és virággal ékesített dobozba csomagolt pálinkát (rozalija). Ezt a szokást sokáig megőrizték, egészen a második világháború utánig, főleg tanyán. Pálinkát városban is küldtek, de kevésbé ünnepélyesen és gyakran gyalog vitték.

Általában két fiatalasszony volt a pálinkásasszony, illetve ha a legénynek volt nővére, akkor mindig ő volt az egyik. A pálinkát ünnepelőbe öltözve feldíszített szekéren vagy hintón vitték, parádéskocsis kíséretében. Az egyik menyecske tartotta a díszes csomagolású pálinkát, a másik aranyfonállal hímzett selyemkendőt tartott, melyet szintén díszes dobozba csomagoltak. Néhol arany dukátokat is vittek ajándékba a leánynak. A kendő mellé alma is járt.

Noha a pálinkásasszonyok jöveleteit nem jelentették be, a széles rónaságon jól látszott merre tart a díszes menet. Az eladólány házánál a legfiatalabb családtag nyitotta a kaput, majd a ház asszonya a családtagokkal együtt a vendégek elé sietett. Vitt magával egy kis székét is, hogy a kocsiról a pálinkásasszonyok könnyebben leszállhassanak. Ez külön megtiszteltetésnek számított. Dicsértessék a Jézus Krisztus! Örülnek-e a vendégeknek? Mindörökké, Ámen – hangzott a felelet. Ki ne örülne a jó vendégnek? Jöjjenek be! A házigazdák csak röviden köszöntötték a vendégeket az udvaron. Mindaz, amit mondani kellett, bent, a szobában hangzott el. Mindannyian tettették magukat, hogy nem tudják a váratlan látogatás okát, jöllehet általában már várták a látogatókat. Miután asztalhoz ültek, a pálinkásasszonyok (pakijare) elmondták jöveletük célját, többnyire kötött párbeszédés formában. Elmondták egymásnak, kinek mi je van, és ki mit fog örökölni, azután a pálinkásasszonyok szedelőzködtek és indultak. Mint váratlan vendégnek nem illet sokáig maradni, és a szülőknek is időt kellett hagyni, hogy elfogadják-e a pálinkát vagy visszaküldik. Ha úgy határoztak, hogy nem fogadják el, már másnap visszaküldték valakivel, a kendővel és a többi ajándékkal együtt. Ha viszont elfogadták, egy megbízható személlyel megüzenték a fiú szüleinek.

Néhány nap múlva vendégségbe érkezett a jövendőbeli após és anyós, ezenkívül még 2-3 ember a szűkebb rokonságból, hogy áldomást igyanak a sikeres leánykérésre. Ünnepléses külsőségek között érkeztek, csakúgy mint a pálinkásasszonyok. Először megtárgyalták, hogy az após csináltatja a menyasszonyi ruhát, majd a legapróbb részletekig megvitatták a ruha tartozékait, és megbeszélték, hogy a menyegző napjára milyen ajándékokat készít az anya és a lány, amivel az apósát, anyósát, továbbá a komát, kománét, valamint a násznagyokat és a sógorokat, sógornőket megajándékozzák. Amikor mindent megbeszélték, behozták a rizaliját, odatették az asztalra, aztán behívták az eladó lányt, aki köszöntötte a vendégeket. Az idősebbeknek kezet csókolt, a fiatalabbakat arcon csókolt. Ezután az após átadta neki mindazt, amit a pálinkásasszonyok hoztak. Italozás közben a nászok megbeszélték az eljegyzés időpontját.

Régen a fiatal pár az eljegyzésen találkozott először. A leány az apósa által ajándékozott ruhában várta a vendégeket. Az eljegyzésre a legény és a leány szűkebb rokonsága volt hivatalos. Amikor mindenki összejött a szobában, a legény leánytestvére virágot és gyöngyöt tűzött a menyasszony hajába, a menyasszony pedig mind a lány-, mind a férfi vendégeket virággal díszítette. Ezután rázendítettek a zenészek, és a vendégsereg kólóba kapaszkodott. Vacsora után érkezett a vőlegény a barátaival és újabb zenészekkel. Az eljegyzési vigalom éjfélig vagy hajnalig tartott. Eljegyzés után a pár bejelentette magát a plébánosnál és a községházán. Ezután vasárnaponként, mise előtt a legény lánytestvére ment el a menyasszonyért, hogy együtt induljanak a templomba. Így volt ez városon, tanyán.

Viszont nem mindig történt így, mert csak Nagyfényesen és Tavankuton volt templom, s azok, akik messze laktak, szekérrel mentek a vasárnapi misére négy-öt gyerekekkel. Aki nem ért rá vasárnap templomba menni, az valamelyik út menti keresztnél végezte el az istentiszteletet.

A lakodalom szokásrendszerét, a népek házassági szokásait az etnográfia, a kulturális antropológia és a szociológia már a középkor óta vizsgálja. Raj Rozália és Nagy István tanulmánya a vajdasági magyar menyasszonyok és vőlegények lakodalmi öltözékének változásait követi nyomon. Vizsgálódásaik során a legrégebbi adatokat az 1800-as évek végéről, illetve az 1900-as évek elejéről sikerült felfedniük. Viseletkutatásuk összehasonlítható eredményei a kilenc vajdasági faluban (Doroszló, Gombos, Kupuszina, Torda, Magyaritabé, Brezdán, Debelyacsa, Bajmok, Bajsa) végzett kutatómunkájukon alapulnak.

Az idős adatközlők szinte valamennyien még ma is úgy tartják, hogy a lakodalom napján dől el a menyasszony sorsa. Hogy jóra fordul-e az élete vagy rosszra. Úgy tartják, hogy az esküvő napján a menyasszony a nap dísze, ezért a lakodalomban neki kell a legszébbnek lennie. Rokonsága mindent meg is tesz ennek érdekében. Ügyelnek a jó minőségű kelmére, de leginkább öltöztetéskor figyelnek minden apró részletre, ráncra és szalagra, hogy az kifogástalan legyen minden oldalról, így sugallva a menyasszony jövőendő életének alakulását, hogy szerencséiben, boldogságban, jólétben legyen bőven része.

A menyasszonyi viseletet meghatározta az időpont, az évszak, ugyanakkor kifejezte a család társadalmi rangját, a gazdagságot, a kultúra változását, az egyház közösségbeli szerepét. Maga az öltözet formája az 1900-as évek kezdetén szinte valamennyi magyar közösség viseletén sok hasonlóságot mutat. Jellemző az ujjas, szoknya-kötény együttes, a több fehér, ünnepi, ráncos, keményített alszoknya és a szoknyák boka fölötti hosszúsága. Az alszoknyák alját lyukhímzés díszítette, mely a kivetkőzéshez közeledve egyre szélesedett. Kupuszinán azonban csak simán visszazegték az alszoknyák alját.

A gazdagon ráncolt felszoknya kelméje és színe – Gombos, Kupuszina, Bezdán kivételével – nem volt jellemző. Az említett három helyen mindig fehér színű volt, és kötény is tartozott hozzá. Kupuszinán a kötény is mindig fehér volt, míg máshol sötét színű selyem vagy bársony (sötétkék, bordó, sötétzöld, barna) is lehetett.

Más falvakban a menyasszonyi öltözet sötétebb színű értékes kelme, általában bársony vagy selyem. Az 1940-es években, amikor a hagyományörző közösségeken kívül már mindenhol fehér ruhát öltött magára a menyasszony, a bajmoki parasztmenyasszonyok őrizték meg a fekete vagy sötétkék bársonyruha viseletét, de már kötény nélkül.

A felsőtestre mindenütt ujjas került. Ennek szabása és díszítése sok hasonlóságot mutatott abban az időben. A szoknyához hasonló rangos, de attól elütő színű kelméből készült. Gyakran fehér színű kelméből varrták. Doroszlón általában, később Gomboson, Kupuszinán esetenként a Mária-lányok fehérben, Mária-lány öltözetükben esküdtek.

Az 1930-as évektől kezd a paraszti viselet háttérbe szorulni, így a menyasszonyi öltözet is változik, polgáriasodik. Elsőként a blúzokon mutatkozik a polgári szabás és díszítés, majd az egész öltözet átalakul. A három hagyományörző községben az általánosan viselt ujjasfélék sajátos, koronkénti darabjainak szabása és díszítésmódja (mici, tüledáló, slamposblúz, testállblúz, angolblúz) nem változott meg a menyasszonyi öltözet esetében sem egészen 1960-ig, a kivetkőzésig. A blúzfélék között volt bizonyos rangkülönbség, mert slamposblúz vagy angolblúz sohasem készült menyasszonyi öltözéknek. Télen selyem vállkendőt viseltek, díszesen csomózott rojtokkal, később az 1950-es évektől fehér berliner vállkendőt vettek föl hidegben a parasztmenyasszonyok.

A menyasszony lábán minden esetben fehér harisnyát és pántos fekete bőrcipőt viselt, Kupuszina kivételével, ahol kék színű harisnyát hordtak.

Az 1930-as években Bajsán, Tordán, Ittabén a lakodalmas násznép között még igen sok ráncos szoknyás leány és asszony volt, de a menyasszonyok már polgári öltözetet, egyberuhát viseltek. Bezdánban ebben az időben még hagyományos paraszti öltözetet viselt a menyasszony, de a szoknya már rövidült (fél lábszárig ért), és kevesebb alszoknyával hordták. A cipője is lehetett fehér, ami már a mesterlányok viseletére volt jellemző.

Külön említést érdemelnek a menyasszonyi öltözékek kiegészítői és a hajviseletek. Amíg színes, értékes kelméből készült az öltözet, Doroszlón tarka selyemkendőt kötöttek a menyasszony vállára, Kupuszinán pedig a fekete ujjas alá kötötték a selyemkendőt, gyakran többet is úgy, hogy annak díszes selyemrojtos sarkai hátul egymás fölött kivirítsanak.

A hagyományörző falvakban hozzáértő középkorú asszonyok végezték a fésülést. A haját hátrafésülték, egy ágra fonták. Doroszlón a halánték táján a haját kipödörték, és a

fonatok kezdetéhez alul, a fonat vége táján pedig felül széles fehér szalagot kötöttek. Kupuszinán nemcsak a fonat kezdetéhez, hanem a hosszú hajra sűrűn, szinte minden fonáshoz apró, piros masnikat kötöttek. Tordán az egy ágra font haj végére széles szalagból bokrot kötöttek. Bajmokon sütővassal bodorították, és köröcskébe lerakták a fejen körül a haját.

Az így elkészített fejre került a gyöngyökből, levelekből, virágokból készített menyasszonyi koszorú. Hátralé a tarkó fölé helyezték több faluban is az apró fehér művirágból készült szűzkoszorút. Doroszlón, Gomboson, Tordán, Bezdánon elmaradhatatlan volt a mellvirág. Ezeket a kellékeket a vőlegény bokrétaival együtt a századforduló táján, az esküvő után üveges faládikába helyezték, és a tiszta szobát díszítette egy életen át, hogy aztán az egykori menyasszony koporsójába helyezték. Doroszlón az a hiedelem járta, hogy a menyasszonyi koszorút tűzbe kell vetni, hogy többé senki se viselhesse, ne vegye el első viselőjének szerencsésjét, boldog legyen a házassága.

Ékszer is viseltek a menyasszonyok, egy vagy több gyöngysort, melynek színe is változott. A gyöngysor szalaggal kötődött hátul, amelyre egy vagy több piros, fehér, zöld vagy kék 5–6 cm széles szalagokat varrtak, és ez mint egy palást simul a ruháján körben, egészen a szoknya aljáig.

Miután éjfél körül lekerült a menyasszony fejről a koszorú, haját a legtöbb helyen kontyba tűzték, vagy a hajfonatát felcsavarták különböző segédeszközökre, és a fejére tették a főkötőt, fityulát. Idősebb nőrokon készítette el az új menyecske fejviseletét. „Főköttyűlta, fejire tette a kontyot, alája meg a sok gondot” – így mondták. Gomboson kendőt kötöttek a fityula tetejére, amit a násznép előtt az új asszony levetett, úgy táncolta a menyecsketáncát.

Az 1950-es évektől piros vagy pirosmintás kendővel kötötték hátra a menyecske fejét. A divatos frizurák miatt egyre gyakrabban fordul elő, hogy csak piros művirágot tűznek a menyecske hajába.

Szabadkán és környékén (Ada, Kanizsa, Horgos, Zenta) az utóbbi tíz évben az „operett-ruhába” (pipacsos mintával készült múmagyar) öltöztetett újmenyecske fejére pártát tesznek. A hagyományörző közösségekben, mint korábban, úgy ma is, a falura korábban jellemző öltözete van az újasszonynak.

Az 1930-as évektől Tordán, Bajsán, az 1940-es évektől Bezdánban, Ittabén, Bajmokon a menyecskeruha piros alapon fehér pettyes vagy apró mintás anyagból készült, puffos ujjú fehér blúzzal és köténnyel.

Noha a vőlegény éppoly ünnepeltje a napnak, mint a menyasszony, öltözkéire mégsem fordítanak akkora gondot. Az 1900-as évektől a fekete kalap, fehér ing, fekete zakó és nadrág együttest tartották a legünnepélyesebbnek a férfiak számára. A kalapra kerülhetett a menyasszonyéval azonos művirág koszorú, több fehér 5–6 cm széles szalaggal vagy anélkül. Zakójának felső zsebébe slingelt szélű zsebkendőt tettek, amit a menyasszony készített. Az ing gallérja többnyire kerekített, az ing eleje többsoros tűzéssel vagy gazdag hímzéssel díszített. Kupuszinán az ingujjra égszínkék szalagot kötöttek masnira, szemmelverés ellen. Doroszlón barna színű vőlegényi ruhát is találtak. Lábbeliként a vőlegények kemény, majd később puha szárú fekete csizmát viseltek, az 1960-as évektől azonban teljesen megszűnt a csizmaviselet.

Amikor a menyasszony áttöltözött, a vőlegény is viseletet váltott. Zakót nem minden esetben vett magára, nadrágja sűrű, zöld vagy barna is lehetett. Ingén ekkor lett láthatóvá a hímzés, mert gyakran csak pruszlikot viselt, erre tűzték a bokrétaját, Kupuszinán rúzsát. 1940-es évektől a bokrétaról eltűntek a hosszú szalagok, és kalapot sem volt kötelező ilyenkor viselni.

A korán polgárosodó falvakban az ünnepi viselet, így a menyasszonyi és vőlegényi öltözet is hamar városias lett. A mai lakodalmak viselete és szokásrendje tartalmaz ugyan ősi elemeket, de azok jó része tartalmukat és szerepüket veszítve, esetenként új értelmet nyerve részei az eseményeknek. Leegyszerűsödik, helyi, táji, népi sajátos jellegét veszti. Az események résztvevői a társadalmi szokásokban, öltözetben, dalban, zenében kerecsendő ősi elemek valódi tartalmát már nem ismerik.

Cholnoky Olga

Alkotók, akik nem ijednek meg a saját árnyékuktól (Dióhéjban a flamand kultúráról)

Holthof, Marc: Des créateurs qui n'ont pas froid aux yeux. = Le Monde diplomatique, 2001. 48. vol. 565. no.

Az elmúlt időszak egyik színházi sikere a flamand Arne Sierens által írt „Nem minden marokkói lop” című alkotás, amely társadalmi, faji problémákat feszeget belga, városi környezetben. Az előadást főként marokkói színészek játsszák, nagy sikerrel. A szerző – állítása szerint – maga is egy marokkói negyedben nőtt föl, ezért választotta a kényes témát. Sierens, Jan Lauwers a Needcompanyval, illetve Ivo Van Hove a Theatergroep d'Amsterdam élén képviselik a megújuló flamand színházat kamara léptékben.

Az elmúlt évtizedekben elsősorban a flamand táncszínház lett igazán sikeres (Anne-Theresa De Keersmaeker és iskolája Brüsszelben, vagy Wim Vandekeybus). Alig húsz éve egy brüsszeli rakparton, egy sátor alatt kezdte meg működését a Festival de théâtre international, kísérleti jelleggel, s ahol nemzetközi művészsereg nemzeti darabokat játszik, máig nagy sikerrel.

Ugyancsak húsz éve, hogy Frie Leysen irányítása alá került az Anvers-i konzervatórium, ő, valamint utódja, Jerry Aerts hozták létre a De Singel művészeti központot, ahol modern művészeti alkotásokat adnak elő, illetve mutatnak be.

Gand-ban, a Documenta 1991 igazgatója, Jan Hoet két éve nyitotta meg a kortárs művészet számára a Smak múzeumot. Saját provokatív hangulatú művein kívül Luc Tuymans, Raoul De Keyser, Panamarenko kompozíciói váltak ismertté. A flamand művészek sikere annak is köszönhető, hogy a műholdas TV-adások következtében ki tudtak lépni régi komplexusukból, a provincializmusból. A külföldi avantgarde is inspirálja őket.

A flamand zenészek világhírűek a régi zene előadásában. G. Leonhardt, N. Harnoncourt után elég, ha a Kuijken fivérek, vagy Jos Van Immerseel, Paul Van Nevel, Philippe Herreweghe nevét említjük.

Az irodalom vagy a filmművészet terén nem könnyű hasonló névsort felállítani flamand alkotókból. A flamand filmipart még mindig a gazdaság támogatja és nem a kulturális minisztérium. A flamand irodalom képviselői nemigen tudják felülmúlni a nagy öreg, Hugo Claus írásait. Továbbra is a jó esetben múltba tekintő romanticizmus, illetve nacionalizmus jellemzi őket.

Száz évvel ezelőtt a flamand progresszió egyik képviselője, August Vermeylen, történelmi jelentőségű mondatot fogalmazott meg: „Flamandok akarunk lenni, hogy európaiak lehessünk.” Egy évszázad kellett ahhoz, hogy a flamand művészek tökéletesen megvalósítsák ezt a gondolatot, hogy sok művészeti ágban értékes, nemzetközi elismerésben legyen részük.

A litvániai tatárok szláv nyelvű kéziratái

Miškiniene, Galina: Seniausii lietuvis totorių rankraščiai. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2001. 263 p.

A szláv és a török nyelvű népek kulturális egymásra hatásának érdekes példája a litvániai tatárok arab betűs, de fehérórosz vagy lengyel nyelvű írásbelisége. Ennek a sokoldalú (szlavisztikai, turkológiai, arabisztikai) felkészülést igénylő témának szentelte új könyvét Galina Miškiniene, a Vilnusi Egyetem szlavisztikai tanszékének munkatársa. Az alábbiakban a könyv bevezető fejezetének a litvániai tatárok eredetéről és kulturális beilleszkedéséről szóló részét ismertetjük.

Litvániai tatároknak az egykori Litván Nagyfejedelemség (tehát korántsem csak a mai Litvánia) területén a középkor óta élő keleti eredetű etnikumot nevezik. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy mikor települtek be az első ilyen csoportok Litvániába, a lehetősége ennek a XIII. századtól kezdve fennállt. A legélénkebb kapcsolatokat az Aranyhordával és a Krími Kánsággal Vitovt (Witold, Vytautas) nagyfejedelem idején (1392–1430) tartotta fenn Litvánia. A források szerint a XIV. század végén már jelentős számban éltek itt litván szolgálatba lépett török nyelvű muzulmánok, akik itt földtulajdont kaptak, és ennek fejében más szolgáló nemesekhez hasonlóan katonai szolgálattal tartoztak a nagyfejedelemtnek. Betelepedésük az Aranyhorda válsága, az egyes kánságok belvillongásai következtében a XVI. század közepéig tömeges volt, a XVII–XVIII. században már csak egyedek érkezéséről tudunk. A XIV–XV. században zömmel kipsák, a XVI–XVII. században főleg oszmán-török nyelvű lakosság érkezett.

A XIV–XV. század óta a Litván Nagyfejedelemség területén élő tatárok nyelvi tekintetben két évszázad alatt asszimilálódtak a helyi lakossághoz, velük együtt éltek meg minden történelmi változást, integrálódtak kultúrájukba, de legfontosabb sajátos jegyként megőrizték vallásukat, az iszlámot. Ennek köszönhető, hogy különálló etnikai csoportként fennmaradtak.

A Litván Nagyfejedelemségbe betelepülő tatárok által használt különböző török nyelvek hamar feledésbe merültek. Egy litvániai tatár 1558-ból való híradása szerint társai közül sokan elhagyták anyanyelvüket, és helyette a lengyelt használták. A kézírataikban található bejegyzések is arról árulkodnak, hogy a XVI. század végén a tatárok többsége már nem beszélte eredeti, török anyanyelvét. A gyors asszimiláció okai között említik a keresztény nőekkel kötött vegyes házasságokat, a litvániai tatárok viszonylag csekély számát, az eredeti nyelvterületől való elszigetelődésüket, valamint azt, hogy nem alakult ki náluk olyan interdialektus, amelyen vallási szertartásaikat végezhetnék volna. A muzulmán vallás, amely a tatárokat összetartotta, a tatárok számára érthetetlen arab nyelvre épült, ezért nem segítette őket anyanyelvük megőrzésében.

Évszázadokig fehérórosz, lengyel és litván nyelvi környezetben élve elvesztették nyelvi különállásukat. A XIX. században már nem is tekintették magukat tatárnak. „Nem tatárok vagyunk, hanem muzulmán nemesek; csak a parasztok hívnak bennünket tatárnak” – idézi a nemzetiségi hovartartozásukat firtató kérdésre adott válaszukat egy 1906-ból származó tudósítás. Egy etnokonfeszionális csoportba való integrálódásukat elősegítette a közös vallás, a közös nyelv (az ófehérórosz, majd később a lengyel), továbbá a társadalmi helyzetükből adódó azonos jogok és kötelességek.

Az arab írással készült fehérórosz nyelvű szövegek megjelenése a XVI. század közepén (majd a lengyel nyelvűeké a XVII–XX. században) a litvániai tatárok nyelvi asszimilációjával áll összefüggésben. A nyelvi asszimiláció tette szükségessé, hogy lefordítsák fehéróroszra, majd később lengyelre a vallási irodalmukat: a Korán szúráit, az imáknak a

litvániai tatárok számára érthetetlen arab szövegét, a Mohamed prófétáról szóló legendákat. Az arab írással készült szláv nyelvű mohamedán istentiszteleti könyvek feltűnése időben egybeesett a reformáció korával, amikor a Litván Nagyfejedelemség többi népe körében is megnőtt az érdeklődés saját történelmük, kultúrájuk, vallásuk iránt. Nem véletlen, hogy ehhez az időszakhoz fűződik az első Korán-fordítás.

A fennmaradt arab írással készült szláv nyelvű tatár kéziratok tartalmuk szerint több műfajra oszlanak. A *kitabok* Mohamed próféta életéről és működéséről szóló legendákat, szertartások és rituálék leírását, erkölcsnemesítő történeteket (nemegyszer bibliai történeteket is), ritkán keleti kalandos elbeszéléseket tartalmaznak; a *hamailok*ban imádságok olvashatók, de álomfejtések és arra vonatkozó útmutatások is, hogyan kell egyes betegségeket imádsággal gyógyítani; a *tefszirek*ben az arab nyelvű Korán olvasható a sorok alatt futó fehérorosz vagy lengyel nyelvű fordítással és kommentárral.

Rendkívül érdekes információt tartalmaznak a kéziratok borítóira írt feljegyzések. Ide írták fel a tatárok magánéletük és a közösség fontos eseményeit, megörökítették a jelentős ütközeteket, amelyekben részt vettek, de találhatunk e bejegyzések között gyermekek számára írt rövid imákat, gazdasági tanácsokat, bőrkikészítési recepteket és sok más, a néprajzkutatók, a történészek és az orientalisták számára rendkívül értékes adatot.

A XVII. században a kéziratok nyelve még többnyire fehérorosz. A lengyel nyelvű szövegek sokszor korábbi fehérorosz szövegek fordítása útján keletkeztek. A XVIII–XIX. században már lengyel nyelvűnek nevezhető kéziratok is keletkeznek. E kéziratok igen becses forrásai a fehérorosz nyelvtörténetnek. Az arab írást használó tatár írástudókat nem befolyásolta a hagyományos cirill betűs helyesírás, így pontosabb képet adnak a korabeli fehérorosz kiejtésről, mint a cirill írású szövegek. Fontos szempont az is, hogy a XVIII. században és a XIX. század első felében szünetel a fehérorosz irodalmi nyelvi hagyomány (az ófehérorosz nyelvű irodalom a XVII. század végén elenyészik, a modern fehérorosz irodalmi nyelvi kísérletek csak a XIX. század második felében kezdődnek), arab írású emlékek pedig ebből a korból is vannak, tehát lényegében csak a tatárok kézíratai segítségével kaphatunk képet a fehérorosz nyelv ekkori állapotáról, így ez a nyelvemlékegyüttes a szó szoros értelmében hézagpótló a fehérorosz nyelvtörténet számára. A lengyel nyelvű kéziratok is rendkívül érdekesek nyelvészeti szempontból, mivel nem a korabeli lengyel irodalmi nyelven íródtak, hanem a helyi, fehérorosz környezetben beszélt lengyel nyelvváltozatot rögzítik, s így elsődrendű forrásaik a fehérorosz–lengyel nyelvi kapcsolatok kutatásának.

Zoltán András

India szegényeinek népünnepei

Rao, Vijayendra: Poverty and Public Celebrations in Rural India. = The Annals of The American Academy of Political and Social Science, 573. vol. 2001. 1. no. 85–104. p.

A szerző kutatási szakterülete a szegény országok egyéni háztartásainak társadalmi-gazdasági vizsgálata. Jelen tanulmányában az indiai társadalom egyik sajátosságát mutatja be, azt az ellentmondásos gyakorlatot, hogy a déli országrész szegény családjai az eszközök alkalmával éves jövedelmük akár hétszeresét is elköltik, összes kiadásuknak pedig mintegy 15%-át fordítják egyéb falusi ünnepekre. Teszik ezt – szegénységükön kívül – annak ellenére is, hogy a szükséges pénzhez csak kölcsönök révén tudnak hozzájutni, 100-300%-os uzsorakamattal. A tanulmány helyszíni empirikus megfigyelésekre építve

keresi e gazdaságilag irracionális és individualista viselkedés társadalmi és kulturális okait.

A jelenség megértésének kulcsa a nyilvános társadalmi események fontosságában rejlik, és ez különösen érvényes a szegény országok falusi közösségeire. Az ünnepek ugyanis olyan tradicionális rítusokat jelentenek, amelyek az emberek egyéni identitását és gondolkodásmódját is meghatározzák, és kiemelik az egyes eseményeket (esküvő, vallási ünnep, aratás) a szürke hétköznapiak közül. A hangsúly itt azon van, hogy mindez a közösség nyilvánossága előtt zajlik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ünnepek lehetőséget adnak az egyéni „gazdagság” „fitogatására”, a többi ember figyelmének felhívására a család életének fontos eseményeire, egyszóval a társadalmi pozíció megerősítésére vagy javítására.

Mindennek sajátos „India-specifikus” okai vannak. Az első ezek között az a sajátos gondolkodásmód, amit „*Homo Hierarchicus*”-nak nevezhetünk. Ennek lényege, hogy az indiai emberek mint a kasztrendszer által meghatározott szigorú hierarchia tagjaira tekintenek önmagukra. E mellett azonban egy különös „*dividuális*” öntudattal is rendelkeznek, amelyet a többi emberhez fűződő kapcsolataik határozzák meg. Döntő jelentőségű számukra a többi ember róluk kialakult véleménye, ítélete. Különösen meghatározóak ebben a családtagok, valamint a vallási és falusi közösségek tagjai. Ez az ún. „közösségi individualizmus” a státusra, a rangra épül, amit pedig a családi és társadalmi ismertség teremt meg. Ezért olyan fontos a számukra, hogy minél több emberrel tudassák a családi eseményeket, és elkápráztassák az egész falusi közösséget az ünnepek alkalmával. Fontos különbség tehát a nyugat-európai és az egyéni fogyasztásra koncentráló „*Homo economicus*”-tól, hogy az indiai emberek nem saját igényeik és elvárásai szerint élnek, hanem a környezetük által diktált szabályok szerint. Életük tehát a közösség többi tagjával vívott folyamatos verseny a társadalmi vezető barátságáért és kegyeiért, illetve az egyre magasabb státusba való kerülésért. Azt mondhatjuk tehát, hogy az indiai emberek „kívülről vezéreltek”, mivel tetteiket, értékrendjüket, sőt még önmaguk megítélését is alapvetően társadalmi környezetük, mások véleménye és elvárásai határozzák meg. Az ezeknek való folyamatos megfelelés jutalma a tisztelet és ranglétrán való emelkedés. Ha viszont nem teljesítik környezetük elvárásait, akkor a társadalom „megbünteti” őket a tisztelet megvonásával, megvetésben és lenézésben való részesítéssel, illetve végső esetben kiközösítéssel.

A társadalmi rangot és státust tehát nem elegendő egyszer megszerezni, hanem azokat folyamatosan fenn kell tartani. Ez olyan nyilvános szerepléseket követel, amelyek demonstrálják a társadalmi elvárások teljesítését. A felemelkedéshez ezen kívül még szükség van egy jól fizető állás megszerzésére vagy egy gazdag családba való „beházasodásra”, valamint ezek közösség előtti demonstrálására, mivel csak ez utóbbi teremti meg a nagyobb társadalmi tiszteletet és elismerést.

Mindez azonban nem lehetséges megfelelő háttér nélkül. Ezt a kiterjedt családi, rokon- és informális kapcsolatokat (más néven a „*társadalmi tőke*”) biztosítják, amelyek szociális biztonságot adnak, és a mindennapi életben is fontos összeköttetéseket jelentenek. Minél nagyobb „respektje” van valakinek ebben a környezetben, szükség esetén annál több segítséget kaphat.

Az esküvők jelentik tehát a gazdagság és a társadalmi rang demonstrálásának egyik legfontosabb alkalmát. Leglényegesebb jegye a fényűzés („*mint a gazdagok*”-effektus), a minél több vendég meghívása és az ünnepelés minél hosszabb időtartama (egy-egy ilyen lakodalom akár több napon át is tarthat). Különösen érvényes ez egy szegény család lánya és egy gazdag családból származó fiú esküvőjére. Mivel a lakodalmat a „lányos házban” tartják, ezért a faluban mindenkivel tudatniuk „kell”, hogy anyagi helyzetükben

a házasság révén jelentős javulás következett be, és így igényt tartanak az ennek megfelelő magasabb társadalmi rangra és tiszteletre.

A házasságok Indiában szigorú szabályok szerint kötöttek:

- házastársat csak kaszton belül lehet választani;
- a házasság patrilocális, vagyis a feleség a férj családjához költözik;
- válásra nincsen lehetőség;
- a lakodalmat a menyasszony szüleinek kell megrendezniük;
- a férfiak általában a lányok közeli ismerősei közül, de általában egy másik (szomszédos) faluból kerülnek ki (ezt nevezik „*falusi exogámiának*”);
- a hozomány nagysága a család éves jövedelmének átlagosan öt-hatszorosát teszi ki;
- a lányok kiházásítása minden család kötelessége, a „vénkisasszonyok” ugyanis jelentős társadalmi hátrányt jelentenek a családoknak.

A nagyszabású és fényűző esküvő tehát közlés a külvilág felé vagy a már megszerzett társadalmi rang és anyagi színvonal fenntartásáról, vagy pedig az azokban bekövetkezett jelentős javulásról. Erre a jelzésre annál is inkább szükség van, mert a saját falu lakossága nem ismerheti pontosan a másik faluból jött gazdag vőlegény anyagi helyzetét. Érdekes, hogy „falun belüli” esküvő esetén nem kerül sor ilyen „vagyonfitogtatásra”, mivel az egyes családok anyagi helyzetét itt mindenki ismeri.

A többi falusi ünnep jelentősen különbözik az esküvőtől. Egyrészt mert ezek gyakoriak és rendszeresek (2–3 havonta rendezik meg őket), másrészt pedig azért, mert ilyen alkalmakkor mindenki egyformán ünnepel, nem csak két család. Azonban ennek ellenére nem kollektivisták, hanem alapvetően individualisták „közösségi akciók” ezek. A nők felveszik valamennyi ékszerüket, a falu főutcáját pedig feldíszítik. Azok a családok pedig, akik a legnagyobb összegekkel járultak hozzá az ünnep megrendezéséhez, mint az esemény díszvendégei vonulnak fel a falu gyermekeinek kíséretében. Ezenkívül hangosbeszélőn nyilvánosan kihirdetik, melyik család, pontosan mennyivel támogatta a falu ünnepét. Ezeken a népünnepélyeken a közösségek elvileg önmagukat, illetve saját kultúrájukat ünneplik, és ezáltal erősítik a kohéziót. A gyakorlat viszont sokkal individualistább: a legfontosabb szerepük abban áll, hogy lehetőséget adnak arra, hogy minden család megmutathassa önmagát és vagyonát az egész falu színe előtt. Így az ünnepek nem a közösségi altruizmus megnyilvánulásai, hanem a családok közötti rivalizálás színterei, egyfajta versenyként funkcionálnak, amelyben a falu főutcája jelenti az „arénát”, a „stadiont”, ahol a családok jóhírük fenntartása és javítása érdekében „megtüzdelenek egymással”.

További lényeges és érdekes megfigyelés, hogy azok a családok, amelyekben több „eladó sorban lévő” lány van, többet áldoznak az ilyen ünnepek támogatására annak érdekében, hogy díszvendégként való felvonulásuk során minél több „fiús család” figyelmét felhívják magukra. Létezik egy sajátos anyagi vonzata (ha úgy tetszik „megtérülése”) is a meghozott nagy anyagi áldozatoknak: az ünneplés révén elnyert magasabb társadalmi rang jelentős árendeményeket, illetve esetleges hitellehetőséget biztosít a falu üzleteiben.

Az indiai emberek számára az ünnepekkel kapcsolatos „túlköltekezés” a társadalmi tökélygyarapítását szolgálja, ezáltal pedig ezek a kiadások az adott kulturális összefüggésben kifizetődő befektetésekké válnak. Mindez egy erősen individualista társadalomra utal, ahol az egyéni gazdagság a társadalmi kohézió ellen hat, mivel az emberek közötti vagyoni különbségek kihangsúlyozására használják fel.

A társadalmak összetartásának növeléséhez a közösségi érdeket az egyéni ambíciók elé helyező állami programokra van szükség (például társadalmi alapok létrehozására), amelyek segítségével az ünnepek újra a meglévő társadalmi kapcsolatok ápolását és újjaként létesítését szolgálhatják.

A Jugoszláviára „zúduló” etnikai polarizáció tanulságai

Somer, Murat: *Cascades of Ethnic Polarization: Lessons from Yugoslavia*. =
The Annals of The American Academy of Political and Social Science, 573. vol. 2001. 1. no. 127–151. p.

A szerző a „zuhatag” („cascade”)-elmélet gazdag irodalmát felhasználva elemzi a Jugoszláviában az utolsó két évtizedben (?) kialakult és rendkívüli gyorsasággal eluralkodott éles nemzetiségi ellentéteket.

A soknemzetiségű jugoszláv államot az első világháborút lezáró Párizs-környéki békeszerződések hozták létre. A második világháborút követő Tito-i évtizedek homogenizáló központi politikája és hamis ideológiája átmenetileg elnyomta az etnikumok közötti különbségeket, vagyis a különböző nemzetiségek az ún. „*divisive image*”-e („másoktól megkülönböztető ön-képe”) nem tudott a felszínre jutni. A diktátor halála után azonban az eltelt évtizedek során az emberekben felgyülemlett indulatok és etnikai érzések robbanásszerűen törtek fel, és „zuhatagként” árasztották el az emberek hétköznapjait. Ennek következményei katasztrófálisak voltak a gazdaság és az egész társadalom számára.

A polarizáció révén a különböző nemzetiségek az együttműködő csoportokból egymást kölcsönösen kizáró és egymást ellenségnek tekintő népek válnak. Az ellentétek legfontosabb forrásai az előítéletek és a párbeszéd hiánya. A folyamat az egyének szintjén zajló elkülönülési törekvések tömeges megvalósulását jelenti, aminek következménye a soknemzetiségű társadalmak felbomlása általában háborúk árán. Jugoszlávia esetében azonban a kép nem ennyire tiszta és egyértelmű. Az 1980-as évek előtt ugyanis számos jel mutatott arra, hogy igenis lehetséges a különböző etnikumok békés együttélése egy állam keretei között. Ezt bizonyítja számos társadalmi felmérés és a vegyes házasságok viszonylag magas száma. Mindez azt jelenti, hogy a nemzetiségek „tradicionális szembenállása” korántsem volt annyira éles 1980 előtt, hogy egyrészt lehetetlenné tegye a kormányzati szándék ellenére az etnikumok békés egymás mellett élését, másrészt pedig, hogy az utóbbi húsz év során lezajlott eseményeket döntően befolyásolták konkrét politikai helyzetek és a pillanatnyi érdekek.

A „kaszád” elnevezést („*cascade*” = „*vízésés*”, „*zuhatag*”) olyan önmagukat erősítő társadalmi folyamatokra alkalmazza a szakirodalom, amelyek során az egyének közötti kapcsolatok és viselkedési formák csoportos méreteket öltenek, vagyis az egyes emberek viselkedése a csoport többi tagjának magatartásától függ, azt követi. Nevezhetjük a jelenséget „társadalmi laviná”-nak („*snowball*”) vagy „láncreakció”-nak („*chain reaction*”) is, hiszen a folyamat lényege az, hogy egy radikális szűk csoport által felmutatott és felnagyított etnikai öntudat (ez az a bizonyos „*divisive image*”) talál követőkre a nemzetiség többi tagjában, s minél többen kezdik el magukénak vallani az adott ideológiát, annál több új tagot nyernek meg, illetve annál több „tétovázót” győznek meg viselkedésük helyességéről. Nevezik ezt „*bandwagoning*”-nak is, ami a felvonulásokon a zenészek kocsjára utal, amely reklámot csinál az eseménynek, az embereket az ünnepen való tömeges részvételre buzdítja, s minél többen „ugranak fel” a „*bandwagon*”-ra, annál hihetőbb és így annál sikeresebb lesz a kampány. Ezek a folyamatok juttatták Miloševićet hatalomra, és ugyanezek a tényezők azok, amelyek megdöntötték az uralmát, és a helyére Kostunicát állították.

A nemzetiségek önmagukról kialakított képe identitásuknak az adott társadalmi és nemzetállami környezetben elfoglalt helyét jelenti. Az ily módon megformált ön-képeket három alapvető csoportba lehet osztani:

- *másokkal konfrontáló ön-kép* („*clashing image*”), amely kizár és ellenséggé állít be más etnikumokat, s akikkel ezáltal a közös államiság is elképzelhetetlen;
- *másoktól elhatárolódó ön-kép* („*divisive image*”), amely csak annyiban tér el az előzőtől, hogy nem tekinti közvetlen ellenségnek a szomszédos népeket. E helyett viszont itt erős a „*mi-ők*” elkülönülés, emiatt pedig nagyok a társadalmakat elválasztó távolságok;
- *másokkal együttműködő ön-kép* („*compatible image*”), ahol a fenti elzárkózó és ellenséges törekvésekkel szemben a csoportot egy befogadó, másokat támogató és egy állam keretei között együtt élni tudó és akaró magatartás jellemzi.

Ezek a nemzetiségi „*image*”-k csak akkor terjedhetnek el, ha nagy nyilvánosságot kapnak. Ezzel a közösségi szinten történő kifejezéssel azonban együtt jár az, hogy az ön-kép sokszor hamis, és az emberek megtévesztésére és manipulációjára használják fel az abban érdekelt csoportok. Ha mindez az összetartozás-érzés eltülozását és mesterséges felerősítést jelent, akkor „*etnikai fanatizálás*”-ról beszélünk („*upward preference falsification*” – „*pozitív irányú preferencia-hamisítás*”). Ennek következménye az egyének radikalizálódása, vagyis az addigi más etnikumokkal „együttműködő” szemlélet a közösség által diktált „elkülönülővé” vagy „konfrontálóvá” válik. Ez a viselkedés megnyilvánulhat csak a személyes kapcsolatokban, ekkor beszélünk „*egyéni etnikai polarizáció*”-ról („*private ethnic polarization*”), de ölthet tömeges méreteket, és nyilvánosan is felszínre kerülhet. Ezt pedig „*társadalmi etnikai polarizáció*”-nak („*public ethnic polarization*”) nevezzük.

Mindezek mellett az önképet negatív irányban is hamisítani lehet. Ennek lényege a különbségek eltüntetése, az egyéni nemzetiségi identitások megszüntetése, kiirtása, vagyis egyfajta ideológiai és etnikai homogenizáció. Ezt „*negatív irányú preferencia-hamisítás*”-nak nevezi a szakirodalom („*downward preference falsification*”). Minél erősebb ez a hatás, annál radikálisabb lesz a megszűnését követő és a kialakuló társadalmi polarizáció révén tömegessé váló ellenhatás, aminek Jugoszlávia esetében is tanúii lehettünk.

Jugoszlávia esetében tehát a szocializmusból a liberális demokráciába és piacgazdaságba való átmenet sikertelen volt. Ennek fő oka azok az etnonacionalista mozgalmakban keresendő, amelyek segítségével a jugoszláv vezetők Tito halála után hatalomra tettek szert, illetve meglévő pozícióikat stabilizálták. Az azonban talán még Miloševićet is meglepte, hogy az etnikai gyűlölet milyen intenzíven robbant ki, és mekkora méreteket öltött. Fontos szerepet játszott a feszültségek gerjesztésében az ideológia szolgálatába állított tömegtájékoztató, amely hálás közönségre talált a lakosság köreiből, s ennek következménye volt a társadalmi párbeszéd teljes elfordulása a Tito-i évtizedek alatt hirdett egységtől és testvériségtől. Bár azt világosan kell látnunk, hogy Jugoszlávia 1980 előtt sem volt – a látszat ellenére – nemzetiségi mintaállam. Látványos ellentétek ugyan nem léteztek, a rendszer azonban nem győzte meg az embereket külön-külön az etnikumok békés egymás mellett élésének fontosságáról, vagyis hiányzott egy egységes jugoszláv nemzeti identitás kialakítása az etnikai öntudattal szemben. Az ideológia másik eleme volt a „*negatív irányú preferencia-hamisítás*”, ami hivatalos szinten formálissá tette a nemzetiségek közötti különbségeket. 1980 után aztán mindezek a mulasztások és hibák hatványozottan éreztették hatásukat: az emberek fogékonyságát kihasználva a vezetők etnikai szövegekkel egymás ellen fordították a békés közösségeket, tág teret nyitva a nacionalizmusnak, amely az addigi elbagatellizálás helyett felnagytartotta a nemzetiségek kö-

zötti különbségeket a valóságosnál nagyobbak és egymás érdekeit sértőnek állítva be azokat.

Ami a jugoszláv társadalom 1990 előtti valóságos viszonyait illeti, számos jel utalt az etnikumok közötti közeledésre. Még 1989-ben is a házasságok átlagosan 13%-a vegyes házasság volt. A rangsor élén a Vajdaság állt 28,4%-os aránnyal, míg Koszovóban ez a szám csak 4,7%-ot ért el. (Ellenpéldaként álljon itt az Egyesült Államok, ahol fehér-fekete vegyes házasságok aránya 1994-ben mindössze 0,5% volt.) Ugyancsak ide tartozik az az adat, miszerint a lakosság 5,4%-a vallotta magát 1981-ben „jugoszlávnak”, vagyis nem valamelyik nemzetiségi közösség tagjának, hanem a jugoszláv állam polgárának. A Vajdaságban és Horvátországban ez az arány 8,2% volt, míg Koszovóban mindössze 0,1%.

Jugoszlávia gazdaságilag a „kommunista Balkán” legfejlettebb országának számított, ahol az 1970-es években átlagosan 6,4%-kal növekedett a gazdaság évente. Azt is látnunk kell azonban, hogy az ország egyes régiói között a gazdasági fejlettség terén óriási különbségek voltak. 1988-ban például az egy főre jutó GDP Szlovéniában 5918 USD volt, Koszovóban pedig 662 USD. A fejlett régiók természetes igénye és érdeke volt a függetlenség és az elszakadás a kevésbé fejlett országrészekről. A szegényebb térségek lakosai pedig kizsákmányolva érezték magukat. Mindezek újabb interetnikai ellentéteket szültek, és lehetőséget adtak a radikális nézetek elterjedésének.

Mindezek mellett az ország politikailag is kitűnt a térség államai közül. 1955-ben az indonéziai Bandungban 28 másik állammal együtt létrehozta az „El nem kötelezett államok” csoportját. A mozgalom legfontosabb célja a „tömbönkívüliség” fenntartása volt, ennek megfelelően Jugoszlávia nem volt tagja a Varsói Szerződésnek, és a KGST-ben is csak néhány bizottság munkájában vett részt. 1979-ben elhunyt Kardelj, a kommunista párt fő ideológusa, egy évvel később maga Tito is, ezzel pedig véget ért egy korszak, és a „jugoszláv”, valamint a „kommunista” fogalmak fokozatosan elveszítették a jelentésüket. Ehhez társult még az egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség. Az emberek utolsó lelki támasza a nemzetiségi öntudatuk maradt. A válságot az ezt kihasználó társadalmi szintű polarizáció mélyítette el, egymás ellen fordítva az etnikumokat szociálisan, pszichológiailag, politikailag és végül katonailag is. A sajtó és a média ontotta a bosszúvágytól fűtött nyilatkozatokat, amelyek szándékosan szakítottak fel régi sebeket, és elevenítették fel talán már rég elfelejtett sérelmeket (például az usztasák vagy a csetnikek akcióit). Ennek egyenes következménye volt az, hogy az ellenségeskedés és a gyűlölet eluralkodott az emberekben, és mindez nagyban hozzájárult Milošević (és a többi nacionalista vezető: Tudjman vagy Kucan) hatalomra kerüléséhez. Ezt követően már csak idő kérdése volt a háború kirobbanása, ami nem sokkal a szlovén és a horvát függetlenség kiáltása után be is következett.

Befejezésül látnunk kell, hogy az etnikai polarizáció és ellenségeskedés megelőzhető és megfordítható folyamatok. Az előbbihez a másokkal együttműködő, multikulturális szemlélet elterjedése és a radikális etnikai csoportok megfékezése szükséges. Az utóbbi pedig a kormányoktól kívánja meg a kialakult feszültségeket enyhítő állami intézkedéseket, valamint az információ-monopóliumok megszüntetését.

Vadász Rezső

A vallás és az etnikai konfliktusok

Kurth, James: Religion and ethnic conflict. = Orbis, 45. vol. 2001. 2. no. 281–294. p.

Az elmúlt évtizedben nagyon sok etnikai konfliktus keletkezett a világ minden pontján. Hogy csak a legismertebbeket említsük: Koszovó, Csecsenföld, Kasmír, Sri Lanka és Indonézia egésze vagy egy része borult lángba emiatt. Számos kutató úgy tartja, hogy a hidegháború ideológiai konfliktusát az etnikai okból kitört háborúk és vérengzések váltották fel. Miért történik mindez? A kérdésre már olyan sok válasz született, hogy a túl sok elméletből nehéz kihámozni a közös indítékot. Az okok között felsorolták a kulturális hagyományok eltéréseiből táplálkozó „ösi gyűlöletet”, a modernizáció okozta társadalmi konfliktusok felerősödését a globalizáció folyamatában, a világ elmaradott és fejlett részei között fennálló különbség elmélyülését, az etnikai csoportok között az „ideológia” jegyében gerjesztett indulatok elszabadulását.

Bármelyik feleletet is vizsgáljuk meg alaposabban, rájövünk, hogy a vallás mindegyikben nagy szerepet játszik. A kulturális hagyomány esetében kézenfekvő a vallás jelentősége. A társadalmi és gazdasági problémákkal küszködők közül sokan a vallásba kapaszkodnak, tanúi lehetünk egyházak és szekták megerősödésének. Az ideológia pedig, amelynek jegyében etnikai csoportok harcolnak egymással, vallási gyökerekkel is rendelkezik, elég, ha csak Izraelre, Észak-Írországra vagy Indonéziára gondolunk. Persze vannak olyan etnikai konfliktusok, ahol nem igazán tudunk vallási gyökeret felmutatni (Ruandában a két szemben álló népcsoport között nem volt vallási konfliktus), de ez a kisebbik rész.

Az ember életében egy etnikumhoz tartozás általában egy adott valláshoz való tartozást is jelent. Így van ez Észak-Írországból vagy Jugoszláviából, ahol az egymással harcoló népcsoportok vallásukban és abból fakadó kulturális identitásukban különböznek egymástól, nem „fajilag”.

Egy új vallás megszületése félelmetes esemény. Az anyagi világ és a spirituális világ egybeolvadása hatalmas energiákat szabadít fel, ahogy például ezt leírja a Biblia teremtéstörténete. Tudományosan leírva $E = mc^2$. Energia szabadult fel a kereszténység megszületésénél éppúgy, mint az iszlám vagy a buddhizmus létrejötténél. Az új vallás új vezetőket kíván, új törvényeket, új épületeket, új közösségeket és új hívőket. Az új vezetők és az új hívők megszületése egy új társadalmi forma létrejöttét is jelenti egyúttal.

Amikor az üressé váló rítusok lelkileg nem jelentenek sokat az ember számára, új vallások jönnek létre, illetve a régiéket megújulnak. Erre jó példa a reformáció és a katolikus ellenreformáció folyamata. A modern ember számára is fontos a vallás, a lelki kötődés egy közösséghez, talán ezért vagyunk tanúi a vallások újjáéledésének. Mindezek során persze – mint ahogy a vallások megszületésénél – rengeteg energia szabadul fel, a reformáció után kitört vallásháborúk vagy a napjainkban kitört vallási alapú etnikai konfliktusok is ezzel magyarázhatók.

Érdekes összefüggéseket fedezhetünk fel, ha összehasonlítjuk a különböző vallásokat és híveik ideológiai felfogását. A reformáció alapjólata az volt, hogy a hívő közvetlen kapcsolatban áll Istennel, nincs szükség köztük közvetítőkre. A protestáns egyházakban minimális a vezetők száma. Akik ezekhez az egyházakhoz tartoztak, mindennapi életükben is szerették volna vezetőik számát csökkenteni, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok lakói körében a liberalizmus és a demokrácia a domináns értékek már jó ideje. Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvében erről ragyogó elemzést készített, Alexis de Tocqueville pedig ugyanezt tette meg *A demokrácia Amerikában* című könyvében.

Még olyan országokban is, ahol a szekularizáció a lakosság legnagyobb részét érintette, ott is lehet vallási oka az etnikai konfliktusnak. Jugoszlávia erre nagyon jó példa. A szétesése után kitört háborúkat nem az eltérő vallás jegyében vívták, a szerbek, a bosnyákok és a horvátok azonban eltérő vallású népek, ebből fakadóan eltérő kultúrával is rendelkeznek. A saját – a többi néptől nagyban különböző – kultúra védelme pedig a nacionalizmus felerősödését hozta, amely a központi hatalom meggyengülése után felszította az etnikai konfliktust.

Lehetséges-e azt kívánni egy vallástól, hogy segítsen megoldani az etnikai konfliktusokat? A gyakorlat szerencsére azt mutatja, hogy igen, lehetséges. A vallási alapú etnikai konfliktust, gyűlöletet úgy lehet a leginkább feloldani, hogy megkeressük a probléma gyökerét, ez pedig legtöbbször az előítéletekben, a történelmi emlékekben keresendő. Az előítéletet pedig legjobban úgy lehet eloszlatni, ha megismerjük a másik felet, tanulunk róla, és tanulunk tőle, közben pedig mindkét fél gyakorolja a minden vallás által vallott megbocsátást. Az egyházak vezetői a legtöbb esetben ehhez jó partnerek, konkrét konfliktusok megoldásában pedig sokszor közvetítőként működnek közre. Kisebb részben sajnos maguk a vezetők kreálják a problémákat, mélyítik el az ellentéteket szüklátóköriességük miatt, akkor nagyon nehéz a konfliktus feloldásának folyamata. Napjainkban a római katolikus egyház vezetője, II. János Pál pápa maga jár az élen abban, hogy párbeszéd jöjjön létre az egyes egyházak között, nagy gondot fordít az ismeretszerzésre, és gyakorolja a bocsánatkérést, emlékezzünk csak arra, hogy a protestánsoktól és a zsidóktól is bocsánatot kért az egyház által ellenük elkövetett bűnökért. Ezenkívül minden lehetséges fórumot felhasznál az etnikai konfliktusok feloldása érdekében, minden érintett felet buzdít a probléma megoldására, a tárgyalások megkezdésére.

Mindezekből milyen következtetést vonhatunk le a vallás és az etnikai konfliktusok tekintetében? Egyértelműen azt, hogy az etnikai konfliktusokban jelen van a vallás a többi tényező – gazdasági, politikai, etnikai – között. Gyakran a mélyebb okokat, főleg a gazdaságát, elfedve indokként hivatkoznak a szembenálló felek a vallásra. Vannak olyan esetek is, amikor egy vallás újjászületése során felgyülemlett energia szabadul fel egy etnikai jellegű konfliktusban, ez napjainkban az iszlám világ jellemzője. Az iszlám fundamentalizmus szélsőségei átpolitizálták a vallást, annak nevében harcolnak. Ez a politikával átítatott ideológia azonban messze van a valódi iszlám vallástól. Sokan szenvednek emiatt, reméljük nem sokáig.

Biczó Krisztina

Magyarország etnikai kisebbségei. Egy mintaország törekvése az Európai Unióba

Stiegnitz, Peter: Etnische Minderheiten in Ungarn. Ein Musterland für Minoritäten will in die Europäische Union. = Osteuropa, 2001. 6. no. 723–732. p.

Az osztrák szerző a hazánkban élő etnikai kisebbségek helyzetét, lehetőségeit és az európai uniós tagságra törekvő Magyarország kormányának és lakosságának a kisebbségekhez fűződő viszonyát mutatja be röviden. A tanulmány a következő témákat érinti:

1. Magyarországon a hivatalos statisztikák összesen 13 kisebbséget tartanak nyilván: bolgárok (5000), cigányok (700 000), görögök (4500), horvátok (90 000), lengyelek (10 000), németek (220 000), örmények (4000), románok (25 000), rutének

(6000), szerbek (5000), szlovákok (110 000), szlovének (5000) és ukránok (2000). Ezek a nemzetiségek az ország területén szétszórva élnek, tehát nem lehet területi koncentrációról beszélni egyikük esetében sem. A „nemzetiség” fogalma itt nem jogi helyzetet (vagyis állampolgárságot) jelent, hanem egyfajta szubjektív etnikai hovatartozást. A hivatalos megfogalmazás különbséget tesz *nemzeti kisebbségek* és *etnikai kisebbségek* (rutének, cigányok) között, kiemelve ezzel azt a különbséget, hogy ez utóbbiak nem rendelkeznek „háttérrel”, vagyis önálló nemzetállammal. Ugyancsak magyar sajátosságként említi a szerző, hogy a „roma” elnevezés helyett a „cigány” megjelölés a hivatalos.

2. Az etnikumokkal kapcsolatos jogi hátteret az 1993. október 20-án hatályba lépett Kisebbségi Törvény szabályozza. Ez egy keret törvény, amely lehetővé teszi a kisebbségek fejlődését, bünteti az etnikai hovatartozás miatti munkahelyi diszkriminációt, és lehetővé teszi a kisebbségi önkormányzatok számára gazdasági társaságok alapítását is. A kisebbségekkel kapcsolatos jogi kérdések az Igazságügyi Minisztérium hatáskörébe tartoznak, míg a bevándorlással és a menekültügygel a Belügyminisztériumban külön hivatal foglalkozik.
3. Az asszimiláció egyre erősödő tendenciát mutat Magyarországon. A hivatalos álláspont szerint az „asszimiláció” fogalma nem a kisebbségekre nehezedő társadalompolitikai nyomást jelent, hanem társadalmi helyzetük javítását, egyfajta „presztízs-ajándékot” (ti. hogy a magyar nyelvet és kultúrát magáénak vallhatja minden Magyarországon élő etnikum). Ami tény, a kisebbségi gyermekeknek mindössze 5%-a jár nemzetiségi iskolába, és csupán 15%-a kéttannyelvű intézménybe. Ennek fő oka az anyanyelvű tanárok és a tankönyvek hiánya. Ez alól csak két etnikum jelent kivételt: az egyik a szerbek, akik „dacból” (is) küzdenek nyelvük és kultúrájuk fennmaradásáért, mivel a vajdasági magyarok is ezt teszik; a másik kisebbség pedig a németek, akiknek nyelve és kultúrája főleg az intenzív magyar–német kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően nagy népszerűségnek és közszeretnek örvend. Ezenkívül a német kisebbség az egyetlen, amely jelentős külföldi támogatást kap Németországból, az olaszországi Dél-Tirolból és a romániai németektől (érdekes módon Ausztriából nem).
4. A kisebbségekkel kapcsolatos legnagyobb problémát a cigányok helyzete jelenti. Amint már utalt rá a tanulmány, egyetlen hivatalos elnevezés a „cigány”, noha ez az etnikum több kisebb csoportból (roma, szinti, lovára, bea stb.) áll, és mindegyik saját dialektussal rendelkezik. A legsúlyosabb gondot azonban az jelenti, hogy a cigányok társadalmi integrációja szinte lehetetlen. Ennek több okát is említi a szerző:
 - A diszkrimináció már az iskolában megjelenik. Az általános iskolákon kívül több gimnáziumban is külön „C” (= cigány) osztályok vannak, ahol csupán érettségivel rendelkező oktatók tanítanak, nem diplomás tanárok.
 - A munkaerőpiacon szinte csak alkalmi és segédmunkát kaphatnak.
 - Gyakoriak a sérelmekre történő rendőri túlkapások.
 - A börtönökben a rabok fele cigány származású, annak ellenére, hogy ennek a kisebbségnek a bűnözési aránya megfelel a magyar átlagnak (6%).
 Helyzetük javulására talán reményt adhat az Európai Unió 30 millió euróval támogatott „Phare roma-integrációs programja”, illetve az a tény, hogy a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen 2000 őszétől önálló Romanológiai tanszék kezdte meg működését.
5. A kisebbségek asszimilációja indirekt módon, a nemzetiségi önkormányzatok megléte ellenére történik Magyarországon. Ezt bizonyítja az is, hogy az önkor-

mányzati és a területi választások nincsenek különválasztva, így nemcsak a kisebbségek tagjai döntenek a saját önkormányzatukról, hanem minden választásra jogosult állampolgár. Ezenkívül a kisebbségek bekerülése a Parlamentbe az 5%-os ún. „küszöbszabály” miatt szinte lehetetlennek tűnik. Erre megoldást a küszöb csökkentése jelenthetné, mint ahogy ezt a németországi Schleswig-Holsteinben is megtették.

6. Új jelenséggént élük meg Magyarországon az egyre növekvő migrációt. Ez főleg a szerb, a román és az ukrán bevándorlók számának növekedését jelenti. A hivatalos statisztikák 5 kategóriát különböztetnek meg a migrációval kapcsolatban: menekültek, bevándorlók, hazatérők (ezek vannak a legtöbben: 39%-ot tesznek ki), legális vendégmunkások és illegális vendégmunkások (8%). Elmondható, hogy az ország lassan, de biztosan a bevándorlók és a menekültek célországává válik. Amíg ugyanis 1996-ban összesen 1200 kérelmet nyújtottak be, addig 1999-ben ez a szám már 11 000 volt. Igaz ugyan, hogy ebből a 11 000-ból összesen csak 313 esetben volt pozitív a hivatal döntése, mivel a kérelmek közel 70%-át illegálisan Magyarországon tartózkodók nyújtják be.
7. A magyar népesség létszáma évi közel 0,5%-kal (vagyis évente 40-50 000 fővel) csökken. 2050-re a mostani alig több mint 10 millióról akár 8 millióra is lecsökkenhet az ország lélekszáma. A kormány a Szociális és Családügyi Minisztériumon belül egy munkacsoportot hozott létre a probléma kezelésére. Ennek a munkacsoportnak egyik elképzelése szerint a népesség fogyását évi 50 000 bevándorló befogadásával lehetne megállítani. Ez a terv azonban számos akadályba ütközik. Az elsőt az ország korlátozott teherbíró-képessége jelenti, amely évente maximum 15-20 000 bevándorló befogadását teszi lehetővé. A második akadályt a mindehhez hiányzó infrastruktúra jelenti. A harmadikat pedig a magyar lakosság egyre növekvő idegen-ellenessége. Közvéleménykutatások szerint ugyanis az 1992-ben regisztrált 15%-kal szemben 2000-ben a lakosságnak mintegy 38%-a kategorikusan elutasítja „idegenek” befogadását (és ez a „hazatérőkre” is vonatkozik). Ez a nézet különösen a társadalom alsóbb, szegényebb rétegei között terjedt el. Ugyanakkor, nem magyar specialitásként ugyan, de azt is meg kell említeni, hogy amilyen vehemenciával küzdenek a magyarok a szomszédos országokban kisebbségben élő „honfitársaik” jogaiért, olyannyira nem örülnek, ha ezek a magyarok egy jobb élet reményében el akarják hagyni szülőföldjüket, és Magyarországon akarnak letelepedni („Éljének jól, de a saját szülőföldjükön!”).

A tanulmány végkövetkeztetése az, hogy a kisebbségek Magyarországon politikai és gazdasági szabadságban élnek, emellett azonban egy folyamatosan erősödő asszimilációs trend is megfigyelhető. Ennek megfelelően a jövő egy *intrakulturális* magyar társadalom felé mutat, ami a *multikulturalizmussal* szemben kötelezően elvárja az ország területén élő valamennyi etnikumtól a magyar kultúrával való azonosulást. „Kifelé” tehát minden kisebbségnek magyarnak kell lennie, befelé azonban megtarthatják saját identitásukat és kultúrájukat.

Vadász Rezső

A kultúra finanszírozása Szlovákiában; a Kulturális Minisztérium és a Szlovák Matica jövője

Halvoník, Alexander: *Malý štát nemusí mať malú kultúru. (K problematike financovania kultúry.) = Slovenské pohľady, IV+117. roč. 2001. 9. no. 1–5. p.*

Rezník, Jaroslav: *Matica slovenská a inteligencia. = Slovenské pohľady, IV+117. roč. 2001. 9. no. 7–9. p.*

A szlovák állam területi kiterjedése és többnyelvűsége egyenesen megköveteli, hogy kulturális intézményei sokarcúak, e mellett minden szinten eredetiek és maximálisan hatékonyak legyenek. Ezzel szemben az a helyzet, hogy a kulturális területen mind kevesebb olyan igazi menedzser található, aki a pártok, csoportok és elit társulások pillanatnyi érdekei fölél tudna emelkedni. Helyettük meddő teoretikusok, a kultúra összetett jelenségét megérteni képtelen csinovnyikok tevékenykednek a területen. Az ő „racionalizálási” hajlamuk anomáliákat idéz elő a terület finanszírozásában, holott nyilvánvaló, hogy a kis államokban a kultúrát kiváltképp nem lehet „önfenntartóvá” tenni. Bennük a jelentős állami szerepvállalás „conditio sine qua non”-ja a kultúra fennmaradásának és gyarapításának.

Nem véletlen, hogy a már említett teoretikusoknak, ezeknek az inkompetens konjunkturális radikálisoknak nem konvenial a Kulturális Minisztérium és a Szlovák Matica munkálkodása: az előbbit meg akarják szüntetni (más tárcába beolvasztani), az utóbbi pedig eljelentékteleníteni, elsorvasztani.

A Kulturális Minisztérium megszüntetése/betagosítása dolgában Halvoníknak az a véleménye, hogy: „nem vagyunk annyira gazdagok, hogy ilyen olcsó megoldást válasszunk”. Ehelyett ezt a tárcát valóban át kellene alakítani azoknak a jelenleg el nem látott feladatoknak a kezelésére-irányítására, amelyek a kultúrára szolgáló financiaális folyamatok optimalizálásában, a prioritások kiválasztásában és a kulturális piac megszervezésében jelölhetők meg. Ezáltal fokozatosan megszűnnék az a helyzet is, hogy az általánosnak mondható forrásszegénység, titkos mellékvezetéseken át egyeseket és bizonyos csoportokat gazdagon tápláljon.

Jaroslav Rezník, a másik cikk szerzője a Szlovák Matica válságával foglalkozik. Felteszi a kérdést, hogy a hatalmi struktúrákat, függetlenül attól, hogy a szlovákság milyen államiságban él, miért irritálja meglehetősen gyakran az intézmény léte-működése. A válasza: ez az alapítók által az intézménybe oltott és mindmáig benne élő demokratikus arculat miatt esik meg újra. Ha a szlovákság előtt a demokratikus fejlődés perspektívái nyílnak meg, akkor a Szlovák Matica azonnal erőre kap. Ha viszont megritkul vagy elenyészik a demokrácia levegője, mindjárt hanyatlás indul meg benne.

A Szlovák Maticához eddig a nemzet értelmisége nemzedékről-nemzedékre egészen különleges viszonyt alakított ki. Részint azért, mert az intézmény „értelmiségi akaratból” jött létre, részint pedig azért, mert viszonzásként intenzíven támogatta ezt az értelmiséget. Ez a pozitív kapcsolat az utóbbi időben meggyengült. Az ok: az állam elvette a Maticától az összes gyűjteményét, amit a szakmai és kutatómunka beszűkülése követett.

A gyűjteményektől (az irodalmi archívumoktól, a könyvtártól, a múzeumtól stb.) való megfosztás előkészítéseként a Literárny týždenníkben (Irodalmi hetilap) és más orgánumban is éles vita folyt a Szlovák Matica státusáról. Számos olyan hozzászólás akadt, amely szerint az intézmény léte atavizmus, melyhez az egész világon nincs hasonló. A helyett, hogy az egyetemi-akadémiai értelmiség képviselői ráéreztek volna a Matica egyedülvalóságának értékeire, arra, hogy ez az intézmény volt szülőanyja a szlovák múzeumügynek és levéltárügynek, a színjátszásnak, a néprajznak, könyvkiadásnak, a közművelődés szervezésének és – nem utolsósorban – a szlovák nemzeti könyvtárnak. Mindeme

nemes feladat ellátása láttán legalább tiszteletet tanúsítottak volna iránta (pl. miért nem lehetett elnevezni a nemzeti könyvtárat Nemzeti Matica Slovenská Könyvtárnak), ridegen-hidegen elhatárolódtak tőle (megfelelően a „szocializmus időszaka” szocializálási gyakorlatának).

Rezník mondanivalója végén a szlovák írókhoz fordul, ahhoz a társadalmi csoporthoz, amelyik a Maticának „visszaadhatja, bár a történelem szarkalábjaival barázdáltan, tisztes és igazi arculatát. És ez a visszacsatolásban is érvényes: a mai társadalomban elbizonytalanodott írók partnert keresnek arra, aki hozzásegítené őket elvesztett céhbeliségük és méltóságuk megtalálásához. Ez volna az első garádicsa annak, hogy a Szlovák Matica beléphessen a földszintről a legalábbis az első emeletre vezető lépcsőházba. Ehhez rendelkezik minden előfeltétellel, mert rendelkezik a demokrácia attribútumaival, és az – mint tudjuk – generációkon átívelve is megnyilvánulhat.”

Futala Tibor

Szovjet megtorló akciók a lengyelek ellen

Gur'ánov, A. □.: Obzor sovetskih repressivnyh kampanij protiv polákov i pol'skih graždan. = Liptanov, A. V., Šajtanov, I. O. (sost.): Poláki i ruszkie: Vzaimoponimanie i vzaimoneponimanie. Moskva, Izdatel'stvo „Indrik”, 2000. 199–207. p.

A lengyel–orosz kulturális kapcsolatokat áttekintő legfrissebb tanulmánykötetbe azért került be A. Gurjanov áttekintő cikke, mert a legújabb kori események közül éppen a szovjet erőszakszervezetek által a lengyelek és más nemzetiségű lengyel állampolgárok ellen az 1930–1950-es években elkövetett tömeges megtorló akciók határozzák meg döntően a lengyel közvéleménynek Oroszországról és az oroszokról alkotott képét. E megtorló akciók következtében tömegesen kerültek lengyelek és más nemzetiségű lengyel állampolgárok szovjet lágerekbe és kényszerlakhelyekre, sokan közülük el is pusztultak. Az oroszországi közvélemény azonban ritkán veszi figyelembe ezt a tényezőt akkor, amikor szembeül a lengyelek Oroszország-képével; sok orosz csak éppen hallott valamit Katyírról, de továbbra is úgy véli, hogy a németek lötték agyon a tizenötezer fogságba esett lengyel rendőrt és katonatisztet. A lengyel közvélemény tisztában van ezekkel az eseményekkel, legfeljebb az áldozatok számát túlozza el; az orosz közvéleményben azonban gyökeres fordulatra van szükség e téren: el kell ismerni, hogy az ország egész sor tömeges bűncselekményt követett el lengyel állampolgárokkal szemben, és ez rányomja bélyegét a mai lengyel–orosz viszonyra is.

A cikk azokra a dokumentált statisztikai adatokra támaszkodik, amelyeknek összegyűjtése a különböző szovjet belügyi szervek levéltári anyagának részleges megnyitása után vált lehetővé. A lengyelek elleni tömeges retorziók adatait több kutató munkája eredményeképpen 1997-ben tették közzé (Istoričeskie sborniki „Memoriala”. Vypusk 1: Repressii protiv polákov i pol'skih graždan. Moskva: Zven'â, 1997). Korábban e témával főleg az emigráns lengyel történetírás foglalkozott, s az 1939 szeptembere utáni megtorlások elszemdedőinek számát összesen mintegy kétmillió főre becsülte. Az újabban megnyílt szovjet levéltári források pontosabb és megbízhatóbb adatokat szolgáltatnak, amelyekre gyakorlati szempontból is nagy szükség van az egykori áldozatok rehabilitálási ügyeiben.

A levéltári adatok megerősítik azt az ismert tény, hogy a lengyelek elleni tömeges megtorlások hullámokban történtek. A megtorló akciókban különböző módszerekkel éltek, amelyek közül a legfontosabbak az alábbiak:

- 1) deportálás, vagyis tömeges erőszakos kitelepítés kényszerlakhelyre a Szovjetunió belsejébe;
- 2) letartóztatás, bebörtönzés, lágerba zárás, elítélés, beleértve a halálos ítéletet is;
- 3) lengyel katonák szovjet hadifogságban tartása törvénytelen módon;
- 4) internálás és fogva tartás a szovjet belügyi szervek hadifogoly- és szűrőtáboraiiban.

1939 előtt két tömeges megtorló akcióra került sor a szovjet állampolgárságú lengyelek ellen. Az elsőre 1936-ban került sor, amikor kitelepítették a lengyeleket Szovjet-Ukrajna határ menti körzeteiből. Ekkor deportáltak 36 ezer lengyelt Kazahsztánba. Ez volt egyébként az egyetlen olyan megtorló akció, amikor a megtorlás indokaként nyíltan a nemzeti hovatarozást adták meg (a lengyeleken kívül ez az akció a németekre is kiterjedt, a szovjet kormányhatározat összesen 15 ezer lengyel és német család kitelepítését irányozta elő). Az összes többi megtorló akcióban formálisan nem nemzeti, hanem szociális kritériumokat neveztek meg akkor is, ha a megtorlás ténylegesen a lengyelek ellen irányult.

A második tömeges megtorló művelet az 1937–1938. évi „nagy terror” keretében végrehajtott „lengyel akció” volt. Az ekkori tömeges letartóztatások, kivégzések és bebörtönzések formálisan az „ellenséges elemek” (volt kulákok, ellenforradalmárok, papok, különböző politikai pártok egykori tagjai) elleni 00447. számú NKVD-parancson, valamint több „nemzeti” parancson alapultak, amelyek közül a legfontosabb az 1937. augusztus 11-i 00485. számú „lengyel” parancs volt, amelynek értelmében le kellett tartóztatni az akkor már csak mitikus lengyel katonai szervezet, a POW (Polska Organizacja Wojskowa) tagjait, az összes olyan volt lengyel hadifoglyot, aki 1922 után a Szovjetunió területén maradt, a dezertált lengyeleket, a Lengyelországból érkezett politikai emigránsokat (a korábban fogolycsere révén „szerzettek” is), a Lengyel Szocialista Párt (PPS) és más lengyel pártok egykori tagjait, a Szovjetunióban létesített lengyel autonóm körzetek aktivistáit, valamint mindezek családtagjait. A letartóztatottakat az ún. „fényképalbumos” módszerrel ítélték el, ami lehetővé tette a lehető leggyorsabb, „futószalagos” ügyintézt, amelynek eredményeképpen eldőlt, hogy a letartóztatott a kivégzendők vagy a lágerba zárandók kategóriájába kerül-e. A „nagy terrornak” összesen valamivel több mint 1,6 millió áldozata volt, ennek 9 százalékát – 144 ezer főt – a „lengyel” parancs értelmében tartóztatták le. Ezek közül 140 ezret el is ítélték, még-pedig 111 ezret (79 %) halálra. A „lengyel” parancs alapján azonban nem csak lengyeleket tartóztattak le, viszont letartóztattak lengyeleket más „nemzeti” parancsok és a kulákelleses parancs értelmében is. A kutatók a „nagy terror” két éve alatt megtorlást elszenvedő lengyelek számát 118–123 ezer főre becsülik. Az 1937. évi népszámlálás adatai szerint a Szovjetunióban akkor 636 ezer lengyel élt, tehát a megtorlás minden ötödik „szovjet lengyelt” érintette.

1939. szeptember 17-e után – ekkor tört be a szovjet hadsereg Lengyelország területére – a tömeges megtorlás a szomszéd állam polgárai ellen irányult. Ezek első hullámába a lengyel fegyveres erők tagjai tartoztak, akiket jogtalanul tartottak hadifogolytáborokban, mivel hadüzenet nem történt, és a lengyel hadsereg nem is bocsátkozott harcba a Vörös Hadsereg egységeivel. Összesen mintegy 240–250 ezer főt ejtettek fogságba. Ezeknek a döntő többségét az első két hónap folyamán hazaengedték, kisebb részüket átadták a németeknek. 1939 decemberében még 39 ezer főt tartottak fogolytáborban, mégpedig az összes tisztet, rendőrt, csendőrt, börtönőrt és határőrt. További 5 ezer fő került szovjet hadifogolytáborba 1940 nyarán a Baltikum elfoglalása után. Ezek azok a lengyel katonák voltak, akik 1939 szeptemberében litván vagy lett területre menekültek, és ott internálták őket. 1939–1941-ben tehát összesen 44 ezer lengyel volt tartósan szovjet hadifogságban. Ez a szám tartalmazza a három tisztitábornak azt a 15 ezer lakóját is, akiket 1940 áprilisában-májusában ítélet nélkül agyonlőttek.

Ugyanakkor megindult a megtorlás a polgári lakosság ellen is. Szovjet-Ukrajna és Szovjet-Fehéroroszország Lengyelországtól elcsatolt nyugati területein 1939 szeptemberéig és 1941 júniusa között mintegy 110 ezer lengyel állampolgárt tartóztattak le, akik közül 11 ezer (más források szerint csak 7305) főt a 1940. március 5-i politbüro-határozat alapján lőttek agyon, valamint azt a 10 ezer fő fogvatartottat is, akit a német támadás után, a nyugat-ukrajnai és nyugat-fehéroroszországi börtönök kiürítése során lőttek agyon.

Az 1939–1941-i megtorlások legtömegesebb formája a deportálás volt, amelyet négy nagy hullámban hajtottak végre. A legnagyobb hullám 1940 februárjában a lengyel földműveseket és erdészeket érintette, őket családotul telepítették a Szovjetunió keleti és északi területein a belügyi szervek által létesített elszigetelt kényszerlakhelyekre. 1940 áprilisában deportálták azoknak a családjaikat, akiket addigra már érintett a megtorlás, például hadifogolytáborban voltak. E deportálási hullám párhuzamosan zajlott az említett 15 + 11 ezer fő kivégzésével. Ezzel a hullámmal 61 ezer fő került Kazahsztánba. 1940 júniusában deportáltak 78 ezer menekültet, akik ugyanazokba a keleti és északi körzetekbe (de más településekre) kerültek, mint a korábban kitelepített földművesek. A negyedik deportálási akcióra 1941 májusában-júniusában, a német támadás előestéjén került sor és 34-44 ezer lengyel állampolgárt érintett.

A Legfelsőbb Tanács 1941. augusztus 12-i rendelete értelmében az 1939–1941-ben deportált lengyel állampolgárok döntő többsége szabadlábba került, illetve elhagyhatta kényszerlakhelyét. A szovjet-lengyel viszony azonban hamarosan újra feszültté vált, és 1942–1943-ban újabb letartóztatások kezdődtek, amelyek a lengyel állampolgárok két rétegét érintették: a lengyel követség területi képviselőinek („delegatura”) munkatársait és azokat a „volt lengyel állampolgárokat”, akik az 1943 elejétől folyó nyilvántartásba vétel során nem kívántak szovjet állampolgárokká válni. Az 1941-es amnesztiától 1944-ig mintegy 3 ezer lengyelt ítéltek el, közülük 1583-at a szovjet állampolgárság elfogadásának a megtagadásáért.

A letartóztatások újabb hullámára 1944–1945-ben Lengyelországban került sor azokon a területeken, amelyeket a Vörös Hadsereg felszabadított a német megszállás alól. Ezt az akciót a szovjet belügyi alakulatok és a katonai elhárítás (Smerš = smert' špionam 'halál a kémekre') egységei hajtották végre, és elsősorban a lengyel nem kommunista németellenes ellenállási mozgalom résztvevői ellen irányult. 39–48 ezer lengyel állampolgárt érintett ez az akció, köztük a földalatti Honi Hadsereg (Armia Krajowa) – a németellenes fegyveres ellenállás fő ereje – 17 ezer tagját. Ezek hadifogoly-, illetve szűrőtáborokba kerültek, és mivel nem ítélték el őket, fogságuk néhány hónaptól néhány évig is tarthatott.

A Lengyelországtól elcsatolt területeken a háború után is folytak a deportálások, de ezek feldolgozása még várat magára. Feltételezhető, hogy ezek az akciók már nem voltak olyan tömegesek, mint 1939–1941-ben. Az egyik utolsó ismert ilyen akció az volt, amelynek során az Anders-hadsereg 4,5 ezer volt katonáját családotul kitelepítették Irkutszk környékére.

A szovjet levéltári források szerint tehát az 1930–1950-es években hozzávetőleg 670–720 ezer lengyelt, illetve más nemzetiségű lengyel állampolgárt érintettek a szovjet megtorló akciók, akik közül 510–540 ezer fő 1939. szeptember 17-e után szenvedett sérelmet. Ez a szám csaknem négyszer kisebb a hagyományos lengyel történetírásban emlegetett 2 milliónál. Ennek egyik oka az, hogy a háború alatt a moszkvai lengyel követség, illetve az Anders-hadseregnél vezetett nyilvántartások eleve nem lehettek pontosak, másrészt a lengyelek a szovjet megtorlás áldozatai közé sorolják az 1939 őszén csak rö-

vid ideig szovjet hadifogságban tartott, de hamarosan hazaengedett vagy a németeknek átadott lengyel katonákat, valamint a Lengyelországtól 1939-ben elcsatolt Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Fehéroroszország azon lakosait, akiket 1940–1941-ben behívtak a Vörös Hadseregbe.

Zoltán András

Roma-kérdés és EU-tagság: a szlovák „dupla vagy semmi”

Vodička, Karel: Die Roma in der Slowakei – Stolperstein auf dem Weg in die EU? = Osteuropa, 2001. 7. no. 832–846. p.

A romák megoldatlan helyzete Szlovákia legégetőbb belpolitikai problémáját jelenti, amely az Európai Unióval folytatott csatlakozási tárgyalások során is központi jelentőséget kapott. A szlovák miniszterelnök, Mikuláš Dzurinda és az Európai Unió bővítési főbiztosa, Günther Verheugen 2001. márciusi találkozásuk során egyetértettek abban, hogy Szlovákia útja az Unióba csak a roma-kérdés megoldásán keresztül vezethet. Ez egy igaz politikai „dupla vagy semmi” Szlovákia számára, mivel a szlovákok csak a romákkal együtt léphetnek be az Unió kapuján, ugyanis a kisebbségek tisztelete, jogaik biztosítása és az európai uniós tagság mára már egymástól elválaszthatatlan fogalmakká váltak. A tanulmány röviden bemutatja a szlovákiai romák helyzetét és ezzel együtt az állam előtt álló megoldandó feladatokat.

Szlovákiában a kisebbségek a lakosságnak mintegy 25%-át teszik ki (magyarok: 11%, romák: 9%, egyéb nemzetiségek: 5%). Fontos adat az is, hogy a roma lakosság aránya a teljes népességen belül a világon itt a legmagasabb. Számos ország példája azt mutatja, hogy a demokrácia kiépítése az ilyen posztautokratista, soknemzetiségű államokban (mint amilyen Szlovákia is) a legnehezebb, mivel az erősen nacionalista elit az új, demokratikus társadalmi identitások végleges kialakulásáig (vagyis a rendszerváltást közvetlenül követő ún. átmeneti időszakban) még képes a hatalmát fenntartani, és ezáltal a teljes társadalmi, gazdasági és politikai átalakulást késleltetni. Mindez Szlovákiára is igaz. Az 1992-es választásokat a Vladimír Mečiar vezette „Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért” nyerte, amely élesen támadta a prágai vezetést az erőszakos központosítás és a radikális gazdasági reformok miatt. Mindezek egyenes következménye volt az év végén Csehszlovákia felbomlása. Ezt követően Szlovákia elsősorú belpolitikai problémája a romák helyzetének megoldása lett. A roma kisebbség tekinthető ugyanis a rendszerváltás legnagyobb vesztesének, ezért rendezetlen helyzetük megoldása nem csak kisebbségpolitikai, hanem az egész szlovák társadalmi rendszert érintő problémát jelent. Ez pedig talán az ország EU-csatlakozását is megghiúsíthatja. Pedig a romák társadalmi „asszimilációjára” már számos kísérlet történt az elmúlt 250 év során. Ennek ellenére mindegyik próbálkozás sikertelen maradt. A kommunista időszak egyik legnagyobb visszhangot kiváltott intézkedése az volt, hogy az állam anyagi támogatást ígért azoknak a roma nőknek, akik hajlandók voltak sterilizáltatni magukat. A rendszerváltás után a romákat a többi kisebbséggel egyenrangúnak ismerte el a Csehszlovák állam, majd ezt az 1992. szeptember 1-jei szlovák alkotmány is megerősítette. Az 1998-as szlovákiai kormányváltást követően pedig számos állami finanszírozású program született a romák társadalmi integrációjának elősegítése érdekében.

A szlovákiai roma-kérdés a következő súlyos és mindmáig megoldásra váró problémákat foglalja magába:

- A romákra vonatkozó, egyébként a fejlődő országokra jellemző demográfiai adatok: a roma kisebbség létszáma az 1989-es 250 000-ról mára megduplázódott. Ennek oka a családonkénti átlagosan 4 gyermek, de az elmaradott roma telepeken ez a szám a 8-at is eléri. A romák várható élettartama rendkívül alacsony: a nőknél 59 év, a férfiaknál 55 év.
- Az ily módon folyamatosan növekvő roma-kisebbséget a populista pártok sovinizta céljaik megvalósítására használják fel. A SMER szerint például „két generáció múlva a romák már többségben lesznek Szlovákiában”.
- A romák sok helyen szinte 100%-os munkanélkülisége. Ennek fő okait alacsony iskolázottságukban, a társadalmi előítéletekben és az ezek miatt a romákat érő diszkriminációban kell keresnünk. A jövő viszont még a mai helyzetnél is sötétebbnek ígérkezik, mivel a munkanélküli családok nem tudják gyermekeik szakmatanulását finanszírozni, így azok legfeljebb csak betanított vagy segédmunkát kaphatnak, de erre is minimális a reményük a nehézipar hanyatlása, illetve a társadalmi sztereotípiák miatt.
- A roma családok 80%-ának hosszú távú, tartós függése és kiszolgáltatottsága az állami szociális intézményekkel szemben. Emiatt a romák nem aktív állampolgároknak, hanem a szociálpolitika „tárgyainak” érzik magukat.
- Katasztrofális lakáskörülményeik. Az okok közül ki kell emelni a munkanélküliség miatt eladósodást, és a kiutalt lakások szándékos tönkretételét, illetve a berendezési tárgyak eladását.
- Általános társadalmi helyzetük: marginalizált, kulturális és etnikai gyökereiktől teljesen elszakított és megfosztott etnikumként élnek, akiket a szlovák nacionalista többség minden szinten eltaszít magától.
- A romák a kommunista rendszer által részükre biztosított teljes körű szociális ellátáshoz szoktak hozzá. Ezzel (is) magyarázható a családonkénti magas gyerekszám is, mivel a szociális támogatás arányosan nőtt a család nagyságával. Ezért cserébe a romáknak fel kellett adniuk hagyományos tevékenységeiket (kiskereskedelem, vándorzenész-élet), és a szocialista nehéziparban kellett segédmunkásként dolgozni.
- Katasztrofális egészségi állapotuk (főleg a fertőző betegségek gyakoriak közöttük), rendkívül magas halálozási arányuk, alacsony iskolázottságuk. A szlovákiai speciális iskolák tanulóinak 90%-a roma származású.
- Magas bűnözési arányuk: a felderített bűncselekmények 40%-át romák követik el, akik között a bűnözés mára már mindennapos gyakorlattá vált. Leggyakoribb bűncselekményeik közé tartozik a rablás, a lopás és az uzsorakamatra (gyakran 100%/hó) történő kölcsönök adása.
- A romák kivándorlása az EU-tagállamokba és Észak-Amerikába, amire az érintett országok vízumkötelezettség bevezetésével válaszoltak. Egyébként fontos megemlíteni, hogy ez a kivándorlási hullám hívta fel az Európai Unió és az egész világ figyelmét a szlovákiai romák megoldatlan helyzetére.
- Végül meg kell említeni azt a tényt is, hogy romák és ez az egész roma-kérdés nagyban hozzájárult a szlovák társadalom és belpolitika polarizációjához azáltal, hogy egymással szembe fordította a populista, tömegbázist kereső és látszólag a romák társadalmi integrációja iránt elkötelezett pártokat (például az SMER-t) a roma-elle-

nes közvélemény által támogatott pártokkal és mozgalmakkal (például a Szlovák Nemzeti Párttal – SNS).

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a szlovákiai roma-kérdés rendkívül mély és összetett problémakört jelent, amelynek megoldásához óriási pénzügyi forrásokra, a társadalmi rendszer demokratikus konszolidációjára, politikai akaratra, a társadalmi előítéletek és az általánossá vált negatív hozzáállás megfordítására van szükség. Ez a folyamat kétségtelenül időigényes, azonban ha nagyon sokáig elhúzódik, akkor akár meg is hiúsíthatja Szlovákia csatlakozását az Európai Unióhoz.

Vadász Rezső

Romániai választások: egy tragédia anatómiája

De Nève, Dorothée: Wahlen in Rumänien – eine ganz normale Katastrophe? = Osteuropa, 2001. 3. no. 281–298. p.

2000. november 26-án elnök- és parlamenti választások voltak Romániában, amelyek a Ion Iliescu és a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártjának (PDSR) elsöprő győzelme mellett az ország pártviszonyainak radikális átalakulását hozták. A tanulmány az események kapcsán a román belpolitikai helyzet rövid bemutatására törekszik.

Az 1996-os választások, amelyek Emil Constantinescu győzelmével értek véget, történelmi jelentőségűek voltak Romániában, mivel 1937 óta először történt meg az, hogy a választásokat nem a hivatalban lévő kormánypárt nyerte meg, hanem azt leváltotta egy széles koalíció (melynek tagjai voltak: CDR, PNTCD, USD, PDSR és az RMDSZ), amely azonban pontosan emiatt rendkívül sérülékeny volt. A koalíción belül állandóak voltak a partnerek közötti viták, nézeteltérések, így elmondható, hogy hatékony együttműködés szinte sohasem tudott kialakulni a kormányon belül. Ennek egyik legkézzelfoghatóbb bizonyítéka, hogy 1996 és 2000 között Romániának összesen öt miniszterelnöke volt: *Victor Ciorbea* (CDR): 1996. dec. 12. – 1998. márc. 30.; *Gavril Dejeu* (CDR): 1998. márc. 30. – 1998. ápr. 7.; *Radu Vasile* (CDR): 1998. ápr. 7. – 1999. dec. 14.; *Alexandru Athanasiiu* (PDSR): 1999. dec. 14. – 1999. dec. 22.; és *Mugur Isarescu* (CDR): 1999. dec. 22. – 2000. dec. 28.

Ezalatt a kormánypártok támogatottsága rohamosan csökkent, ezzel párhuzamosan pedig addig soha nem látott népszerűsége tett szert a szélsőségesen nacionalista a *Corneliu Vladim Tudor* vezette Nagy-Románia Párt (PRM). A belpolitikai káoszt jól jelzi az a tény is, hogy a választási törvényt közvetlenül a választások előtt öt ízben is módosították, vagy hogy a választásokon összesen 88 párt jelöltjei indultak, melyek közül végül is a PDSR a parlamenti mandátumok 44,9%-át, a szenátusiaknak pedig 46,4%-át szerezte meg. A második helyen a Nagy-Románia Párt végzett 24,4%, illetve 26,4%-os eredménnyel. Az elnökválasztáson pedig *Ion Iliescu* győzött 66,8%-kal. Az új parlamentben mindössze hat frakció alakult meg: a PDSR, a PRM, a Demokrata Párt (PD: 9%), a Nemzeti Liberális Párt (PNL: 8,7%), az RMDSZ (7,8%) és a kisebbségi pártok frakciója (5,2%). Az új miniszterelnök *Adrian Nastase* lett (PDSR), aki a PNL és az RMDSZ részvételével koalíciós kormányt alakított, melynek legerősebb ellenzéke a Nagy-Románia Párt lett.

Ha megvizsgáljuk a számszerű eredmények hátterét, akkor a választói magatartásokról a következő megállapításokat tehetjük:

- a PDSR támogatottsága az erdélyi választókerületeken kívül szinte mindenhol meghaladta az 50%-ot. A legalacsonyabb eredményt négy erdélyi „magyar” kerületben érte el: Alba, Arad, Hargita és Szatmárnémeti kerületekben.
- a Nagy-Románia Párt viszont számos erdélyi választókerületben megszerezte a szavazatok több mint 40%-át. Ezt az eredményt elsősorban az itt élő bányászok szavazataival lehet magyarázni.
- a választók kor szerinti eloszlását vizsgálva megállapítható, hogy a PDSR-re az 55 év feletti nők 40%-a, a férfiak 43%-a szavazott. Ez az arány a 31 év alattiak esetében mindkét nemnél 25% körül van.
- a PRM támogatói főleg a 31 év alatti férfiak, és 31–55 év közötti nők. Ezek 60%-a diplomás, 40%-a pedig állami alkalmazott. Elmondhatjuk tehát, hogy a PRM *nem* a munkanélküliek és a szegények tömegpártja, és hogy román nacionalizmus legfőbb oka *nem* a szegénység.

A romániai választások tehát egyfajta nacionalista visszarendeződést hoztak, mivel Ion Iliescu 1990–1996 között egyszer már volt az ország elnöke. Mindemellett számos régi és új konfliktus is sújtja a román belpolitikát. Ezek közül a következőket lehet kiemelni:

- a külföldi működőtöke számára kedvezőtlen gazdasági környezet és bizonytalan jogi háttér. Itt lehet megemlíteni Iliescu-elnök számos nyilatkozatát, amelyekben élesen bírálta a külföldi nagybankokat, amelyek szerinte csak kizsákmányolnák a román gazdaságot.
- rendezetlen viszony a világ vezető pénzügyi szervezeteivel (IMF, IBRD, EBRD, EIB);
- általánossá vált a korrupció az állami adminisztráció szinte minden szintjén;
- rendezetlen kapcsolatok Moldovával (amit Iliescu-elnök programjában egyszerűen csak mint „Egy második Román Állam”-ot említ);
- a szintén általánosnak mondható kisebbségellenes nacionalizmus, amely a rendkívül agresszívnek minősíthető választási kampány során is megjelent: a PDSR programja például egy „nemzeti, egységes és oszthatatlan állam”-ot említ. Ezt a tendenciát tovább erősítette a PRM példátlan választási sikere.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy Romániában a rendszerváltás után hatalomra került polgári-konzervatív koalíció választási veresége nem számít egyedülálló jelenségnek Kelet-Közép-Európában. Az igazi „tragédia” tehát nem is ez, hanem sokkal inkább az a helyzet, amelyben a választók 2000 novemberében találták magukat, vagyis: csak a szociáldemokratáként újjászületett egykori kommunisták és a szélsőbaloldali nacionalisták közül választhattak, mivel az előző kormány pártjai szinte teljesen eltűntek a politika süllyesztőjében.

A NATO- és EU-tagságra is pályázó Románia új kormányának egyszerre kell a belső és a külső politikai nyomásnak is eleget tennie (gazdaság fejlesztése, illetve európai-típusú demokrácia kiépítése). Mégis mindezek mellett a legnagyobb potenciális veszélyt a PRM esetleges kormányra kerülése jelenti, amennyiben a Nastase-kormány nem lesz képes nagyratörő választási ígéreteit és a választók nacionalista elvárásait teljesíteni.

Vadász Rezső

A nyugat-európai etnoregionális pártok választási sorsa

Gordin, Joseph P.: *The Electoral Fate of Ethnoregional Parties in Western Europe: A Boolean test of Extant Explanations.* = *Scandinavian Political Studies*, 24. vol. 2001. 2. no. 149–170. p.

A tanulmány az etnoregionális (vagyis egy adott földrajzi területen (országgrészen) élő nemzeti kisebbséghez kötődő) pártok választási sikerében fontos szerepet játszó tényezők meghatározására törekszik az ún. Boolean-teszt segítségével. A vizsgálatba hat nyugat-európai országból (Belgium, Finnország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Spanyolország) összesen 12 pártot vont be a szerző, amelyek választási eredményességét az ún. „IES” („*index of electoral success*”) alapján határozta meg. (Matematikailag ezt az indexet az adott kisebbségi párt eredményének (szavazatok bizonyos %-a) és a választásokon győztes párt választási eredményének hányadosa adja. Értéke 0 és 1 között lehet.)

A kutatások szerint az etnoregionális pártok választási sikere a következő négy tényezőtől függ:

- 1. Kulturális tényező:** ez a kisebbségi nyelv szerepét jelenti, vagyis azt, hogy a saját, a többségtől eltérő anyanyelvvél (és így kultúrával) rendelkező kisebbségek pártjai szerepelnek sikeresen a választásokon. Ennek okát az ún. „defenzív nacionalizmusban” kell keresnünk, vagyis abban, hogy a nyelvileg különálló kisebbségek a (legtöbbször támadó nacionalista) többség nyelvével és kultúrájával szembeni tiltakozás jeleként szavaznak saját pártjukra. S mivel a nyelv a többségtől való elkülönülés, különállás és egyidejűleg a kisebbségi közösségi összetartozás legegyszerűbb és legfontosabb tényezője, ezért kap ilyen nagy hangsúlyt, és ezért játszik ilyen fontos szerepet a saját nyelv a választások kimenetelében.
- 2. Pénzügyi tényező:** itt az adott régió gazdasági erejéről van szó. A gazdaságilag erős országrészeknek ugyanis kisebb szükségük van tőkeimportra, emellett képesek lehetnek az önállóosodásra, a tőkekivitelre és ezáltal akár a politikai függetlenség kivívására is. Ez utóbbinak az elnyerése pedig számos kisebbség legfontosabb célkitűzését jelenti.
- 3. Intézményi tényező:** eszerint az arányos képviselően alapuló választási rendszer kedvezőbb a kisebbségi pártoknak, mint a többségi elven működő (egyéni választókerületek), amely a két-párti rendszereknek (parlamentari váltógazdaság) kedvez.
- 4. Személyi tényező:** ez annyit jelent, hogy a regionális pártok vezetőinek patronázshatalma jelentősen növeli a párt népszerűségét. Az adott kisebbségi párt tagsága és szimpatizánsainak száma ugyanis ugrásszerűen megnő, amennyiben a vezetők karrierlehetőséget tudnak biztosítani a pártba újonnan belépő fiataloknak, illetve ha a párton keresztül olyan forrásokhoz lehet hozzájutni, amelyekhez „kívülállóként” nem.

A vizsgálat ezenkívül azt is kimutatta, hogy az etnoregionális pártok sikeres választási részvételéhez (vagyis ahhoz, hogy az „IES” 0,5-nél nagyobb értéket mutasson) e négy tényező mindegyikének egyszerre kell jelen lennie (logikailag tehát „ÉS” kapcsolat van közöttük). Ez pedig csak három párt esetében történt meg: az olaszországi „*Südtiroli Volkspartei*”, a spanyolországi „*Convergencia i Unió*” és a szintén spanyolországi „*Partido Nacionalista Vasco*” rendelkeztek ezekkel a feltételekkel.

Elmondhatjuk tehát, hogy a kisebbségi pártok választási sikere rendkívül összetett feladatot jelent a pártok vezetői számára, akiknek „etnoregionális vállalkozókként” törekedniük kell a szükséges kulturális, gazdasági, intézményi és személyi feltételek biztosítására.

Vadász Rezső

Az indiai nők részvétele a politikában

Gleason, Suzanne: Female Political Participation and Health in India. = The Annals of The American Academy of Political and Social Science, 573. vol. 2001. 1. no. 105–126. p.

A tanulmány empirikus megfigyelésekre támaszkodva vizsgálja a nők politikai részvételének lehetőségeit Indiában. A kutatás kiterjed a jelenségek társadalmi-kulturális okaira, érintőlegesen pedig az egészségügy (gyermekhalandóság) és a nők politikai szerepvállalásának lehetséges összefüggéseire.

A szakirodalom a gazdasági és társadalmi fejlődés egyik fontos tényezőjének tartja a férfiak társadalmi hegemóniájának fokozatos megszűnését és minél több nő bekapcsolását a helyi és az országos politikai életbe. Indiában a nők viszonylag nagy számban élnek aktív szavazati jogokkal, ezzel szemben részvételük a politikai irányításban, az államigazgatásban (képviselőként, közigazgatási hivatalnokként) rendkívül alacsony.

Az egyének és a nemek politikai magatartásának és részvételének megvilágítására számos elmélet született. Ezek közül talán a legismertebb *Downs* (1957) nevéhez fűződik. Szerinte a választások alkalmával tökéletesen informált emberek mérlegelik a különböző pártok ígéreteit aszerint, hogy melyik program megvalósulása (és így melyik párt választási győzelme) jelenti a legelőnyösebb megoldást a számukra. Amennyiben a programok nem térnek el szignifikánsan egymástól, és egyik párt sem ígér többet a másiknál, akkor az emberek számára a választás érdektelenné és tét nélkülivé válik, és nem fognak rajta részt venni. Ugyancsak távol maradnak az urnáktól a választópolgárok, ha magasak a részvétel költségei (vagyis ha az információhoz jutás vagy a választási irodák megközelítése nagyobb anyagi áldozatot követel), vagy ha egyéni szavazatuk súlyát minimálisnak érzik. Magas választási részvételre tehát alacsony költségek, magas haszon és az egyéni szavazatok nagyobb jelentőségének esetében lehet számítani. Ezeknek megfelelően általánosságban elmondható, hogy a magas iskolai végzettségűek számára alacsonyak a választás költségei, így az ő részvételük magasabb, akárcsak a gazdasági elit esetében, ahol viszont a várható haszon jelenti a fő motivációt. Az egyéni szavazatok súlya pedig a pártok közötti szoros versenyben, vagy a választásra jogosultak kis számánál nő meg, mivel itt minden egyes választópolgár úgy érezheti, hogy az ő saját voksa, illetve társadalmi csoportjának szavazatai döntötték el a választások végkimenetelét. Ebből az következik, hogy minél nagyobb az egyes társadalmi csoportok (elsősorban a pártok) belső kohéziója, annál nagyobb arányban vesznek részt a választásokon. Hasonló társadalmi és gazdasági tényezők határozzák meg a passzív szavazati jog gyakorlását (vagyis a képviselő-jelöltként való indulást).

A férfiak és a nők közötti különbségek a politikában két téren is megmutatkoznak:

1. A nők alulreprezentáltságában, vagyis abban, hogy politikai részvételük nem tükrözi az adott ország lakosságának összetételét,
2. a nőknél megfigyelhető politikai attitűdben, amely jelentősen eltér a férfiakétól. Ez megnyilvánul egyrészt abban, hogy másként ítélik meg a különböző társadalmi és politikai kérdéseket, másrészt pedig abban, hogy a választások költségeit általában magasabbnak ítélik, míg a hasznait alacsonyabbnak, szavazatuk súlyát pedig alulértékelik.

Az empirikus kutatások a következő megfigyelésekhez vezettek a nők politikai viselkedésével kapcsolatban:

- a hat év alatti (tehát iskolába még nem járó) gyermekeket nevelők, a munkanélküliek és alacsony iskolázottsággal rendelkezők alacsony arányban szavaznak;

- a házas asszonyok részvétele magasabb, mint a hajadonoké, illetve az egyedülállóké;
- a nők a különböző szocio-gazdasági helyzetük miatt csak ritkán hoznak létre nagy és egységes társadalmi csoportot (saját pártot);
- kevesebb szabadidejük, pénzük és kisebb ún. politikai képességeik miatt („*civic skills*” – kommunikációs és szervezési képességek) sokkal kisebb arányban és számban indulnak képviselő-jelöltként a választásokon, mint a férfiak;
- politikai ambícióik a társadalmi és politikai életből való tradicionális kiszorulásuk miatt alacsony;
- a feminista mozgalmak tagjai viszont aktívak mind társadalmi, mind pedig politikai téren;
- csak az emberileg és szakmailag is erős és komoly női jelöltek indulhatnak sikerrel a választásokon; ezeken kívül meghatározó szerepet játszik az adott ország politikai kultúrája, törvényhozási rendszere és az egyéni választókerületek nagysága;
- a nők a szociális problémák iránt fogékonyak (oktatás, egészségügy, családügy), míg a férfiakat inkább a gazdasági természetű kérdések foglalkoztatják; ennek megfelelően:
- a nők alacsony választási részvétele kifejezi az ország szociális, oktatási és egészségügyi struktúrájával és intézményeivel való elégedetlenségüket;
- ugyanakkor Indiában (a nyugat-európai fejlett országokkal ellentétben) a munka és az üzleti élet területén sikeres nők csak kis mértékben vesznek részt aktívan a politikában, mivel egyéb feladataik mellett kevés idejük és lehetőségük marad a politikálásra.

Indiában a Mahátma Gandhi nevéhez fűződő és 1950-ben elfogadott alkotmány vezette be az általános választójogot minden 21 év feletti állampolgár számára. Ennek ellenére a nemek közötti politikai egyenlőtlenségek fennmaradtak. A nők egyenjogúságának megvalósítását a gyakorlatban a rájuk nehezedő pszichológiai, kulturális, gazdasági és politikai kényszerek és akadályok gátolják meg. Ezek közé tartozik társadalmi függőségük, munkájuk alulértékeltisége, gazdasági kiszolgáltatottságuk, a politikai vezetésből való kiszorulásuk, alacsony iskolázottságuk és az a tény, hogy szinte minden családi, háztartási munka és kötelesség rájuk hárul. A helyzet orvoslásának érdekében hozták létre 1975-ben az „*Indiai nők helyzetével foglalkozó nemzeti bizottság*”-ot („*National Committee on the Status of Women in India*” – NCSWI). A bizottság egyik első kezdeményezése volt női helyi önkormányzati testületek létrehozása a falvakban (ezek neve: „*panchayat*”-ok). Ezekbe a testületekbe a nők közvetlen választással kerülhetnek be. Ezenkívül a közigazgatás két további szintjén, a körjegyzőségekben és a megyékben is rendszeresen lehetővé teszik a nők részvételét. Ennek ellenére a nők sok helyen (főleg a szegény falvakban) nem éltek ezekkel a lehetőségekkel, mivel a férfiakkal szembeni tiszteltlenségnek tartották politikai ellenzékként való fellépésüket.

India 25 szövetségi államból és 5 szövetségi területből áll. Az ország parlamentje két-kamarás: az *Államok Tanácsa (Rajya Sabha)* és a *Képviselőház (Lok Sabha)* alkotják a törvényhozás két szintjét. A „felsőház” tagjait részben az államfő nevezi ki, részben pedig az államok delegálják, az alsóházba közvetlen választással kerülnek be képviselők. A legtöbb tagállamban ugyancsak kétszintű törvényhozási rendszer működik: a *Törvényhozó Gyűlés (Vidhan Sabha – alsóház és Törvényhozó Tanács – felsőház)*. A választások egyfordulósak: az egyéni választókerületekben a legtöbb szavazatot elnyert jelölt jut mandátumhoz. Képviselő-jelölt minden államban az lehet, aki az adott tagállam lakosa és ott szavazati joggal rendelkezik. A jelölteknek ún. választási letétet kell fizetniük (deposit), amit elveszítene, ha a szavazatok egy hatodánál kevesebbet érnek el. Az országban

összesen 3900 egyéni választókerület van. Az országos választások alkalmával hét tagállami egyéni választókerület alkot egy országos egyéni választókerületet. 1980-ban a szavazóképes lakosság 55%-a vett részt a választásokon: a férfiak 67%-a, a nők 43%-a járult az urnákhoz. Elmondható, hogy az ország északi, fejlettebb részén a részvételi arány mindkét nem esetében magasabb volt, mint a déli, szegényebb vidékeken. Az egyéni választókerületek 14,6%-ában indult női képviselőjelölt, és ezek 28,6%-a jutott mandátumhoz. A tagállamok *törvényhozó gyűlései* közül összesen csak négyben haladta meg a női képviselők aránya a 10%-ot. Érdekes, hogy a nők esetében a szavazók részvétele és a jelöltek száma között negatív korreláció figyelhető meg: a legtöbb női képviselőjelölt azokban az államokban indult, ahol a női választók részvétele végül a legalacsonyabb lett. Ennek oka az lehet, hogy ezekben az államokban a nők nem érzik alulreprezentáltak magukat a politikában (ezt bizonyítja a számos női képviselőjelölt), s emiatt nem tartják fontosnak a választásokon való részvételt.

A nők politikai szerepvállalásának eredményeit, hatásait a társadalmi és gazdasági élet számos területén lehet vizsgálni. A szerző az egészségügyben, ezen belül is a gyermekhalandóság alakulásában vizsgálódott. Ennek eredménye, hogy megfigyelte a magas női választási részvétel és a központi erőforrás-allokáció közötti pozitív kapcsolatot: a nők politikai aktivitásának következtében több nővér és több orvos került a helyi kórházakba. A gyermekhalandóság terén mindössze csak annyit sikerült megállapítani, hogy az adatokat károsan befolyásolja a jövedelmek egyenlőtlen eloszlása és a muzulmán vallású lakosság magas aránya. A nők politikai részvételének hatása pozitív ugyan, de igen kis mértékű, alig kimutatható volt. Ez a női képviselők rendkívül alacsony számával magyarázható, illetve azzal, hogy a vizsgálat csak a megyék szintjére terjedt ki, ahol ez a pozitív hatás még nem számottevő (tagállami és országos kutatásra nem volt lehetőség).

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a nők India politikai életében továbbra sem rendelkeznek meghatározó és a lakosság összetételét tekintve őket megillető szereppel. Ennek okait az ország tradicionális társadalmi és politikai kultúrájában kereshetjük, amely jelentősen eltér a nyugat-európai gyakorlattól, ami a nők magas részvételét biztosítja az országok irányításában.

Vadász Rezső

Emberi jogok: a szótlanak szószólója – Beszélgetés Mary Robinsonnal

*Bessis, Sophie [Rip.] : Droit de l'homme : la voix des sans-voix – Entretien avec Mary Robinson. =
Politique internationale, 2001. 91. no., 421–434. p.*

A beszélgetést Sophie Bessis, Afrika-szakértő, a fejlődés gazdaságpolitikai szakértője készítette Mary Robinsonnal, az Ír Köztársaság volt miniszterelnökével, aki 1997 óta az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosa. Első kérdése arra vonatkozott, hogy amennyiben egyáltalán létezik az emberi jogoknak ideológiája, az ENSZ milyen jelentőséget tulajdonít ennek?

Mary Robinson válaszában megfogalmazta, hogy hivatalba lépésétől kezdve arra törekszik, hogy az emberi jogokat széleskörűen értelmezzék, azaz állampolgári és polgári jogokon kívül ide kell tartoznia a gazdasági, szociális és kulturális jogoknak is. A főbiztos nem kíván kétféle mércét alkalmazni attól függően, hogy a világ melyik táján kell érvényt szerezni a jogoknak. Az ún. harmadik generációs jogok, melyek az élő környezetet, a levegőt, az élelmiszer-alapanyagokat, stb. érintik, tulajdonképpen benne foglaltatnak az 1986 óta érvényes fejlődéshez való jogban.

Az emberi jogi főbiztos feladata még ráébreszteni a jogok fenntartásának felelősségére az államokat. Szükség van például megfelelő intézményrendszerre. Ugyanakkor az ún. réalpolitikuskok egyébként kételkednek abban, hogy a világ geopolitikai helyzete lehetővé teszi az egységes standard alkalmazását.

Mary Robinson eredményes tárgyalásokat folytat Kínában, mely 1998-ban aláírta a nemzetközi állampolgári és politikai jogokról szóló egyezményt, 2000 februárjában pedig az ezek alkalmazásáról szóló memorandumot is. Jelenleg is tartanak a technikai részleteket érintő tanácskozások. Kiinduló pontnak a kiskorúak elleni vétségek megítélésében alkalmazható emberi jogokat választották.

A halálbüntetés eltörlését az ENSZ-tagállamok nagy része elfogadta, sajnos két nagyhatalmat – az Egyesült Államokat és Kínát – kivéve. De az Egyesült Államok nem ratifikálta például a gyermekek jogait tartalmazó, illetve a nők hátrányos megkülönböztetése ellen szóló jogokat sem. Általánosságban is elmondható, hogy a régi demokráciák másféleképp látják az emberi jogokat: a gazdasági és szociális vonatkozásait magától értetődőnek tartják, míg az állampolgáriakat, politikaiakat kevésbé.

A főbiztosság alapvetően erkölcsi hatalmát a szerződött tagállamokban érvényesülő jogokról írott jelentések készítésével, ezek alapján a meg nem valósított jogok számonkérésével gyakorolja. Az izraeli–palesztin konfliktusról kialakított hiteles álláspontban különösen fontos szerep jutott nemrégiben Mary Robinsonnak. A főbiztosság szoros munkakapcsolatban áll a nagy kormányzati szervezetekkel (Amnesty International, Human Rights Watch stb.), melyek sokkal szabadabban nyilváníthatnak kritikát, és az egyes eseteket is közlő ismerik, nyilvántartják. A főbiztosnak biztató tapasztalatai vannak a kevésbé demokratikus országok vonatkozásában is (pl. Irán). Jelenlegi munkáját nagyban segítik korábbi, köztársasági elnökként szerzett tapasztalatai.

Az ENSZ Bizottság szervező szerepe a jelentéstevők mandátumának meghatározásában, illetve az egyezmények, nemzetközi konvenciókat felügyelő bizottságok létrehozásában vitathatatlan. Az egyes konkrét esetek, egy-egy országban jelentkező konfliktus idején azonban inkább háttérben maradnak.

A korábban vitatott, túlságosan is a nyugati civilizációhoz, kereszténységhez kötődő karakterét igyekszik kiszélesíteni az ENSZ Főbiztosság az Egyetemes Emberi Jogok kiáltása 50. évfordulójának bécsi megünneplése óta (1998). Tervbe vették egy, az ázsiai

régiót közvetlenül érintő szeminárium megszervezését. De például az Iszlám Emberi Jogokat magukénak valló országokban nem egyszerű együttműködésről van szó, hanem az ENSZ emberi jogainak intézményes elismertetése a cél.

A nők jogainak védelmére az 1995-ös pekingi konferencia óta nagyobb hangsúly esik. Mary Robinson szerint kettős nyomás nehezedik az emberi jogokért küzdő nőkre. Területi szempontból két, különösen is érzékeny területre koncentrált: Bosznia-Hercegovinára és Kambodzsára. A női prostitúció kérdésében nagyon józanul nem egyes országok (Hollandia, Németország) elítélését tartja fontosnak, hanem emberi jogi szempontból vitatja a szexuális rabszolgaság modern fajtáit.

Az emberi jogok védelmezői mostanában különösen is sok támadásnak vannak kitéve, főleg azokban a régiókban, melyeken nem nagyon ismerik el ezeket a jogokat. A nem kormányzati szervezetekkel való együttműködésüket firtatják azt állítva, hogy azok tisztázatlan eredetű pénzügyi támogatást élveznek.

A továbbiakban a 2001. augusztus 31-én, Durbanben nyílt, rasszizmus elleni világkonferencia előkészületeiről, a várakozásokról esett szó az interjúban. Ennek a konferenciának a főtárgya is Mary Robinson volt. Szándéka szerint konkrét esetek megemlékezésével kívánnak küzdeni az idegengyűlölet és az intolerancia ellen. Magyarországot kiemelten negatív példaként meg is említi, mint ahonnan két roma családot is elűldöztek egészen Strasbourgig. A durbanit előkészítő, regionális konferenciák egyébként voltak Európát érintően 2000 októberében Strasbourgban, Latin-Amerikára vonatkozóan decemberben Chilében, 2001 februárjában pedig Szenegálban Afrika, Ázsia, illetve Irán ügyében. Egy, 2000 novemberében Zágrábban tartott tanácskozáson a meg nem nevezett kisebbséghez tartozó nőket ért támadásokról volt szó. Az ő helyzetük meglehetősen kilátástalan, hiszen nem állnak kapcsolatban sem ügyvédekkel, sem orvosokkal, sem pedig politikusokkal.

A múlt igazságtalanságainak ismerete és elítélése talán hozzásegít egy jobb jövő megéléséhez. E célból fordult a főbiztos az egyházi vezetőkhez, női államfőkhöz, képviselőkhöz, más prominens személyiségekhez, hogy valamennyien hallassák hangjukat a konferencián. Minden delegációba meghívott egy-egy húsz év alatti küldöttet is, akik külön szekcióban az ifjúság helyzetéről tanácskoznak majd. Rasszizmus elleni világkonferenciát egyébként 1978-ban és 1983-ban Genfben tartottak eddig. Azóta a világ sokat változott. Afrikában például elszaporodtak az etnikai konfliktusok. Az ezek körüli manipulációk leleplezése valószínűleg utat nyithat a megoldáshoz is. Egyik ország sem ártatlan. Az emberi jogokért való küzdelem egyre inkább politikai jellegű, és a nők számára is az. Az igazságtalanságokra adott válaszként időlegesen adott gazdasági szankciók általában eredményesek lehetnek, de itt különösen nem szabad kettős mércével mérni. Kétségkívül a beavatkozásnak, pl. az ENSZ katonai jelenlétének a Közel-Keleten is nagy jelentősége lehet. Mary Robinson azonban a diplomáciai, humanitárius megoldások híve. Az országok többsége ugyanis elfogadta, aláírta az emberi jogokat. Ez olyan eredmény, melyet követnie kell egy nemzetközi büntető bíróság föllállításának is.

A főbiztosság egy 1993-as bécsi konferenciát követően alakult meg. Ez már az emberi jogok nemzetközi, széles körű elismertetésének eredményét mutatta. Az ENSZ 1997 óta éves jelentésében meghatározó feltételként kezeli az emberi jogok elismerését az egyes országok esetében. Az UNICEF is sarokkövének tette meg a gyermekek emberi jogainak elismerését.

Kakasy Judit

A 2000-ben megtartott szerbiai helyi választások

Local election in Serbia, 2000. = Yugoslav Survey, 2001. 1. no. 15–24. p.

2000. szeptember 24-én tartották meg Jugoszláviában a helyi önkormányzati választásokat és a vajdasági parlamenti választások első fordulóját. Ez volt a negyedik többpárti választás, de az első, amelynél alkalmazták az 1996-os helyi önkormányzatokkal foglalkozó törvényt. Eszerint a választás egyfordulós, győztese az, aki a szavazatok többségét megszerzi, nem szükséges 50%-ot elérnie. 161 helyi önkormányzatot választottak meg szeptember 24-én, Koszovóban azonban nem tartottak szavazást.

A választás eredményeként 7018 helyi önkormányzati képviselő került be a képviselő-testületekbe. A bekerültek 45%-a (3130 fő) Szerbiai Demokratikus Ellenzék (DOS), 39%-a (2766 fő) Szerb Szocialista Párt – Jugoszláv Baloldal (SPS-JUL) támogatásával jutott be, a maradék 1122 pedig 46 különböző párt és társadalmi szervezet segítségével. A Szerbiai Demokratikus Ellenzék 65 önkormányzatban került többségbe (40%), a Szerb Szocialista Párt – Jugoszláv Baloldal pedig 59-ben (36%).

Belgrádban a helyi önkormányzati testületben a Szerbiai Demokratikus Ellenzék elsőprő győzelmet aratott, a megszerezhető 110 képviselői helyből 105 lett az övék. Niš városában ugyanez volt a helyzet, ott a megszerezhető 95-ből 85 lett a Szerbiai Demokratikus Ellenzéké.

A vajdasági parlamenti választás két fordulóban zajlott le. Az elsőben 17 képviselő került be a tartományi parlamentbe, az október 8-án megtartott második fordulóban pedig 103. Az ellenzék itt nagy győzelmet aratott, a 120 helyből mindössze kettő jutott a Szerb Szocialista Párt – Jugoszláv Baloldal tömörülésnek.

A 161 helyi önkormányzatra 9114 szavazó körben összesen regisztrált 6,3 millió választópolgár 75%-a adta le szavazatát. Legnagyobb arányban Kolubara és Pirot körzetben szavaztak (84%-ban), 70% alatti részvételi arányt csak Pčinja (68%) és Braničevo (69%) körzetéből jelentettek. A települések tekintetében Mionica városban szavaztak a legnagyobb arányban, itt a választópolgárok 90%-a adta le voksát. A legkisebb részvételi arányt azokon a területeken regisztrálták, ahol albán többség él: Bujanovac (45%), Medveda (51,5%) és Preševo (52,2%). 141 szavazó körben érvénytelenítették a választást, köztük 24 belgrádiban.

A képviselőjelölteket 98 politikai párt, koalíció és társadalmi szervezet delegálta. A 7025 képviselői helyre négyszeres volt a túljelentkezés, összesen 26 340-en pályáztak.

A legtöbb képviselőjelölt közül a dél-bánáti választókerület és Belgrád lakói választhattak, a legkevesebb közül pedig Pirot, Bor és Moravica választópolgárai.

A lehetséges 7 025 képviselőből, mint láttuk, 7018-at választottak meg, hét hely üresen maradt (négy Bujanovacban, kettő Medvedaban, egy pedig Svrlijgben).

A megválasztott képviselők 6,5%-a volt nő, a 460 közül 130-at a Vajdaságban választottak meg, itt arányuk magasabb az országos átlagnál, 7,4%. Foglalkozás tekintetében a megosztás a következő: 18%-uk az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásban dolgozott, 14%-uk orvos és művész, 12%-uk pedig hivatalnok és egyházi ember.

Belgrádban a regisztrált 1 351 812 választópolgár 70%-a, Nišben pedig a 213 236 polgár 80%-a járult az urnákhoz. Belgrádban a Szerbiai Demokratikus Ellenzék 105 képviselői helyet kapott, a Szerb Szocialista Párt – Jugoszláv Baloldal négyet, a Szerb Radikális Párt pedig egyet. Nišben 85-öt szerzett a Szerbiai Demokratikus Ellenzék a 95-ből, a Szerb Szocialista Párt – Jugoszláv Baloldal hatot, a Szerb Megújulási Mozgalom pedig

négyet. Niš választói 12 nőt juttattak képviselői helyhez, a belgrádiak pedig 11-et. A képviselők legtöbbje egyetemet végzett (Belgrádban 70, Nišben 61 ember).

A vajdasági parlamenti választásokon 1925 szavazókörben az 1 610 947 regisztrált választópolgár 75%-a adta le voksát (1 207 245 fő) szeptember 24-én. Összesen 63 626 érvénytelen szavazatot adtak le. 630 ember pályázott a 120 képviselői helyre, az első fordulóban 17-en nyerték el. A második fordulóban 1709 szavazókörben 660 040 szavazatot adtak le, ez a választópolgárok 48,7%-át jelenti. Itt 16 448 volt az érvénytelen szavazatok száma. Ekkor már csak 310-en voltak versenyben a 107 képviselői helyért. A választáson 86 helyet szerzett a Vajdasági Magyar Szövetség, 15-öt a Szerbiai Egyesült Ellenzék, kettőt pedig a Szerb Szocialista Párt – Jugoszláv Baloldal.

Biczó Krisztina

Az európai népesség számának növekedése 1700 és 1920 között

Kabuzan, Vladimir Maksimovič: Estestvennyj prirost, migraciá i rost naseleniá Evropy i Rossijskoj imperii v XVIII – načale XX veka. = Otečestvennâ istoriâ, 2001. 5. no. 155–160. p.

A 18. század óta az európai államokban mind tökéletesebb módszerek és eljárások alakultak ki a népesség statisztikai nyilvántartására, úgyhogy – a kisebb-nagyobb hiányságoktól és pontatlanságoktól eltekintve – reális adatokkal lehet szolgálni a földrész demográfiai helyzetéről és változásairól.

Külön szerencse, hogy voltak olyan tudósok, akik ezeket az adatokat összeszedték, csoportosították, elemezték és közzé is tették. Közülük a német O. Hübner (Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde. 1–73. Ausg. Wien, 1880–1939), a szovjet B. C. Uralanis (Rost naseleniá v Evrope. [Opyt isčisleniá.] Moskva, 1941) és az angol C. McEverdy és R. Jones (Atlas of World Population History. London, 1978.) szerzett különös érdemeket.

Szerzőnk az így rendelkezésre álló „adattenger” 1700 és 1920 közötti részét csoportosítja különféle szempontokból. Mindenekelőtt a 11 legfontosabb európai állam népességének szaporulatát mutatja be. E táblázatból, melynek csupán néhány átfogóbb, bennünket jobban érdeklő adatát emeljük itt ki, kitűnik, hogy Európa népessége, beleértve Oroszország ázsiai területeinek népességét is, az 1700. évi 124 millióról 1800-ig 192, 1920-ig pedig 487 millióra növekedett, ami annyit tesz, hogy a táblázat „első és második félidejében” együttesen négyszer, „második félidejében” pedig 2,5-szer lett nagyobb.

Ausztria–Magyarország lakossága 1700-ban 15,5 millió volt (Európa lakosságának 12,5%-a), 1800-ban 24,3 millió (12,7%), széthullásakor pedig 50,1 millió (10,3%). Az Orosz Birodalom 1700-ban 27,1 millió (21,9%), 1800-ban 46,6 millió (24,3%), 1920-ban 140,7 millió (28,9%) lakossal rendelkezett, azaz 1920-ig 1700-hoz képest meghatszorozódott, 1800-hoz képest pedig megháromszorozódott.

Oroszország mai területére számítva 1700-ban a lakosság száma 14 millió (11,3%), 1800-ban 26 millió (13,5%), 1920-ban pedig 88,8 millió (18,2%) volt, ami 1700 és 1920 között egyenlő a meghatszorozódással, 1800 és 1920 között a „háromegetszégytizedszereződéssel”.

A népesség természetes szaporulata, bár egyes országokban, mindenekelőtt Franciaországban igen alacsony volt, a vizsgált időszak lakossági többszöröződései alapvetően határozta meg. A földrész szaporodási ezrelékei a következőképpen alakultak: 1801–1820: 6,4; 1821–1830: 9,6; 1831–1840: 7,4; 1841–1850: 6,9; 1851–1860: 7,3; 1861–1870: 8,9; 1871–1880: 9,3; 1881–1890: 10,6; 1891–1900: 11,1; 1901–1910: 12,3; 1911–1920: nincs adat.

Európa népességének növekedése, illetve az európai népesség bemutatott többszöröződései annak ellenére következtek be, hogy intenzív volt a kivándorlás. 1800-tól összesen 57 635 000-re rúgott az új hazát keresők száma. Majdnem 30%-ukat Anglia „adta”, Oroszország részesedése 17,6%, Olaszországé 15,3%, Németországé 10,2%, Ausztria–Magyarországé 8,1%, Spanyolországé 7,6%, a többi európai országé 11% volt ebből a hatalmas tömegeből. Az angolok volt gyarmatbirodalmuk benépesítéséről „gondoskodtak” főleg, a többi ország kivándorlóinak legfőbb célországa az USA volt.

Érdekesekek a szláv és a németül beszélő népek szám- és részesedési adatai a világ népességéhez viszonyítva. A szláv népeknél az adatsor a következő: 1800 – 51,7 millió (5,7%); 1850 – 79,3 millió (6,6%); 1900 – 126,8 millió (7,7%); 1920 – 164,3 millió

(9,1%); 1980-as évek – 287,4 (6,2%). A németül beszélőké pedig így: 1800 – 29,8 millió (3,1%); 1850 – 50,4 millió (4,0%); 1900 – 75,3 millió (4,4%); 1920 – 87,3 millió (4,8%); 1980-as évek – 98,7 millió (2,1%).

Ha csak az oroszokat és az NSZK-beli németek számát és a világ népességén belüli százalékarányát vesszük, a következő adatok birtokába jutunk:

Az oroszok 1800-ban 20,1 milliónyian (2,2%), 1850-ben 34,8 milliónyian (2,9%), 1900-ban 55,7 milliónyian (3,4%), 1920-ban 76,4 milliónyian (4,2%), az 1980-as években 141,8 milliónyian (3,0%) voltak.

A németországi németek adatai a következők: 1800-ban 21,9 millió (2,4%), 1850-ben 34,5 millió (2,9%), 1900-ban 51,7 millió (3,2%), 1920-ban 61,3 millió (3,4%), az 1980-as években 74,5 millió (1,6%). A kezdeti német többségből az 1980-as évekre majdnem dupla annyi orosz lett, miközben mindkét nemzet részesedése a világ népességéből lecsökkent.

Az ehelyüttl „közszemlére” referált adatok – ismételjük – csak töredékét teszik ki a szerző közleményében található adathalmazoknak. Ezek regionális és időbeli metszetekben felettebb sokféle elemzésre adnak lehetőséget. Közülük sokfélélt szerzőnk el is végzett.

Futala Tibor

Miért igazi forradalom mégis a huszita forradalom?

Patschovsky, Alexander: Revolučnost husitské revoluce. = Český časopis historický, 99. roč. 2001. 2. no. 231–252. p.

A közbeszéd gyakorta forradalomnak nevezi a huszitizmust, holott a történészek többsége azon a véleményen van, hogy az ókorban és a középkorban nem lehet forradalmakról beszélni, hanem csak lázadásokról, felkelésekről, hatalomváltásokról, polgárháborúkról stb. A forradalom az újkor „signum”-a.

Azonban a történészek között is akadnak olyanok, akik a közbeszédben szereplő megnevezés védelmében lépnek fel, és meg is indokolják tudományosan, hogy miért. A baj csak az, hogy indoklásuk egyoldalú: csak egy-egy, legtöbbször nem is a legfontosabb ismérv kiemelésével próbálják szándékukat sikerre vinni. Egyedül František Šmahel főként négy kötetes alapművében, a *Husitská revoluce* (Huszita forradalom) című munkában érzékeli a „forradalommá minősítés” korántsem egyszerű folyamatát.

Patschovsky is azok közé tartozik, akik forradalomnak tartják a huszitizmust, ám Šmahellel megegyezően, ő is amellet kardoskodik, hogy ezt csak komplex módon szabad megtenni. „Introitus”-ként Reinhart Kosseleck (a *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1984. című műben található) szócikkéből a „forradalommá minősíthetőség” négy kritériumát idézi. Ezek az alábbiak:

1. Az erőszak, mégpedig a szinte korlátatlan erőszak alkalmazása, amely semmi és senki előtt nem áll le.
2. Az erőszak mint hosszú ideje tartó folyamatok eredménye, időbelileg meghatározott, lényegi és mélységbe ható dimenziókkal.
3. A társadalom életének valamennyi területét bevonni akaró tendencia.
4. Strukturális (átfogó és részletekbe menő) hasonlóság azokkal a forradalmakkal, amelyek forradalomként való megítéléséhez kétség sem fér.

Ha a fenti ismérveknek az eseményekbe történő „behasonlítása” megtörténik, a szerző oda fog konkludálni,

1. hogy a tradicionálisan értelmezett középkorban csupán egyetlen forradalom zajlott le, és ez éppen a huszita mozgalom volt,
2. hogy a huszita forradalom lefolyását illetően messzemenő hasonlóságot mutat a francia forradalommal, illetve hogy forradalmi jellegét éppen ebben a tényben kell keresni.

Ezt követően a szerző a huszita forradalom eseménytörténetét adja elő. Ennek egyik – részben előkészítő – mozzanatában megjelenik a nemzetiségi motívum is. A továbbiakban az eseménytörténetből csak ezt kívánjuk referálni. A következőkről van szó: a szerző megállapítja, hogy a prágai egyetem a huszitizmus szellemi bölcsője lett, amit leglátványosabban maga Hus bizonyít, aki a betlehemi kápolnában tartott prédikációi során a korábbi moralisták hagyományait folytatta, s az a felszólítása, hogy az egyházat meg kell újítani osztályadalmi méretekben, itt laikus egyetemet országos vitafórummá változtatta. Mindehhez hatalmi és nemzetpolitikai törekvések társultak. IV. Károly 1348-ban ugyanis négy nemzet számára alapította az egyetemet, s valamennyi nemzet képviselőinek azonos jogokat biztosított a tanácsban. A legerősebb „cseh nemzet” (mellesleg csehül és németül beszélő csehekől állt) ezzel egy idő után nem volt megelégedve, s a német, a lengyel (gyakorlatilag sziléziai, többségben népi német) és a morva képviselőkhöz képest több jogot kívánt magának. Ez az etnikai-hatalmi kérdés transzformálódott azután a hitbéli megújulás kérdésévé. (A király 1409. évi Kutná Hora-i dekrétumával aztán garantálta is a csehek „többlethatalmát”, aminek következtében a németek kivonultak a prágai egyetemről, majd Lipcsében alapítottak új univerzitást. A prágai egyetem emiatt elvesztette nemzetközi jellegét az egyházi reform vonatkozásában.)

A szerző végül hat tézisben határozza meg a huszitizmus forradalmi jellegét:

1. A huszitizmus által felszabadított erőszakfeszültség óriási erejűnek bizonyult. Először a huszitákat gyilkolták az autodafék keretében, majd a husziták irtották a papokat, szerzeteseket és apácákat, amennyiben nem tagadták meg katolikus hitüket. A kolduló rendeknek sem kegyelmeztek. Égtek a kolostorok, képromboló harcosok pusztították a templomokat, a liturgiát szolgáló edényzetet, oltárokat és szentképeket gyaláztak. Mindez a francia és az orosz forradalom előjátéka volt.
2. Vagy három évszázadon át hol nyíltabb, hol burkoltabb formában, de egyre erőteljesebben jelentkezett mint követelés az elvilágiasodott klérus elmozdítása, a hatalmi intézményként működő egyház megszüntetése, a bűn kizárása a mindennapi élet menetéből. És persze: az egyházi vagyon felosztása sem hiányzott a kívánságlistáról. A husziták, valamint a terror jakobinus és a dialektikus materializmus bolsevik hirdetői között nincs semmi különbség.
3. A középkor Hus fellépése előtt a világi és az egyházi hatalom munkamegosztásában egyféle „corpus mixtum” volt. Az egyházi hegemonia előbb „egyenhatalommá” szelődött, majd egy időre ki is vezett a cseh politikai színpadról. Győzött a nemesség. Az egyházi birtokokat és uradalmakat szekularizálták, az állam nemesi köztársasággá fejlődött, élén a reprezentatív jogosítványú királlyal. A francia forradalom is ezt a változást hozta azzal a különbséggel, hogy ott a polgárság, itt pedig a nemesség lett a kedvezményezett.
4. A huszita forradalom is beépült és hatást fejtett ki az élet valamennyi szektorában. Így a katonai területen a katonáskodás kötelezettsége minden társadalmi csoportra kiterjedt, a Žižka-féle szekérvár pedig alkalmas volt a lovasrohamok elhárítására.

Kulturális területeken új forradalmi-vallásos himnuszok és csatadalok keletkeztek, előtérbe került a cseh nyelv, sőt még helyesírási szabályzat is készült.

Szociális területen a protagonisták nézeteinek fejlődése figyelhető meg. Ezek a vallásos-morális nézetek hangoztatásától kezdve elvezettek a diktatórikus elvek érvényesítéséhez is, a „forradalom elpusztítja gyermekeit” mondás beigazolásáig. A végkifejlet dokumentálja a huszitizmus radikálisan forradalmi jellegét.

5. A huszita forradalom és a francia forradalom időbeli és ideológiai fejlődése tele van analógiákkal. Ezek egy része teljesen nyilvánvaló, más része rejtett. Ezek felderítése még hátravan.
6. Ez a tézis egy kérdés: mi maradt meg a huszita forradalomból? Sok minden. Az ugyan tény, hogy Csehországban nem jött létre a chiliasztikus paradicsom, s ellentétben a francia forradalommal, nem vált a többi európai nemzet számára orientációs központtá, minthogy a földrész perifériájára szorult. Am alapvetően megváltoztatta az állami és az egyházi rendszert, miközben biztosította a három felekezet együttélését. A kor szelleme – mondaná Hegel, a huszitizmusban a középkori világrend elpusztítójára talált rá. Még ha ez csak részlegesen sikerült is neki, még ha olykor történelmi zsákutcákba is betévedt (vö. a taboriták chiliazmusával).

Futala Tibor

Románosítás és represszió. Az Odessza-Transnistria-térség egyházpolitikájához (1941–1944)

*Boeckh, Katrin: Rumänisierung und Repression. Zur Kirchenpolitik
im Raum Odessa/Transnistrien 1941–1944. = Geschichte Osteuropas, 1997. I. H. 64–84. p.*

A tanulmány Odessza vallási, egyházi viszonyait vizsgálja az 1941-es román és német megszállás idején, annak összefüggésében. A területi politika két koncepcióját: a birodalmi német berendezkedést és a román hatalmat hasonlítja össze, egyházpolitikájuk tükrében. A térségben az ortodox, a római katolikus és a lutheránus egyház játszott szerepet.

Transnistria elfoglalása a románok és a németek által

1939-ben az odesszai terület (oblast) lakossága 1 642 779 fő volt, ebből az ukrán többség 964 011; oroszok: 265 930, zsidók 233 155, németek 91 462, moldovának 26 730, bolgárok 24 455, lengyelek 11 441, fehéroroszkok 19 434 fővel képviselték a lakosságot.

1941. június 22-én a Wehrmacht megkezdi keleti hadműveleteit, augusztus 19-én Antonescu kinevezi Gheorghe Alexianut Odessza tartomány kormányzójává. A transnistriai román kormányzat nem volt olyan keményen szervezett, mint a német uralom a szomszédos megszállt területeken. A vallás, az egyház támogatta a román öntudat erősítését a térségben. Az iskolákban bevezették a román nyelv tanítását mint kötelező idegen nyelvet; román nyelvű utcanévtáblákat helyeztek el, romániai telepesek bevándorlását szorgalmazták. Az ortodox egyháznak az evangéliumon keresztül a román megszállók eszméit kellett hirdetnie.

Transnistria egyházi, vallási központja maga a főváros, Odessza lett, ahol ortodox, katolikus és protestáns misszió kezdte meg működését. Bukarestből, a kultuszminisz-

tériumból ellenőrizték az egyházakat. A megüresedő egyházi álláshelyeket ezután mindenhol románokkal töltötték be. A moszkvai patriarchátussal egyesült ukrán ortodox egyház működését a románok ellehetetlenítették. Ez az ukrán lakosság tiltakozását és ellenállását eredményezte.

A román állam finanszírozta az egyházat, hogy politikai céljait elérje. Odessza polgármestere, Gherman Pântea 5000 márkát utalt át egy további székesegyház és egy kisebb templom céljaira, s így rendbehozataluk költségeit 11 000 márkára módosította. Az ortodox karácsonyt 1942. január 6-án újra megünnepelték. Az „Odesskaja Gazeta” egyik cikkében hangsúlyozta, hogy az újra bevezetett karácsonyi ünnep, meg a hosszan tartó templomlátogatási tilalom feloldása csak a német és a román hadsereg áldozatainak köszönhető.

1942 márciusában a sajtó arról tudósított elégedetten, hogy Odesszában a hitélet visszatért a régi, normális kerékvágásba. A városban és az Odesszai kerületben 45 ortodox pap, 3 diakónus és 11 templomi énekes működött. A román uralom alatt a szerzetesség is új életre kelt.

Az istentiszteletek kétnyelvűsége

A román papok nem tudtak oroszul, prédikációikat lefordították oroszra. (Az ukrán nyelvet a mai napig nem szívesen használják Odesszában, akkor sem részesítették előnyben.) Az ortodox papok gondoskodtak az intézmények, a hivatalos épületek felmenteléséről.

Katolikus és lutheránus misszió tevékenykedett az Odessza környéki német településeken: ebben a térségben a 18. század végétől német népesség is meglepedett; hitéletét, vallásgyakorlatát a szovjet rendszer erőszakosan elnyomta. Az egyházi anyagok vesztet megsemmisítette, ezzel a német népcsoportnak nem csupán identitását veszélyeztette, hanem vandalizmusuk nyomán a németek története is nehezen követhető nyomon.

A német települések a szovjet kivonulás után folytatták vallásos tevékenységüket. Transnistriában 76 870 katolikus német és 75 000 katolikus lengyel élt. 1941-ben renoválás után Odesszában újra megnyílik a Mária mennybemenetele templom. A lutheránus németek jogfolytonosságáról az Evangélikus–Lutheránus Misszió gondoskodott.

Az SS és az egyház

A katolikus papok és az SS-vezetés között jelentős volt a feszültség, ezért akadályozni igyekeztek egymás tevékenységét. Később megegyezés született Alexianu, Transnistria kormányzója és Horst Hoffmann SS-vezető között 1941 decemberében: a transznistriai népi németek gondját alapvetően a német vezetés fogja viselni. A polgármesterek és tanárok kijelölése, a kulturális intézmények kiépítése, vezetése, a gazdasági irányítás a német falvakban a németek joga. Az SS a katolikus papokat is ellenőrizni akarta, de ők a Vatikán fennhatósága alá tartoztak. A hitélet szervezésébe közvetlenül mégis be tudtak avatkozni a németek: az istentiszteleteket csak kedvezőtlen időpontokban engedélyezték, vagy reggel 5 óra előtt, vagy este 8 óra után. Néha a templomok közvetlen közelében tartottak lögyakorlatot, akadályozva ezzel az áhítatot.

Vallás és propaganda a sajtóban

A román és a német egyházpolitika különböző célkitűzései nehezen követhetők nyomon a 2. világháború alatti odesszai sajtóban. A német megszállóknak nem volt érdekük a val-

lások propaganda terjedése, ezt nem használták fel céljaik elérésében. Egyházi, hitélet-ről még karácsonykor sem lehetett olvasni, pedig a karácsony úgy is, mint német hagyományos ünnep, az embereknek szilárd lelki támaszt adott. A húsvétot is megfosztották vallási jelentőségétől. A „Moldva” és az „Odesskaja Gazeta” rövid híreket közölt a hitélet eseményeiről, de a sajtó tulajdonképpen teljes egészében a háborús propagandát szolgálta.

A zsidóüldözés Odesszában

Közvetlenül a megszállás után, 1941. október 17-én a román hatóságok elrendelték a zsidó lakosság összeírását, és 3-4 ezer embert agyonlőttek. 1942 februárjára Odesszát „zsidómentessé” nyilvánították. Még 1941-ben kezdődött a deportálás a koncentrációs táborokba.

Odesszában az egyházi vezetők tudtak a zsidók helyzetének komolyságáról. Egyetlen lehetőség kínálkozott a zsidóság menekülésére, az életmentésre: a kereszténység felvétele. Azokat, akik ezt megtették, a megsemmisítőtábor helyett családjukkal együtt a Bugon túlra telepítették. Még itt is fenyegetett a munkatáborba zárás veszélye. A katolizált zsidóknak egy ideig az országban kellett maradniuk.

A helyi sajtóban alig lehetett olvasni az odesszai zsidóüldözésről. Az újságírók a lapok hasábjain ilyen zsidóellenes kijelentéseket tettek, hogy pl. a zsidók az „anarchia ügynökei”, „az ördög eszközei”, „a Szovjetunió ellenségei”, s ezt nemcsak a háború alatt művelték, hanem kezdettől fogva, mióta a zsidók „uralkodnak”. Ezek az antiszemita propagandát szolgálták, a zsidókat menekülésre készítették.

Összehasonlítva a három keresztény missziót, feltűnik, hogy a román ortodox függése volt a legerősebb a politikai hatalomtól. A lutheránusok, akiknek missziója Erdélyből érkezett, és Bukarest erős ellenőrzése alatt állt, mégsem válik a romanizációs szándék eszközévé.

A román „laissez-faire” politika lehetővé tette a vallás kibontakozását, szemben a német politikával, mely semmi teret nem hagyott a vallás, a hitélet gyakorlására.

A szovjet csapatok előrenyomulása véget vetett a transznisztiai román megszállásnak. Dél-Ukrajnát 1944-ben, a tavaszi offenzíva során elfoglalták a szovjetek, márciustól a németek is megkezdték a visszavonulást nyugat felé.

Tarján Miklós

Horvát nemzetiségű hallgatók a prágai cseh egyetemen 1882 és 1918 között

Agičić, Damir: Hrvatski studenti na českom sveučilištu u Pragu 1882–1918. godine. = Časopis za suvremenu povijest, 30. god. 1998. 2. no. 291–315. p.

1882 (ebben az esztendőben vált szét cseh és német nyelvű egyetemmé az addig egységes prágai felsőoktatási intézmény) és 1918 között összesen 444 horvát nemzetiségű hallgató iratkozott be a cseh tannyelvű változatba. Közülük 206-an származtak Horvátországból, 203-an Dalmáciából és 35-en Isztriából. Vallásilag túlnyomórészt (86,5%) a római katolikus egyházhoz tartoztak. Soraikban 53 pravoszláv, 4 régi katolikus, 2 evangélikus és egy zsidó vallású hallgató fordult elő.

Legtöbben (290-en) a jogi karra iratkoztak be. Rajtuk kívül 91 bölcsész és 63 orvos-tanhallgató látogatta a prágai cseh egyetemet. Noha ők tették ki a legszámosabb horvát hallgatói csoportot, meg kell jegyezni, hogy Prágában a német egyetemen, a műszaki és művészeti főiskolákon is előfordultak horvátok. Ők ugyan kimaradtak a megadott számlásból, ám szükségszerűen és szívesen igazodtak a cseh egyetemre járókhoz.

A prágai cseh egyetemet látogató hallgatóság 1895-ben és 1896-ban tett szert politikai arculatra. 1895 őszén ugyanis amikor a király meglátogatta Zágrábot, az ottani egyetem hallgatóinak egy csoportja letépte, majd meggyújtotta a magyar lobogót. Akik ebben az akcióban részt vettek, ugyan erősek és szervezettek voltak, de nem voltak sokan: nincs semmi alapja annak, hogy egyes szerzők „felfújják” számukat.

A csoportot mindenestre kizárták az egyetemről. Tagjainak megsegítésére hazafiúi gyűjtés indult. A kizártak egy hat fős csoportja – vezetőjük, az éppen hat hónapos börtönbüntetését töltő Stjepan Radić tanácsára – már 1895 végén megjelent a prágai cseh egyetemen, majd 1896-ban kétszer annyian követték őket.

A zágrábi kizártaknak általában tetszettek a prágai viszonyok: részint „Paris en miniature” epitetonnal illették Prágát, részint a prágai egyetemet a Monarchia szláv hallgatóinak központjául kiáltották ki. Ennek ellenére látták az itteni élet árnyoldalait is. Valaki közülük azt írta Radićnak, hogy „korántsem minden olyan rózsaszín, mint ahogyan beszélni szoktak róla”.

Egy időben a horvát hallgatókat a cseh közélet neves szereplője, František Hlaváček (1878–1974) teljes odaadással karolta fel. Cseh nyelvelkéket adott nekik, gyakran beszélgetett, konzultált velük. Szervezőkészségét annak a két horvát folyóiratnak a „megalapításában” is kamatoztatta, amelyet Zágrábban terveztek meg, de Prágában adtak ki. Az egyik címe *Hrvatska misao* (Horvát Gondolat) volt, a másiké pedig *Novo doba* (Új Kor, amely címevel Masaryk Naše doba – Korunk című orgánumának címére emlékeztetett).

A *Hrvatska misao* 1897 tavaszán indult, majd ugyanazon év decemberétől *Novo doba*-ként folytatódott. Ez is kérész életűnek bizonyult, mindössze tíz szám jelent meg belőle, miközben három dupla száma látott napvilágot.

A két folyóirat közötti különbségek: a *Hrvatska misao* apolitikusabb, „szépirodalmibb” orgánum volt, a *Novo doba* – mondhatni – harcosabb és „pánszlávabb”. A horvátországi vezető sajtó mind kevesebb megértést tanúsított e hallgatói sajtópróbálkozások iránt, melyekre rendkívüli hatással voltak T. G. Masaryk eszméi és útmutatásai.

Az egyetemi, sőt a középiskolai ifjúság körében annál népszerűbb volt a két orgánum. Nem utolsósorban nekik köszönhető, hogy mind többen iratkoztak be a prágai cseh egyetemre közülük. (Különösen sokan jelentek meg Prágában 1908-ban és 1909-ben. Ennek az oka, hogy nyugdíjba helyezték Dj. Šurmin professzort, a népszerű jogászt.)

Az említett orgánumok körül a horvát politika jövőndő képviselőinek egy csoportja (S. Radić, M. Heimerl, I. Lorković, S. Pribičević stb.) tevékenykedett.

A dolgozat szerzője kívánatosnak tartja, hogy tovább folytatódjék a többi prágai egyetem és főiskola, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia többi felsőoktatási intézménye vonatkozásában a hallgatói populációk feltárása. A horvát nemzet kultúrtörténete válnék ismertebbé az újonnan feltárt tényeknek, adatoknak köszönhetően.

Futala Tibor

Az „Isten, ki Lengyelhont” kezdetű himnikus ének és a porosz cenzúra a 19. század második felében

*Kucharczyk, Gregorz: „Boże coś Polskę” – pieśń „politycznie tendencyjna”.
Aspekty działalności pruskiej cenzury w drugiej połowie XIX w. = Kwartalnik Historyczny,
107. rocz. 2000. 3. no. 27–41. p.*

A korszerű lengyel nemzettudat a 19. század folyamán – kénytelen-kelletlen három államalakulatban – porosz, orosz és osztrák uralom alatt fejlődött.

A hajdani Nagy-Lengyelország porosz megszállás alatt, poznaíni tartományként létezett. A tartomány vezetői, ismerve a lengyelség szabadságszeretétét és kurázsiját, teljesen nyugodtan sohasem aludhattak. Mindazonáltal – tekintettel a külpolitikai bonyodalmak lehetőségeire – csínján bántak a közbeavatkozásokkal, s szerették, ha a „gesztenyét kikaparni a tűzből” nem hatóságilag kellett. E tekintetben a lengyel katolikus egyház felhasználása volt – lett volna – a legkivánatosabb, mégpedig korántsem csak tekintélyének köszönhetően, hanem azért is, mert rendszerint köze volt az egyáltalán nem hatalombarát szerveződésekhez, cselekményekhez.

A tartomány két vezetője, előbb (1858-ban) Eugen von Puttkammer, majd (1861-től kezdve) Gustav von Bonin, pontosan érzékelték az „Isten, ki Lengyelhont” kezdetű és több más hasonló egyházi-hazafias ének tudatébresztő és lelkesítő hatását a tartományban élő lengyelség körében. Ezért mindketten azt követelték Leon Przyłuskitól, a poznaíni-gnieźnoi érsektől, hogy hatalmánál fogva tiltsa meg a szóban forgó, „politikailag tendenciózus” egyházi dalok éneklését a templomokban és a búcsújárásokon.

Különösen az öt versszakból álló (és esetenként „apokrif” versszakokkal is megdolgozott) „Isten, ki Lengyelhont” kezdetű – mondhatni – „templomi himnusz” nehezményezték, azon belül is annak a refrénjét, amely szó szerinti fordításban így hangzik: „Oltárod előtt könyörgünk, / Szülőföldünket, Urunk, kegyeskedj megóvni.”

A hatalom és az érsekség közötti levélváltásokban a refrén más és más értelmezése szerepelt. A hatalom szerint a „szülőföld” nem más, mint utalás a szabad Lengyelországra. Az érsekség szerint a „szülőföld” nem politikai fogalom, nincs semmiféle porosz államellenes éle. S különben is: I. Miklós cár lengyel királlyá koronázására született, ami még inkább kizárja bármiféle elmarasztalásának lehetőségét. Az érsekségi válaszlevelek konklúziója ezért: nincs ok, hogy az egyház betiltsa a szóban forgó éneket.

Az érsekség – természetesen – jól tudta: érvelése egyszerűen kifogás, ugyanis minden valamirevaló lengyel érzelmileg a szabad Lengyelországért könyörgött az inkriminált énekekkel – különösen ezzel a refrénnel. (Egy régi magyar fordítás is tanúskodik a refrén valódi mondanivalójáról, minthogy így szól: „Szent oltárodnál térdre hullva kérünk, / hogy szabad hazánkat, ó, add vissza nekünk.” Eltekintve attól, hogy az iménti szöveg érzelmesebb az eredetinél, de nyíltan kimondja azt, amit a lengyel eredeti kényszerűségből némileg elleplez. – A referáló megjegyzése.)

A hatalom nem volt hajlandó akceptálni az érsekség érvelését, s ezért újra és újra előáll a követeléssel. Az érsek hiába ajánl később kompromisszumot, hogy ti. hajlandó megtiltani az ének 4–5., nyíltan hazafias versszakának éneklését, egy következő levélben az „apokrif” versszakok éneklését is, ám a refrénről semmiképpen sem mond le. Mindhiába. A hatalom „fejébe vette”, hogy rendet csinál.

Ez 1863. június 16-i porosz kultuszminiszteri levélben történt meg, amihez a bátorságot az a tény is növelte, hogy időközben az oroszok uralta Lengyel Királyságban elbukott az ún. januári felkelés. Az 1864. évi úrnapi istentiszteleteken és körmeneteken – mondja

egy rendőrségi jelentés, mindenesetre nem lehetett hallani sem az „Isten, ki Lengyelhont” kezdetű éneket, sem más hasonlókat.

A legfeljebb kompromisszumokat ajánló Przyłudski bíboros utóda Mieczysław Halka-Ledóchowski lett, aki diametrálisan változtatta meg az egyházi álláspontot, s belement a kifogásolt énekek egyházi használatának megtiltásába. Ennek ellenére nem mindenütt és nem mindig hallgattak rá a lengyel hívők, bár kétségtelen, átmenetileg nagy lett az óvatosság. A későbbi események ismeretében Ledóchowski ténykedése – a lengyelség maximális elnyomását célzó törekvés – véglegesen nem tudott soha érvényre jutni.

A porosz cenzúra által kezdeményezett és véghezvitt éneküldözési akció – érdekes módon – az 1851. évi, a korábbinál sokkal liberálisabb sajtótörvény égisze alatt ment végbe, míg az addig érvényben lévő, drasztikusan szigorú jogszabály ügyet sem vetett a most inkriminált énekekre, sőt kinyomtatásukat is engedélyezte. Ennek nyilvánvaló oka a „lengyel dolgok” fejlődésében található meg. Ám ez csak a porosz állam felől magyarázza a „kitüntetett érdeklődést”. Az érsekség hazafias kiállásának pedig az volt az oka, hogy tartott attól: a hívek, ha engedékenynek mutatkozik, elhidegülnek tőle.

Ákárhogy is: a porosz állam, bármint szerette volna elkerülni, hogy protestáns létére „katolikusellenesnek” tűnjék, az énekek üldözésével csak azt érte el, hogy a „lengyel” és a „katolikus” ugyanazon fogalomnak szinonimája lett egy folyton-folyvást erősödő nemzeti megújulási folyamat keretében.

Futala Tibor

Az ukrán történelmi gondolkodás a 19. és 20. században: Koncepció és periodizáció

Potulnyckij, Volodymyr: Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. = Geschichte Osteuropas, 1997. 1. H. 2–30. p.

A kis népek történelmét és annak periodizációját mindig egy nagy nemzet történelmébe integrálva foglalták össze. Az ukrán történelmi folyamatnak létezik orosz, lengyel és német értelmezése, sajátossága pedig, hogy nem jött eddig számításba Kelet-Európa történetének szövegkörnyezetében. Az ukrán történettudomány sokáig nem alkotta meg hiteles verzióját Ukrajna mint nemzetállam történetével kapcsolatban. A legfontosabb feladat volt egy ukrán nemzeti perspektívát keresni és találni; s így alakult ki, fejlődött a 19. és 20. század folyamán az ukrán történelmi gondolkodás.

A 19–20. század ukrán történelme a nemzeti mozgalmak története. A nemzeti gondolat fejlődése és a periodizáció szorosan összefüggnek. Az ukrán történészek korszakolására vonatkozó kutatásai nélkül Ukrajna és az ukrán nemzeti mozgalom történetét nem érthetnénk meg.

Mychajlo Hruševskyj történetkoncepciója

1. A terület kérdése: Ez egy elkülönült ukrán terület kialakulásának folyamata; korábban, a 19. században Ukrajna különböző történelmi, földrajzi, etnikai régiók konglomerátuma volt, külön-külön regionális történelmi tudattal. A 1–18. század a kozák hetmanok (katonai kormányzók) uralma. Az ukrán kozákok 1648-ban, kiváltságaik védelmében, Hmelnyickij vezetésével felkeltek a lengyelek ellen, ami Ukrajna Oro-

szországához való csatlakozását eredményezte. A cári kormány a 18. századtól fokozatosan felszámolta autonómiájukat. Vezető elemeikből földbirtokos tisztí réteg alakult, többségük állandó katonai szolgálatot teljesített, vagy jobbágyorsba süllyedt. A 19. században az általános hadkötelezettség bevezetésével végleg elveszítették kiváltságaikat.

„Jugo-Zapadnyij Kraj” (Délnyugati régió)

Az orosz és a lengyel Ukrajna között egzisztált a 18. század végéig Dél-Ukrajna, mely a 16. századtól 1775-ig a Zaporozsjei köztársaság és török–tatár birtokok között a Fekete-tengertől északra szerveződött.

„Novorossija” (Új Oroszország), „Novorossijskij Kraj” (Új orosz régió)

1917-ben az erősen megnövekedett Orosz Birodalom része lett. A nyugat-ukrajnai területek, Bukovina, Galícia, Kárpátukrajna a 20. század közepéig nem tartoztak Oroszországhoz. Ezen régiók területi-etnikai egységesítése, azaz egy ukrán nemzeti állam létrehozása a 19–20. századi ukrán történelem legfontosabb folyamata.

2. A politikai kérdés: Az ukrán területek az Orosz Birodalomhoz, majd a Szovjetunióhoz tartoztak, ez sokban akadályozta a nemzeti állam kialakulását. Ukrajna „Délnyugati Régió” volt, az orosz kormányzat „Kisoroszországnak” tekintette a területet. Nem nézett jó szemmel semmilyen nemzeti törekvést, az ukrán nyelvet sem volt szabad használni, az orosz volt a hivatalos nyelv.
3. A koncepció kérdése: Ukrajna politikai életével kapcsolatban kétféle elképzelés érvényesült: az egyik a konzervatív felfogást képviselte, és orosz vezetés alatt kívánta tudni az országot. A másik a populista ukrán koncepció, mely ukrán irányítást óhajtott, s először használta a területen az „Ukrajna” nevet. Tarasz Sevcsenko művei, az ukrán hazafias irodalom hatottak erre a koncepcióra, illetve fogalmazták meg, s magáévá tette az ukrán arisztokrácia is. E koncepció a nemzetállam megalakítását tűzte ki célul.
4. A metodológia kérdése: A kis népek életében a nemzeti függetlenség kivívása érdekében elengedhetetlen a nemzeti történelemszemlélet továbbfejlesztése.

Periodizáció

Mychajlo Maksymovyč (1804–1873)

1. A kijevi állam (864–1240)
2. A kijevi hercegség a tatár fennhatóság alatt (1240–1320)
3. A kijevi és perejaslavi hercegség a Litván nagyhercegség keretében (1320–1569)
4. A lublini unió eredményeként a Litván nagyhercegség ukrainjai területei Lengyelország részei lettek.
5. Kijev és Perejaslav visszatérnek az orosz világba, de autonómiát nyernek (1654–1764)
6. 1764-től a kisorosz hetmanátus felbomlása

Mychajlo Drahomanov (1841–1895)

1. Hercegi-városi periódus
2. Feudális-litván periódus
3. Lengyel uralom periódusa
4. Kozák korszak
5. Orosz cári korszak

Drahomanov az ukrán történelem lengyel periódusáról írva a lengyelek túlzott befolyását hangsúlyozta. Nagy hiba volt Fehéroroszország, Ukrajna területének egyesítése Lengyelországgal. A lengyelek „Drang nach Osten” törekvése, valamint a török és tatár nyomás veszélyezteti Ukrajnát. Drahomanov szerint az orosz uralom korszaka „elveszett idő” az ukrán kultúra számára.

Mychajlo Hruševskij (1866–1934): Ukrajna történetét össz-európai történelmi összefüggésben vizsgálja, „Az orosz történelem gyakorlati sémája és a keleti szlávok története racionális struktúrájának keresése” című, Szentpéterváron 1904-ben megjelent művében. A lengyel befolyás, lengyel államiság elemzését a lengyel történetírás végezte el.

Vjačeslav Lypynskij (1881–1931) nem alkotott más periodizációt Ukrajna történetéhez; munkái elemzésekor az ember megállapíthatja, hogy az ukrán történelem biztos periodizációján az elit és politikai kultúrájának összefüggéseit értette.

Ivan Rudnytskij (1919–1984)

- a) Az arisztokrácia kora (19. század 40-es éveitől, a „Szt. Kirill és Metód társaság” fellépéséig
- b) A populizmus kora (1840–1880) – romantikus korszak, pozitivisták korszak
- c) A modernizmus kora – a 19. század 90-es éveitől az 1. világháború kezdetéig – a pártok és a szocialista eszmék kifejlődése.

A nemzettudat erősödését, a „kis népek” önállóságáért vívott harcot szolgálta 1818-ban az ukrán nyelvtan megjelenése, 1876–1882 között a „Hromada” (az első ukrán politikai folyóirat) kiadása, a Sevcsenko Tudományos Társaság alapítása Lembergben (Lvov).

A dekabrista felkelés (1861) utáni orosz kormányzás

II. Sándor cár idején Ukrajnában nincs területi autonómia. Az ukránok anyanyelvüket akarják használni az iskolákban, a templomokban, a bíróság előtt. Az orosz kormány e követeléseket megtagadja, attól félve, hogy teljesítésük újabb követeléseket gerjeszt. Az orosz közösségben az elnyomás ellenére is létezik az ukrán nemzeti öntudat, a kultúra területén nyilvánul meg: 1803-ban, majd 1834-ben megnyitja kapuit a nyugati stílusú har-kovi, illetve kijevi egyetem.

A 19. század 90-es éveit. Az első világháború

Terjed az ukrán nemzeti eszme a Rutén Történelmi Könyvtár és a Sevcsenko-társaság tevékenysége által. Fellendül a könyvkiadás, bár Ukrajna történetéről szintézis nem jelenik meg, több részmű születik. Mychajlo Hruševskij művében Ukrajna ukrán és lengyel lakosságának egyensúlyát kívánta bemutatni. Vjačeslav Lypynskij írásba foglalja kisorosz koncepcióját: a schlachta különleges szerepét, a területiség kérdését, a hetmanság szerepét stb. Továbbfejlesztette a területi elvet, mint az ukrán nemzet alapvető tényezőjét.

1914-től a 20. század harmincas éveit tartja a történetírás „ukrán” korszaka. Az Ukrán Akadémia történelmi, politológiai, illetve gazdasági osztályai fontos tanulmányokat jelentetnek meg a hetmanátus, a területiség, az elit szerepéről, a görög katolikus egyházról, Galícia hagyományos elitjéről. Elmélyült a szakadék az ukrán és a hivatalos szovjet történettudomány és történetfelfogás között: az ukrán nemzeti öntudat és a szovjet proletár internacionalizmus között. Az 50-es években Nyugat-Ukrajnában a bolsevik katonai hatalom fegyveres támadására ellenállás volt a válasz. Politikai síkon, az emigrációban az ellenállás egyik letéteményesének éppen a történettudomány bizonyult.